

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус  
таълим вазирлиги

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон **Миллий**  
университети  
Тошкент Давлат шарқшунослик институти

*ШАРҚ МУМТОЗ  
ПОЭТИКЛСИ  
манбалари*

*Ҳамидулла БОЛТАБОВ*  
*талқинларида*

*Биримчи китоб*

Қайта қшланган ва тузатилган  
мкшнчн напри

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»  
Давлат илмий нашриёти  
Тошкент — 2008

84(5)

Ш 27 Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари  
Ҳамидуяла Болтабоев талкинларида. 1 китоб;  
ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги,  
М. Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий ун-  
ти, Тошк. давл. шарқшунослик ин-ти. - Т.:  
Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасидаги  
Ташқи Силламоси ва Силламоси бўлими, 2008.-426 Ўб.

ББК 84(5) я 73

Мирзо Улуғбек номидаги  
Ўзбекистон Миллий университети  
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган  
(4-сон баённома, 2007 йил 26 декабрь)

*Масъул муҳаррирлар:*  
ЎзРФА академиги Неъматулла ИБРОҲИМОВ,  
профессор Нажмиддин КОМИЛОВ

*Тақризчилар:*  
ЎзРФА академиги Алибек РУСТАМОВ,  
профессор Умарали НОРМАТОВ

№ 651-2006 АНЗБег №уоу погшс!а§!  
Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасидаги

15ВИ 5-89890-149-3

© Ҳ.Болтабоев, 2006  
© Ўзбекистон Миллий энциклопедияси  
давлат илмий нашриёти, 2006

### ТАҚДИМ

*Муҳтарам китобхон! Хабарингиз бор, Истиқлол шарофати билан ўзбек ва шарқ филологияси факультетларида «Тасаввуф ва мумтоз поэтика асослари» курси махсус фан сифатида ўқитила бошланди. Мазкур фан доирасида талабаларни, аввало, миллий адабиётимизнинг руҳий-маънавий асослари билан таништириши мақсадида 2005 йили «Ислом тасаввуфи манбалари», 2006 йили эса бевосита мумтоз адабий-назарий тафаккур намуналарини ўз ичига олувчи «Шарқ мумтоз поэтикаси»нинг биринчи китоби чоп этилган эди. Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек мумтоз адабиёти кафедраси мудири, профессор Ҳамидулла Болтабоев томонидан тайёрланган, ЎзФА академиклари Неъматулла Иброҳимов, Алибек Рустамов, шунингдек, Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳаққулов, Баҳодир Назаров, Султонмурод Олимов, Музаффар Комиловдек етук мутахассислар синчков таҳрири, нигоҳидан ўтиб, ўқув қўлланмаси сифатида нашрга тайёрланган ҳар иккала китоб ҳам талабалар, қолаверса, хос китобхонлар учун муносиб тортиқ, ташна қалблар учун айни маънавий оби ҳаёт бўлди. «Ислом тасаввуфи манбалари» ва «Шарқ мумтоз поэтикаси» китобларининг 2007 йили Республика олий таълим муассасалари орасида йилнинг “Энг яхши дарслиги ва ўқув адабиёти муаллифи” танловида I-ўринни эгаллаб, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг махсус мукофоти билан тақдирлангани тасодифий эмас.*

*Маълумки, шарқ мумтоз поэтикаси кенг қамровли тушунча, у араб, форс ва турк тилидаги манбалар билан чекланмай ҳинд, хитой, япон, корейс каби ўнлаб халқлар адабий-назарий тафаккури тажрибаларини ҳам ўз ичига олади. Қўлингиздаги китобда эса ислом тасаввуфи, аниқроғи, ислом тафаккури таъсирида шаклланиб ривож топган араб, форс ва туркий адабиётларга оид назарий тафаккур дурдоналари жамланган, араб ва форс тилларидаги манбаларнинг ўзбекча таржималари берилган. Иккинчи китобда эса ҳинд, хитой, япон ва корейс тилидаги манбаларнинг эълон этилиши режалаштирилган. Кейинги минг йиллик давомида ўзбек мумтоз адабиёти ривожини биринчи гаяда айни шу араб, форс*

ва турк тилидаги адабий-бадий, фалсафий тафаккур билан узвий аюқада, ҳамкорликда кечганлиги кундай равшан. Демак, мазкур ўқув қўлянамасининг айна шу тарзда ташиқил топиши теран мантиқий-илмий асосга эга.

Форобийдан тортиб то Фитратга қадар минг йилликда яратилган гоаят бой илмий-адабий манбаларни беришида мақбул йўл танланган — ҳам мумтоз поэтика табиатини, ҳам замонавий поэтика назарияси тажрибаларини назарда тутган ҳолда улар \*Бадиий сўз табиати, шоирлик таърифи», «Сурат (шакл) ва маъно бирлиги», «Шеър тузилиши ва аруз илми», «Бадиий санъатлар», «Қофия илми», “Тил одоби, бадиий нутқ ва услуб” каби тизимларга солинган.

Мазкур манба ва талқинлар китоби камтарона тарзда «ўқув қўлланмаси», «мажмуа» деб аталса-да, айна пайтда жиддий илмий тадқиқотлар маҳсули ҳамдир. Ундаги муқаддима, боблар олдида берилган муаллифлар ҳақидаги мухтасар маълумот, мавзуга оид кенг талқин ва шарҳлар, китоб охиридаги батафсил изоҳлар, шунингдек, исмлар, асарлар, истилоҳлар кўрсаткичи юксак илмий савияда адо этилган. Ушбу китобдаги манба ва талқинлар ҳам мумтоз поэтика масалаларини, ҳам замонавий адабиёт назарияси муаммоларини теран тушунувчи назариётчи олим заҳматининг натижасидир.

Кўлингиздаги китобда жамланган мумтоз адабиётимиз поэтик тафаккури намуналари билан танишиб чиққанда табиий равишда қалбларда миллий ифтихор туйғуси жўш уради: ота-боболаримиз минг йиллар муқаддам жаҳон илгор адабий қарашларидан хабардор бўлганлар, айна пайтда, жаҳон адабий тафаккури хазинасига муносиб улуш қўшганлар. XXI асрда Оврўпа мамлакатларида яратилган ва яратилаётган замонавий руҳдаги энг янги адабиёт назарияси китобларидан ҳам айна шарқ мумтоз поэтикасига оид махсус боблар муносиб жой олмақда.

Умидимиз шулким, мазкур илмий мажмуада бошланган хайрли ишлар давом этади, уларнинг талқинлари янада такомиллаштирилади, манбалар таржимаси сайқал топади. Шубҳа йўқки, мамлакатимиз ташиқарисида ҳам уларга қизиқиши, эҳтиёж ортади, табиийки, уларўзга халқлар тилларига ҳам таржима этилади.

Муносиб тортиқ муборак бўлсин, азизлар!

**Умарали НОРМАТОВ**

*МУМТОЗ АДАБИЁТНИНГ БАДИИЙЛИК АСОСИ  
ВА ЛИСОНИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАРИ*

*Бадий сўз табиати*

Инсон кўзи билан кўрилган, ақлий ва ҳиссий идроки билан анланган борлиқ дунёнинг буюк соҳиби Аллоҳнинг яратувчанлик қудрати маҳсулидир ва шунинг учун ҳам Тангри таоло ҳукмидадир. Инсон жамики жамод (жонсиз нарсалар) ва махлуқотдан устун қилиб яратилган экан, унинг «шарифлиғи» тили, қалби ва ақли биландир. Мўъжиза ва ҳикматларнинг манбаи бўлган Қуръони каримда Яратганнинг ўзи шундай марҳамат қилади: «Сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни нажотга элтувчи Ҳақ сўзга) эргашадиган зотларга хабар беринг! Ана ўшалар Аллоҳ ҳидоят қилган зотлардир! Ва ана ўшаларгина ақл эгаларидирлар!» (39:18). Бу ўринда СЎЗ — Каломуллоҳ маъносида кечса ҳам, унинг энг гўзали — Ҳақ сўзга эргашадиган зотларнинг Аллоҳ ҳидоят қилган кишилар сифатида улуғланиши, ушбу СЎЗ билан муқаррам бўлган Инсон сифатининг яна бир бор ортиши СЎЗ билан эканидадир. Эҳтимол, шу илоҳий сўз қудратидан («Иқро бисми роббика!» - «Аллоҳнинг номи билан бошлаб, ўқинг!»)<sup>1</sup> унга буюк истеъдод ато қилингандир. Ҳазрат Пайғамбарга юборилган СЎЗ (Қуръони карим) нозил бўлиши учун яна бир Аллоҳнинг номини улуғловчи калима (бисми роббика!) керак бўлди ва ўшандагина унга юборилган сўзни таниш, ўқиш истеъдоди инсонга насиб қилди (икро!).

Сўз хусусида сўз кетганда, Жалолиддин Румийнинг «Сўз Ҳақнинг сояси... Инсонни соя ўзига тортар экан, унда ҳақиқат янада яхшироқ жазб этади. Ҳар нарсанинг асли — сўз... Сўз амал дарахтининг мевасидир. Чунки у амалдан тутлади. Улуғ Тангри оламни сўз билан яратди ва «бўл!» дейиши билан бўлди... Сўз инсоннинг қиймати қадар қадрлидир»<sup>2</sup> каби қуръоний қаломлар Сўзнинг нафақат муқаддас китоб ёки инсон шарифлигининг боиси, балки амалий ҳаёт меваси

<sup>1</sup> Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. —Т.: 1992. -Б. 531.

<sup>2</sup> Жалолиддин Румий. Фихи ма фихи. / Ислоҳ тасаввуфи манбалари. — Т.: Уқитувчи, 2005. — Б. 186-191.

экани маълум бўлади. Жалолиддин Румийнинг ўз устозлари хусусида сўз кетганда, *“Аттор руҳ буд... мо бад аз Лттор омадим”* (Аттор руҳ эди... биз Аттордан кейин келдик) сўзларини эслаб, буюк мутасаввифнинг руҳи бўлган Фаридиддин Атторга сўз берамиз: *“Икки оламнинг асоси сўздир, чунки сўз Ҳақдан мужда бўлиб келди. Ахир ариши аълода битилган “Лавҳу-л-махфуз” ҳам сўздир. Ҳамма нарса Сўзда ижод этилган ва Сўзга цайтади...”*<sup>3</sup> Ушбу иқронома Сўз ҳақидаги қарашларимизни бир оз бўлсин-да теранлаштириб, азал ва охира китоби “Лавҳу-л-махфуз” ҳам сўз билан ижод этилганини эслатади. Нафақат исломий манбаларда, балки жумла жаҳон китобдорларига нозил бўлган муқаддас битикларда сўзнинг мартабаси улғу экани яқдил ифодаланган. Янги Аҳд китоби (Инжил)даги Юханнонинг бириңчи мактубида шундай ёзув бор: *“Коинотнинг Тангриси Ўз неъматларида ягона эмас эди. Унинг ёнида ниятларини тушунадиган, бутун яралмиш махлуқларга бахт ато этишида Унинг қувончидан баҳраманд бўлган Зот бор эди: “Азалда Калом бор эди. Калом Худо наздида эди. Калом - Худо эди. Азалданок У Худода эди” (Юҳ. 1, 1.2). “У Ўз қудратли каломи ила коинотни асрайди” (Ибр. 1,3)*<sup>4</sup>. Демак, сўзни дунёнинг ибтидою интиҳоси деб билиш фақатгина мусулмон оламига хос бир руҳоний ҳолат эмас, балки барча яралмишлар томонидан фитрат этилган (яратилган) неъматларда улғу калом сифатида акс этган. Мумтоз адабиётшуносликда сўз ҳақидаги қарашлар қадимги мажусийларнинг “Авесто” китобида, Ўрхун-Энасой обидалари таркибида ҳам бор. Лекин бевосита адабиёт оламига дохил фикрлар Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит гурк” асарининг муқаддасидан бошланганини сўнгра эса “Қутадғу билиг”, “Ҳибату-л-ҳақойик” асарлари таркибида ҳам бадиий сўз ҳақидага қарашлар акс этганини мумтоз адабиётнинг бу ўлмас дурдоналари орқали сезгир кузатамиз.

Турк тилидаги иж бадиий дoston “Қутадғу билиг”да сўзни санъат сифатида улғуловчи шундай жумлалар бор:

<sup>3</sup> Фаридиддин Аттор. Илохийнома. - Т.: Ёзувчи, 1994. - Б. 11.

<sup>4</sup> Уайт Е. Улуғоталар ва пайғамбарлар. Рип(с1 т Ки\$51а. - Б.9.

*Сўз ерга яшил қўкдан тушиди,  
Сўзи туфайли инсон ўзини улуг қилди.  
Ўлганлардан тирикларга мерос сўздир,  
Мерос сўзки, нафъи юздир.  
Сўзи яхши бўлса, кишининг юзи сувлидир (оқ бўлади)<sup>5</sup>.*

СЎЗнинг Аллоҳ томонидан нозил қилингани ва яшил қўкдан ерга тушиб, инсоннинг юзи бўлгани, инсон шарифлигининг боиси сўз экани, у тилга эътибор бериб, ўз нутқини гўзал сўзлар билан зийнатлаши лозимлиги Юсуф Хос Ҳожиб томонидан тил одоби ва нутқ гўзаллиги зикрида баён қилинади. Ҳазрат Алишер Навоий қалб кўзи очик шоир сифатида тавсиф берган Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-хақойиқ” асарида “сўз дурларини терган”, “тахсинга лойиқ сўзларни кадрлаган” ижодкорлар ҳақида фикр юритилади.

Араб тилида сўз санъатига бағишланган асарлар қадимдан, ҳатто жоҳилийя даври олимлари ишларида қайд этилган бўлса-да, бевосита уни Сўз санъати, яъни бадийлик маъносида қўллаш Форобийнинг машҳур “Китобу-ш-шеър” асарида кузатилади. Абу Наср Форобий бадий сўз табиати ҳақида “Каламу-ш-шеър ва-л қавофи” (“Шеър ва қофиялари ҳақида сўз”), “Китобу-л-хитоба” (“Риторика ҳақида китоб”), “Китобу-л-луғат”, “Китобун фи синоъати-л-китоб” (“Хаттотлик ҳақида китоб”) асарларида ўз мулоҳазаларини билдирган. Юқорида тилга олинган “Китобу-ш-шеър” асарида Арасту ҳақимнинг “Фи синоъати-ш-шеър” (“Поэтика”) асарида айтилган фикр-мулоҳазаларни шарҳлаб, юнон шеърлятига тааллуқли бўлган назарий муаммолар баён қилинади: “Бу санъатда шоирликнинг танланиши одамда жуда ҳам улкан бойлик саналади. Бу худди ҳозирги замондаги баъзи шоирлар қилмишига ўхшаб кетади. Агар бир сўзни шеърда бошқа сўзга қофиядай қилиб қўйиб, олдинги байтда лозим бўлган нарсаларни ёки тасвирлаш ниятида бўлган нарсаларни ярата олса, у ҳолда

<sup>5</sup> Юсуф Хос Ҳожиб. Қуғадғу билиг. Транскрипция ваҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қаюм Каримов. — Т.: Фан, 1971.-Б. 101.

одамда ҳузурбахи ҳолат пайдо бўлади. Бу санъат аҳли билан рассом санъатида қандайдир муносабат бор. Ўша иккала яратилган нарсада - уларнинг шаклларида ва мазмунларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик ҳамда фарқ бор. Аммо иккаласи ҳам одамлар тасаввури ва сезгиларида бир мақсадга, тақлид қилишга йўналтирилган бўлади” — деб изоҳлайди аллома Арасту ҳақимнинг мимесис назариясини\*. Бу ўринда муаллими соний сўз санъати талқинида ўзига устози аввал санаган Арасту ҳақим сўзларини изоҳ қилиш билан чекланмайди, балки уни имкон қадар санъатнинг бошқа турлари, хусусан, рассомлик санъати билан уйғун ва фарқли жиҳатларини таъкидлаш орқали сўз санъатининг хос хусусиятларини ўз асарида кўрсатиб улгуради.

Унесуру-л-Маъолий Кайковус машҳур “Қобуснома” номли насихатномасининг алоҳида бир бобини шеър ва шоирлик таърифига бағишлаган: “Шоир бўлишни истасанг, ҳаракат қилки, сўзинг осон ва фойдали бўлсин, бошқалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмагил, чунки шеър халқ учун ёзилади, ўзи учун эмас. Бир хил вазн ва қофияга қаноат қилмагил, тартибсиз шеър айтмагил. Ғазални гўзал ва равшан ёзгил, мадҳда бақувват ва баландҳиммат бўлгил, ҳар бир одамга лойиқ сўз айтгил ва ҳар бир кишининг қадрига қараб шеър битгил”<sup>7</sup>. Бу донишманд бир маликнинг ўз фуқароларига ёки аллома отанинг фарзандларига берган ўғитигина эмас, балки сўз санъатининг жозиб талаб ва эҳтиёжларидан бохабар бўлган мутахассис олимнинг эътирофи сифатида ҳам қабул қилиниши мумкин.

Низомий Арузмий Самарқандий “Чаҳор мақола” (ўзбек тилига “Нодир ҳикоятлар” номи билан таржима қилинган) асарининг “Шеър илмининг моҳияти ҳақида”ги бобида “Шоирлик шундай санъатки, бу санъат орқали ҳаяжонлантирувчи тушунчалар ҳосил қилинади ва таъсирчан ўхшатишларни бир-бирига боғлайди. У шундай йўлда кичик маънони каттага, каттапи кичикка айлантиради. Чиройли(к)ни хунук либосда кўрсатади, хунукни чиройли суратда

Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқмероси нашриёти, 1993. - Б. 119.

<sup>7</sup> Кайковус. Қобуснома. - Т.: 1982. - Б. 98.



жилвагар қиладидеб ёзади. Табиийки, бу ерда фикр сўзнинг бадийлик табиатига қўчади, шоирлик касб эмас, балки уста санъаткорлик эканини, хунукни жозиб бир тарзда жилвагар қилиш, кези келганда, гўзални хунук либосда тасвирлай билиш маҳорати унда хунар каби мавжуд бўлиши лозимлигини уқтиради.

Сайфи Саройининг “Гулистоеи би-т-туркий” асари таркибида “Шоирлар талқинида” деган махсус боб берилган бўлса, улуғ форс шоири Абдурахмон Жомий “Силсилату-с-заҳаб” (“Тариқат силсиласи”) достонида шеър санъати ҳақида: “*дунёда қанчадан-қанча тилсим бўлса, сўз унинг калити*», «*сўз сайқалигина дил зангини ювади*” дейиш билан сўзнинг ҳиссий қудратинигина эмас, балки санъатнинг бир тури сифатидаги салоҳиятини таъкидлайди<sup>8</sup>. Навоийга қадар айтилган бу мулоҳазалар мумтоз адабиётшуносликда сўз қадрининг баланд бўлганлигини, бадий сўз санъат сифатида ҳам қадрланганлигини кўрсатади.

Алишер Навоий асарларидаги фикр теранлиги, озодрух, мустаҳкам иймон, туйғулар нафосати ва ниҳоят, муқаррам ва улуғвор турк (ўзбек) сўзининг қудратини англамай туриб, маънавий йўлимиз қанчалик ёруғ ва равшан бўлмасин ундан дадилроқ одимлаш мумкин эмас. Улуғ адиб ўзигача мавжуд барча илохий-фалсафий-адабий илмларни изчил ўрганиб, уларни ўз асарларида муқаммал бир суратда тартиблай олган эдики, зеро Навоий сўзлари бағридаги ҳикматни, дарду ҳасрат ва санъатни англаш ҳамда ўша буюк рухий дунё ичига кириш учун унинг бадий сўз ҳақидаги қарашларини ўрганишимиз керак бўлади.

Ҳазрат Навоий “Хамса” муқаддимасида ва “Ҳайратул-аброр” достонида сўз таърифига айрича боб бағишлаган. Унда сўзнинг барча маънолари, яъни Лавҳул-маҳфуз, Каломуллоҳ, инсон шарифлиги ва бадий сўз жиҳатларини қамраб олади. Навоий таърифида сўзнинг “*башар вужудининг сипехри (юлдузи), инсон зотининг*

<sup>8</sup> Низомий Арузий Самарқандий. Нодир хикоятлар. - Т.: 1986. - Б. 47.

<sup>9</sup> Абдурахмон Жомий. Танланган асарлар. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Шомухдмедов). - Б. 174.

Ў.Имидулло) Болтабоев

*жавахари*” эканлиги уқтирилади ҳамда назм таркиби ва наср тартиби сўз билан изоҳ қилиниши айтилади.

Мумтоз адабиётда сўзнинг муқаддас саналиши ва унинг асосида муқаррам бир санъат вужудга келиши сўзга Яратганнинг буюк мўъжизаси деган муносабатдадир. Чунки сўзга дунёнинг ибтидоси деб қаралиши сўз санъаткорлари ўйлаб топган ҳикмат эмас, балки Яратганнинг ҳукми билан эканини Навоийнинг талқини орқали аниқроқ илғаймиз:

*Сўз келиб аввалу жаҳон сўнгра,  
Не жаҳонки, кавн ила макон сўнгра.*

Жаҳонга аввал сўз келгани, ҳали жаҳон бор бўлмади туриб, борлик ва маконга сўз келгани Қуръони карим оятларида ҳам мавжуд эди. Яралмиш дунё вужудга келишидан аввал “кун - ярал!” деган илоҳий сўз Яратганнинг қудратини рўёбга чикарди:

*Чунки мавжуд бўлса нуқтаи “кун”,  
Бўлди мавжуд тоза, йўцса қухун.*

Дунёнинг янгидан мавжудлиги, тўғрироғи, таваллудига “кун-ярал!” сўзи сабаб бўлдики, йўқса “кухун” шаклидаги борлик дунёга айланармиди?!

Алишер Навоий эстетикасининг дастурига айланган «Инсоннинг гуҳари шарифлиғи», яъни яралмиш зотлар ичида муқаррам ва улуғлиги сўз билан (*«Сўз айладики, инсонни жудо ҳайвондин...»*) дейилишининг асоси шундаки, Сўз билан зийнатланган гўзал ва мукамал тарзда яратилган Инсон ўзининг энг гўзал сўзини, энг самимий ва табиий туйғуларини Яратганга бағишлайди, унга ҳамду муножотлар айтади, Холиқ билан юзма-юз мулоқотдагина (*Ҳадиси шарифга кўра «Намоз — мўъминнинг меърожи»*) юзага чиқариши табиий бир ҳолдир.

Аллоҳ сўзини табиий шаклда истеъдод соҳиби қилиб яратилган шоир ўзининг гўзал ва улуғворлиги сўз билан эканлигини қайсидир маънода, қайсидир даражада англагани учун ҳам уни халқ қилган Холиқига сўз билан мурожаат қилади, ўзининг энг олий фикрлари, инсоний туйғулари ва илоҳий

кайфиятларини ўша сўзда ифода қилади. Яратган уни сўзга ошно қилганлигининг боиси учун ҳам Ҳазрат Навоий ёзади:

***Ки сўз зодаи таъби фарзанд эрур,  
Чу фарзанд эрур, жонга пайванд эрур.***

Сўз таъб (истеъдод)нинг фарзанди бўлгандагина у жонга пайванд бўлади. Таъбли фарзанд эса зода, яъни яралмишлар ичида эътиборлисидир. Шунинг учун ҳам ўзининг бутун истеъдоди сўз билан эканлигини англаган шоир ёзадики:

***Сўзни ҳар туз дедим ва оздим,  
Неки тақдир айладинг ёздим...***

***Кими ўлдурда варақни нигор менга  
Қайда бор эди ихтиёр менга.***

***Ҳар не қилким варақца ёзди бу кун,  
Қилки тақдир ёзмиш эрди бурун.***

Демак, шоирлик Ҳазрат Навоий талқинича, тақдир экан, у сўзнинг тузуклари - қоидаларини билиши, “кўз” орқали атрофга, дунёнинг боши ва охирига разм солиши ҳам зарурдир. Чунки сўз фақат ибтидо эмас, балки интиҳо ҳамдир, ҳатто интиҳогина эмас, бу икки қутб ўртасидаги мавжудлик белгисидир:

***Ҳар киши даҳр аро ҳаёт топиб,  
Сўнгра дам сўз ила нажот топиб.***

***Англа у сўзни нуқтаи тавҳид,  
Ваҳдат аҳлида йўқ мунча тардид.***

***Бас, сени аввал ул қилиб зоҳир,  
Сенга ҳам аввал ўлди ҳам охир.***

***Аввалу охиригга солгил кўз,  
Бил ҳам аввал сўзу охир сўз<sup>10</sup>.***

<sup>10</sup>Алишер Навоий. Ҳайрат-л-аброр. Муқаммал асарлартўплами (МАТ). 7-жилд. — Т.: Фан, 1991. — Б. 60.

Демак, Ҳазрат Навоиннинг СЎЗ ҳақида айтилган фикрларининг йиғиндиси сифатида Сўз — азал-абад китоби (*Лавҳу-л-маҳфуз*), Сўз — дунёнинг ибтидоси (*кун – ярал!*), Сўз - Қуръони карим (*«Сўзга қулоқ тутиб...»*), Сўз — инсонни инсонлатирувчи шарифлик белгиси (*«...сўҳари шарифроқ йўқ ондин»*) каби қарашлар силсиласидан фақат бадий сўз — нафис адабиётга даҳлдор маъноларинигина ажратиб олиб, уни ушбу мажмуа доирасида ўрганишга бурчлимиз.

Турк тилидаги адабиётшуносликка оид манбалар орасида сўз санъати ва унинг хусусиятларига доир нисбатан йирик манба Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға” асаридир. Рисола беш қисмдан иборат бўлиб, **адабий тур ва жанрлар, аруз илми, қофия, шеър санъатлари ва муаммо илмига** бағишланган. XV асрнинг биринчи ярмида яратилган бу манба мумтоз адабиётшуносликнинг мавжуд кўпгина соҳаларини ўз ичига олгани учун ҳам бу мўътабар асарга нафақат бадийлик табиати, балки мумтоз адабиётшуносликнинг юқорида номлари зикр қилинган бўлимларини ўрганиш баробарида мурожаат қиламиз.

Бундан ташқари Фузулий, Амирий, Нодира, Огаҳий девонларининг дебочаларида сўз санъати ва унинг улғувор хусусиятлари васф қилинган. Айрим ижодкорлар бадий асарлар ёки уларнинг дебочалари таркибида СЎЗ ҳақида сўз айтиш билан кифояланмай, бу борада алоҳида илмий-маърифий рисола битиб (шеърӣ йўлда) ўз мулоҳазаларини англаганлар. Зокиржон Фурқат “Шоир ахволи ва шеър муболағаси хусусида” асарида шеърнинг “қилу қоли”, яъни *сўзнинг таъриф ва тавсифи, наср ва назм билан зийнатланган шакл-шамойили* ҳақида фикр юритилган.

XX аср бошларига келиб дунёнинг барча борлик нарсаларига бўлган муносабатларнинг ўзгаргани каби сўз санъатига нисбатан ҳам қарашлар ўзгарди. Энди уни *табиатга тақлид* (Арасту), *объектив борлиқнинг субъектив ифодаси* (Ҳегел), *кишилар ўртасидаги туйғу етказиш воситаси* (Л.Толстой) деб билишлик билан чекланмай сўзнинг коммуникатив имкониятларини биринчи навбатга олиб чиқишлар бўлди. Гарчи ўзбек шоирлари

тилни *“воситани робитани олам миёндир”* (Аваз) деб атаган бўлса—да, Ғарбдаги мавжуд қарашлар ўзбек назарий тафаккури тарзига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қўймади. “Танглайн мумтоз адабиёт анъаналари асосида қўтарилган” профессор Абдурауф Фитрат ҳам дастлабки асарларида сўз санъатининг қимматини унинг ҳиссий қувватидан излаган бўлса, 20-йилларнинг ўрталарига келиб ўз қарашларини оврўпача андозаларга сола бошлади. Шеърни *“каломи мавзуни муқоффа”* (вазли, қофияли гап) дея таъриф қилган сўнгги араб шоирларидан фарқли равишда *“вази”* ва *“қофия”си бўлган турли маънисиз сўзлар*» йиғиндиси шеър бўлолмаслигини, шеърда *“кишиларнинг қонини қайнатгучи, сингирларини ўйнатгучи, миясини титраткучи, сезгусини хўзгатгучи маънавий бир куч”* бўлиши зарурлигини уқтирди<sup>11</sup>. Шундай бир маънавий куч-қудратга эга бўлмаган сўз шеър бўла олмаслигини, унинг қадри вази ва қофия билан безалишида эмас, балки ҳиссий таъсир қувватида эканини англатди. 1926 йилда тартиб берган “Адабиёт қоидалари” номли муаллимлар ва адабиёт ҳаваслилари учун ёзилган қўлланмасида бадий адабиётга шундай таъриф берди: *“адабиёт - фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир”*<sup>12</sup>. Бу таъриф бирмунча соддароқ бўлиб кўрингани билан Шарқ мумтоз поэтикасидаги бадийлик хусусиятига доир фикрларни ҳам, Ғарб фалсафасидаги компративистик (мавжудлик белгилари асосида) қарашларни ҳам умумлаштиришга эришган қоидалардан бири сифатида кўринди.

Фитратнинг замондоши Шарқ фалсафий тафаккури тарихи ва назарий қарашларни ундан бир неча йил олдин “марксча установка”га солишга улгурган Абдурахмон Саъдий “Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари” қўлланмасида дастлаб *“Адабиёт сўзи араб тилидан олинган*

<sup>11</sup>Фитрат. Шеър ва шоирлик// Иштирокиюн. — 1919. — 24 июль.

<sup>12</sup> Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари \ам ҳаваслилари учун қўлланма. {нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). — Т.: Уқитувчи, 1995. — Б. 19.

Ҳамидулла Болтабоев

*бир сўз бўлиб, «адаб» моддасидандир. Адабсўзизса тарбиялик, нозиклик, гўзал қилиқ, бошқалар билан яхши, кўркем муносабатда, яхши муомилада бўлмоқ маъноларини ўз ичига олади*” дейиш билан унинг “одоби куллиёт” сифатидаги белгиларини ҳам, “*литература (литера — ёзма)*” маъносидagi хусусиятини ҳам беришни унутмади: «*адабиёт деган сўздан бир тартибга солиниб сўйлаган ёки ёзилган ҳамма фикр ва тушунчаларни, туйғу ва ҳаёлларни англаймиз*”. Бунинг натижасида “*мана шу «адабиёт» сўзи бизга ҳам шу маънолари ила кўчиб, бизда ҳам ҳисоя, рўмон, достон ва масалларга ўхшаши кишилик ижодларига айтиладир*” дегдн хулосага келди<sup>13</sup>.

XX асрнинг 30-йилларидан эса собиқ шўролар тазйики кучли ҳудудларда Шарқ мумтоз поэтикасидаги гўзал таърифлар ҳам, Ғарб фалсафасидаги қарашлар ҳам эскилик саркити ёки буржуа идеологияси сифатида йўқсиллар зўравонлиги (пролетариат диктатураси) қаърига кириб, синфийлик ва партиявийлик деган кушандаларга дучор бўлди. Шарқ мумтоз адабиётининг зукко билимдони, зариф навоийшунос ва Фитратдай улуғ алломанинг шо-гирди Иззат Султон ҳам “Адабиёт назарияси” китоб-ларида (илк нашри 1939, кейинги нашри 1980) бу маъна-вий бўйинтуруқдан халос бўла олмади.

Шарқ адабий-назарий тафаккурининг қарийб минг йилдан улуғроқ тарихига назар ташлаганда, бизга маълум бўлган назарий ҳодисалар, адабий қарашлар ва гўзал таърифларни бир мажмуага йиғишдан мақсад келгусида бу фикрият дурдоналаридан адабий хулосалар, назарий умумлашмалар яратиш орқали шу вақтга қадар ўзаро қарама-қаршиликда тушунтирилган дунёнинг икки қутби Шарқу Ғарбдаги адабий-назарий тафаккур дурдоналарини йиғиб, изчил бир тизимга солиш ва бунинг натижасида яхлит бир *адабиёт назарияси* яратмоқдан иборатдир. Шу ниятда ҳаракат қилаётган илм аҳллариға Аллоҳ таоло сабру баракот ато этсин!

*Ҳамидулла Болтабоев, профессор*

### **БАДИЙ СЎЗ ТАБИАТИ. ШОИРЛИК ТАЪРИФИ**

АБУ НАСР ФОРОБИЙ  
(873-950)

*Арис дарёсининг Сирдарёга қўйилиши жойида Ўтроп қишлоғида туғилган. Форобда ўқиган, Шошда бўлган, Бухоро ва Самарқандда таҳсил олган. Араб мамлакатларида яшаган, Богдодда фозиллар билан учрашган, Дамашқда вафот этган.*

*Форобий ўз даврининг мавжуд илм соҳаларига оид 160 дан ортиқ илмий рисолалар яратган. «Иҳсо ал-улум ва-т-таъриф» («Илмлар санъати ва таърифлари») номли рисоласида ўттиздан ортиқ фан соҳасининг таснифи берилган. Тадқиқотчилар Форобий шугулланган фан тизимлари фалсафанинг умумий масалалари, инсон билиши фаолиятининг фалсафа ва аниқ фанларга муносабати, материянинг миқдори ва ҳажми, материяни ўрганувчи, яъни табиий фанлар, ижтимоият, сиёсат ҳамда филология (илми адаб) каби йўналишларини аниқлаганлар.*

*Форобийнинг филологик тадқиқотлари «Каламу-ш-шеър ва-л-қавофи» («Шеър ва қофиялари ҳақида сўз»), «Китобу-л-хитоба» («Риторика ҳақида китоб»), «Китобу-л-лугат» («Лугатлар ҳақида китоб»), «Китобун фи-с-синоъату-л-китоб» («Хаттотлик ҳақида китоб») ва бошқалардан иборат. Булардан ташқари санъат соҳасида «Муסיқа китоби», «Муסיқа ҳақида сўз», «Катта мусиқа китоби», «Ритмлар ҳақида китоб», «Ритмлар таснифи ҳақида китоб» асарлари ҳам маълум.*

*Абу Наср Форобий Афлотун ва Арасту асарларининг шарҳловчиси сифатида ҳам машҳурдир. Айниқса, Арастунинг ўндан ортиқ илмий асарларига шарҳлар ёзгани маълум. Мана шундай шарҳлар орасида Арастунинг «Фи синоъати-ш-шеър» («Поэтика») асарига ёзилган шарҳи нафақат юнон олимнинг поэтикага доир таълимотини тушунтиришида, балки санъат ва адабиёт хусусидаги назарий билимлар соҳасида ҳам олдинга ташланган қадамдир.*

«ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ  
ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА»

Бу ерда (келтираётган) мулоҳазалардан мақсадимиз ҳаким Арастунинг «*Фи синоъати-и-шеър*» («*Шеър санъати*») асарида<sup>1</sup> айтган фикр-мулоҳазаларни исботлаб кўрсатишдан, унинг маъноларига ишора қилишдан иборатдир. Зеро, бу орқали шеърӣ санъат билан ишқибозларнинг барчасини таништириш ниятида миз. Шуниси ҳамборки, Ҳақим Арасту ўзининг шеър санъати у ёққа турсин ҳатю муголага (*софистика*)<sup>2</sup> ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам мукамал баён қилиб улгурмаган эди. Шунинг учун бу борадаги гапларнинг ҳаммасини ипидан-игнаси гача муфассал қилиб, тартиби билан битмоқчи ҳам эмас миз. Чунки «*Софистика санъати*»<sup>3</sup> асарининг охириги жумлаларида Арасту айтиб ўтган мулоҳазага караганда, у бунинг сабаби Ни аҳоли чинакамига ифодалаб бериши учун ўзидан олдин ўтганларнинг асарларига қабул қиладиган тартибга туширадиган ҳолда улар асосида янгиларини пайдо қиладиган бирор усул ва қонун-қоидалар топа олмаганига йўйган.

Ҳақим Арасту ўзининг шундай фазилати ва даҳоси билан тугатиб қўйишга жазм қила олмаган бир ишни биз ниҳоя-сига етказишга интилишимиздан кўра, бу санъатда фойда берадиган ва ҳозирги замонда учрайдиган қонун-қоидалар, мисол ва мулоҳазалар келтириш билан чеклансак яхшироқ бўлар эди. Модомики шундай экан, биз деймизки, лафз-сўзлар ё бирор маънони билдириши ҳам, билдирмаслиги ҳам мумкин; улар шу икки ҳолатнинг бирида бўлишдан ҳоли эмас. Маънони билдирадиган сўзлар бирор мулоҳазани ё англатади, ё англамайди. Мулоҳазани англатадиганларининг қатъий жазмлилиги ва жазмсизи бўлади. Қатъийлари ё тўғри, ё ёлғон бўлади. Ёлғонларидан баъзилари эшитувчилар зехнига уни англатадиган маъно билан бирга ўрнашиб қолади, ваҳоланки, бошқалари унинг онгида нарсаларнинг ўхшаши-акси билан ўрнашиб қолади. Мана шу нарса *тақлидлар*<sup>4</sup> шеърӣ мулоҳазалар саналади. Мана шу акс ўхшашликларнинг баъзилари энг мукамал бўлади, бошқалари нуқсонли эканини аниқлаш шоирлар, турли-туман тил ва луғатлардаги шеърӣятни ўрганаётган маърифат



а. утининг фикр доирасига киради. Лекин бундан ҳеч ким софистика билан акс таклид икковини бир сўз деб ўйламасин. Булар иккови ҳам баъзи сабабларга кўра бир-биридан бутунлай фарқ қилади.

*Софистнинг*<sup>1</sup> мақсади билан *таклидчининг*<sup>6</sup> мақсади бир-биридан фарқ қилади. Софист эшитувчини ғалатга ундаб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган нуқсонли нарсаларни кўз олдига келтириб қўяди. Ҳатто у мавжуд нарсани номавжуд деб, номавжуд нарсаларни эса мавжуд деб тасаввур қилдиради. Таклидчи бўлса нарса тасаввурининг тескарисини эмас, балки унга ўхшашини тасаввур қилдиради. Бу шундайки, ўз жойида жим турган киши шундай ҳолатга тушса, гўё ҳаракат қилаётгандай бўлади. Масалан, кемага минган киши кемадан тушиб кирғоқда қолганларга қараса, ёки ёз чоғида осмондаги ой ва юлдузларга тез юраётган булутлар остидан қаралса, шундай бўлади. Бундай ҳол одамларнинг ҳисларини чалғитади. Аммо кўзимизга ёки ялтироқ силлик жисмга қараган кишининг ҳоли худди шундай бўлади, унга назар ташлаб, ўша нарсаларга ўхшаш нарсани кўраётгандай туюлади, мулоҳазалар бошқа қисмларга ҳам бўлиниши мумкин. Хулласи калом, бу шулардан иборат: мулоҳаза ё қатъий, ё қатъий эмасликдан ҳоли бўлмайди. Бордию, агар у қиёсий бўлса, у ҳолда билкувват унинг табиатидан бўлади, ё бўлмаса билфеъл-ҳаракатидан бўлади. Бордию, агар унинг табиатидан бўлса у ҳолда ё истикро (*индуктив*)<sup>7</sup> бўлади, ё бўлмаса мулоҳаза *тамсилӣ (аналогия)*<sup>8</sup> бўлади. Тамсил эса, кўпинча, шеър санъатида ишлатилади. Бундан аён бўлишича, шеърӣ мулоҳаза тамсил аналогияга киради.

Қиёслар ҳам, умуман олганда, мулоҳазалар ҳам бошқа турларга бўлиниши мумкин. Айтишларича, мулоҳазалар ё бутунлай рост, ё бўлмаса бутунлай ёлғон бўлиши ҳам мумкин. Ё бунинг тескариси ёки тўғри ва ёлғон меъёрида баббаравар бўлиши мумкин; Буткул рост мулоҳаза, ҳар сўз, *бурҳоний-исботли*<sup>9</sup> деб аталади. Борди-ю, унинг бутунлай рбст томони кўпроқ бўлса, у ҳолда *жадалли - диалектик*<sup>10</sup> бўлади. Борди-ю рост ва ёлғон иккови тенг келиб қолгудай бўлиб қолса, у ҳолда *хитобий - риторик*<sup>11</sup> бўлади. Рост бутунлай камайиб бораверса^у ҳолда суфастойӣ - софистик бўлади. бутунлай ёлғон бўлса, у ҳолда уни ҳеч шубҳасиз, *шеърӣ*<sup>12</sup> деб аталади. Ушбу қисмларга бўлинишидан кўринишпма,

Абу Наср Форобий.

шеърий мулоҳаза на исботли, на диалектик, на хитобий-риторик ва на софистикдир. Шу билан бирга, у *сулужисмус-силлогизмга*<sup>13</sup> ёки унга қарам бўлган навъларнинг бирига бориб такалади, яъни «қарам бўлган навълар» дейишимдан кўзланган мақсадим истикро-индукция, мисол-аналогия, *фаросат-интуиция*<sup>14</sup> ва шунга ўхшаш нарсалар бўлиб, уларнинг мантиғи қувватида ўша қиёс — силлогизмнинг куч-қуввати бўлади...

Энди биз сенга айтсак, шоирлар чиндан туғма қобилиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўлади ва уларда ташбих ва тамсилга лаёқатли яхши ишлайдиган бўлади. Бу хил шоирлар ё шеър навъининг кўп турида<sup>15</sup>, ё бир турида ижод қилишга лаёқатли бўладилар. Лекин бу хил шоирлар шеър санъатидан керак бўлганича хабардор бўлишавермайди, балки улар туғма қобилиятларининг яхшилиги билангина қаноат ҳосил қиладилар, уларнинг ўзлари мўлжалланган ҳозирликларига кўра иш тутадилар. Бундай шоирлар чинакам мусалжис-мулоҳазакор шоирлардан саналмайдилар. Чунки уларда шеър санъатини ўзлаштириб олиш учун камолот етишмайди ва бу санъатда турғунлик бўлмайди. Кимки, ундай одамнинг шеърини кўриб, у қобилиятли одам экан деб ўйлаган бўлса, бу шунинг учунки, унинг феъл-атрофида шоирларга хос бўлган турк - кўриниш мавжудлигидангина игундай мулоҳазага келинган. Ё бўлмаса, бу хил одамлар чинакамига шоирлар санъатини эгаллаган бўлишади, ҳатто шеър ижодига хос бўлган хусусиятлардан бирортаси ҳам у қайси шеър турига алоқадор бўлмасин, барибир, бу қонун-қоидалар ундан қочиб қутулолмайди. Улар шеърият санъатида қўлланиладиган ташбих ва тамсилларни жудаям маҳорат билан ишлатадилар. Бу хил шоирлар чиндан ҳам қобилиятли шоирлар дейишга сазовордирлар. Ёки бўлажак шоирлар ўша юқорида айтиб ўтилган аввалги икки табақа шоирлар ва улар феълларига тақлид қилувчилар бўладилар. Булар ўша аввалги иккала табақа шоирлар йўли-ижодини ёқлайдилар. Бу турдагиларнинг ўзларида туғма шеърий табиат бўлмагани ҳолда, шеърий санъат қонун-қоидаларидан хабардор бўлмай туриб, ташбих-ўхшатиш ва тамсил қабилар кетидан борадилар. Иўлдан адашадиган ва тоядиган шоирларнинг кўпчилиги<sup>16</sup> худди мана шу табақа шоирлар ичидан чиқади.

Энди биз сенга айтсак, ўша юқорида айтиб ўтганмиз уч тоифа шоирларнинг қар бири ижодда ё табиийлик, ё мажбурийликдан ҳоли бўлмайди. Бундай дейишдан кўзланган мақсадим шуки, бир шоир, кўпинча, мадҳияга ва ё бир яхши сўз айтишга табиатли бўлса, баъзан вазият ундан ҳажвий ва бошқа турда шеър айтишга ҳам мажбур қилиб қолади. Айтайлик, бир шоир шеърият навъларининг маълум бир навъида ижод қилиш санъатини танлаб олган ва ўзини шу хилдагина шеър ёзишга одатлантирган бўлса, баъзи ҳолларда, танлаб олмаган турларда ҳам шеър ижод қилишга тўғри келади, бу эса унинг учун ўзи ижод қилишга одатланган шеър турида нисбатан бошқа бир навда мажбурий битилган шеър бўлади. Бу мажбурият ё ички, ё ташқи сабаблар билан боғлиқ бўлади. Аммо шоирнинг энг яхшиси туғма шоир бўлгани саналади.

- - “Сўнгра шоирларнинг шеър ижод қилиш борасидаги аҳволи камолотга етишгани ва етишмагани жиҳатидан турлича бўлади. Бу эса ё ғоя жиҳатидан, ё бўлмаса, мавзу жиҳатидан шундай бўлади. Аммо ғоя жиҳатидан олган тақдиримизда улар шеърга баъзан ёрдам берса ҳам, баъзида унга ёрдам беролмай қолади. Бунга баъзан руҳий (нафсоний) кайфиятлар сабаб бўлади. Шунда ё руҳий кайфиятлар, устун келади, ё бўлмаса, баъзан ўзи унга муҳгожлигидан тушкунликка учраб, пасайиб кетади. Аммо бу бобдаги текширишларимиздан мақсад бу масаланинг ипидан-игнасиғача синчиклаб аниқлашдан иборат эмас, чунки буларнинг ҳаммаси ахлоқ ва руҳий кайфиятлар тавсифлари ҳамда улардан ҳар бирининг инсон руҳига алоҳида таъсири ҳақида битилган китобларда керагича баён қилинган. Аммо мавзу жиҳатидан олган тақдиримизда, кўпинча, бири иккинчисига ўхшайдиган икки нарса ўртасида ўхшашлиги мавжуд бўлади. Бунда аксар одамларга уларнинг яқинлиги кўриниб туради. Буларда шоирнинг етук ва етук эмаслиги ҳақидаги мулоҳаза ўша ўхшатишнинг ҳақиқатга яқин ё узоклигига боғлиқ бўлади. Баъзан шунақаси ҳам бўладики, шеър санъатида энг орқада қолган шоир ҳам юқори даражада ажойиб шеър яратиши мумкин, ҳатто бу соҳада билағонлар ҳам унга тенг келадиган нарса (шеър) яратолмаслиги ҳам мумкин. Лекин шуниси ҳам борки, бунга сабаб бахт ва тасодифнинг тўғри келишидан бўлади. Лекин ундай одам (қанчалик ажойиб шеър ёзган бўлмасин) бу ёзган шеъри билан у мулоҳазакор шоир

деган номга сазовор бўлолмайди. Ташбихдаражалари ўзининг ўхшатишларига кўра турлича бўлиши мумкин. Шу жихатдан караганимизда, ўхшатишнинг яқин ва муносиб бўлмоғи мавзунга ҳам боғлиқ; ё бўлмаса, шоирнинг бу санъатдаги маҳорати га ҳам боғлиқ. Ҳатто шууста шоир бир-биридан узоқбўлган икки нарсани, мулоҳазаларни орттириш билан бир-бирига мувофиқдек қилиб кўрсата олади. Бу эса шоирлардан яширин бўлмаган ҳоллардандир. Шу жумладан, шоирлар А билан Б ни ва Б билан Ж<sup>17</sup> ни бир-бирига ўхшатадилар. Чунки бунда А билан Б ни ўртасида яқин ва муносиб ҳамда маълум бўлган ўхшашлик бор. Улар сўз маъносини шунга буриб, ҳатто сомий-эшитувчи, мушид-ўқиб берувчиларнинг фикр-зикрини, гарчи улар ораси узоқ бўлса ҳам А билан Б ва Б билан Ж ўртасида бўлган ўхшашликдан огоҳлантирмоқчи бўладилар.

Бу санъатда шоирликнинг танланиши одамда жуда ҳам улкан бойлик саналади. Бу худци ҳозирги замондаги баъзи бир шоирлар қилмишига ўхшаб кетади. Улар шундайки, агар бир сўзни шеърдаги байтга қофиядош қилиб қўйиб, оддинги байтда лозим бўлган нарсаларни ёки тасвирлаш ниятида бўлган нарсаларни бита олса, у ҳолда одамда жуда ажойиб хузурбахш ҳолат пайдо бўлади.

Биз яна шундай деймиз: бу санъат аҳли билан (уйга) нақш берувчи расом санъати ўртасида қандайдир муносабат бор. Булар иккаласининг санъатидаги моддаси турли-туман бўлса ҳам, аммо шаклда, яратилиш ва мақсадларда бир-бирига мос келади. Ёки айтилик, ўша иккала яратилган нарсада, улар шаклларида ва мақсадларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик бор. Бу шундайки, шеър санъатини безайдиган нарса-бўёқпар саналади. Буларнингиккови ўртасида фарқ бор, аммо иккаласи ҳам одамлар тасаввури ва сезгиларида бир мақсадга, тақид қилишга йўналган бўлади.

Шоирлар санъати илмини ўрганувчилар фойдаланадиган умумий қонун-қоидалар мана шулардан иборат. Бу қонунларнинг кўпини (илмий нуқгаи назардан) текшириб чиқиб, мулоҳазалар билдириш ҳам мумкин эди, лекин бундай санъат соҳасида илмий текшириш беришдек нарса инсонни санъатнинг бир навъида бир томонлама мулоҳаза олиб боришга элтиши ҳамда бошқа навълар ва қарашлардан юз ўгиришга олиб келиши мумкин.

**ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ**  
(ХГаср)

Асли исми Юсуф бўлган илк турк дostonнависи Болосогунда тугилган. Хос Ҳожиб (айрим манбаларда Юсуф Болосогуний) шоирнинг унвони бўлиб, унинг асари ҳукмдорга тортиқ қилингандан сўнг шундай номга сазовор бўлган. Муаллифнинг бизгача етиб келган ягона асари хижрий 462(1069-70)да ёзиб тугалланган «Қутадғу билиг» («Бахтлиланиш билими») бўлиб, муаллиф ўз асарини 18 ойда ёзиб тугатган. Асардаги тўрт рамзий қаҳрамон Кунтуғди (адолат), Ойтўлди (давлат), Ҳодулмиш (ақл) ва Узгурмиш (қаноат) тимсоллари орқали Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг ижтимоий-сиёсий, адабий-фалсафий қарашларини ифода қилган.

Асар бизгача уч нусхада етиб келган бўлиб, биринчиси сақланиш ўрнига кўра «Вена нусхаси» деган ном билан юритилса ҳам, аслида Ҳиротда 1439 йилнинг 17 июнида котиб Ҳасан Ҳора Соийл Шамс томонидан уйғур ёзувида кўчирилиб тугатилган. Иккинчи нусха кўчирилиш ўрни, топиллиши ва сақланишига кўра «Қоҳира нусхаси» (Қоҳирадаги Ҳидув кутубхонасида сақланаётгани 1896 йилда маълум бўлган) деб номланади. Учинчи нусха — «Наманган нусхаси» номи билан илмга кирган бўлиб, 1923 йили Фитрат томонидан қўлга киритилиб, Тошкентга келтирилган. А.Кононовнинг аниқлашича, ушбу қўлёзма мавжуд нусхалар ичида энг мукаммалдир. У 6329 байтдан иборат, маснавий (арузнинг «мутақороби мусаммани маҳзуф») вазнида ёзилган.

Асардаги илмнинг хосияти, билим — бахт калити экани ва тил одоби хусусидаги қисмлардан парчалар келтирилди.

*“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”дан  
ЙАНГЛУҚ АҒУРЛИҚИН ТАНУРЛАЙУР  
БИЛИГ БИРЛА (ИНСОННИНГ ҚАДРИ  
БИЛИМ БИЛАН БЕЛГИЛАНАДИ)*

Тўрутти ўзурди сечу йал(и)нглукуғ  
Ангар берди эрдам билиг ўг уқуғ  
(Сечу, яъни ҳар ерда маълум Худо, инсонни яратди,  
Танлади, унга ҳунар, билим ва уқув берди).

Қўнгил берди ҳам ма йуритги тилиг  
Ўвут берди қилк ҳам қилинчи силиг  
(Унга қўнгил берди, тилини йўриқ (равон) қилди,  
Андиша, хулқ ҳамда гўзал феъл ато қилди).

Билиг берди йанглук безуди бу кун  
Уқуш берди ўтру йазилди тугун  
(Билим берди (шу туфайли), инсон бу кун  
улуғликка эришди, Уқув берди, сўнг (шу туфайли  
берк) тугунлар ечилди).

Байат кимка берса уқуш ўг билиг  
Ўқуш эзгуликка узатги алиГ  
(Худо кимга уқув, ақл-идрок, билим берса,  
У қўп эзгуликлар қилишга қул узатади).

Билигни безуг бил уқушни улуғ  
Бу эчки безутур ўзурмиш кулуғ  
(Билимни буюк, уқувни улуғ бил,  
Бу иккиси танлаган бандасини улуғлайди).

Бу сўзка тануқи муну келди сўз  
Бу сўзни эшитгил сўзунг менда ўз  
(Бу сўзнинг исботи учун мана шундай сўз бор,  
Бу сўзни эшитгин, (тегишли) сўзингни мендан ол:

Уқуш қайда бўлса улуклук бўлур  
Билиг кимда бўлса безуглук алур  
(Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,  
Билим кимда бўлса, буюклик олади).

#### Қуталғу билип

Уқушлиғ уқар-ул билиглиг билир  
Билигли уқуғли тилакка тегир  
(Заковатли уқади, билимли билади,  
Билимли, заковатли тилакка етади).

Билиг маъниси бил неку тер билиг  
Билиг билса ўтру йирар эрда иг  
(Билим маънисини билгин, билим нима дейди:  
Билим билса, сўнг кишидан бало-офатлар йироқпашади).

Билигсиз киши барча иглиг бўлур  
Игиг эмламаса киши терк ўлур  
(Билимсиз кишилар барчаси дардлик бўлади,  
Дардни даволамаса, киши бот ўлади)

Йури эй билигсиз игинни ўта  
Билигсиз ўтин-сен э билга қута  
(Кел, эй билимсиз, дардинга даво қил,  
Билимсиз (бўлсанг)-тубансан, доно (бўлсанг) -  
бахтлisan).

Уқуш-ул бурундук ани йетса эр  
Тилакка тегир ул туман арзу йер  
(Билим гўё бир бошбоғ кабидир, агар киши унга  
эриша олса, Тилакка етиб, туман орзуларга эришади).

Уқуш бўлса эрка кўр асғи ўқуш  
Билиг билса ўтру бўлур эр кўшуш  
(Кишида заковат бўлса, (унинг) нафи каттадир,  
Билим ўрганса, сўнг киши азиз бўлади).

Уқуш бирла ишлар камуғ иш кузуг  
Билиг бирла беглар бу булмиш ўзуг  
(Ҳамма (хам) иш-амалларни заковат туфайли бажаради,  
Беглар давр-давронга билим туфайли эришганлар)...

#### *КИТАБ 'ИЗИСИ ЎЗИНГА УЗР АЙЎР (КИТОБ ЭТАСИ ЎЗИГА УЗР АЙТАДИ)*

Тилаким сўз эрди э билга бўгу  
Кезин келдачика ўзум сўзлагу  
(Тилагим сўз эди, эй билағон доно,  
Кейин келувчи(лар) учун ўзим айтадиган (сўзлар эди).

Юсуф Хос Ҳожиб

Уқуш келди ўтру айур бутру кўр  
Сўзунг бўлса йанглук сенга бўлга кўр  
(Заковат пеш келди, ишонарли қилиб айтади, кўр,  
Сўз(лар)инг янглиш-хато бўлса, сен учун зарар бўлади)...

Йашил кўкдин инди йағиз йерка сўз  
Сўзи бирла йанглук ағир қилди ўз  
(Сўз бўз ерга яшил кўкдан тушди<sup>1</sup>,  
Сўзи туфайли инсон ўзини улуғ қилди).

Киши кўнгли тубсуз тенгиз-тег турур  
Билиг йунжу сани тубинда йатур  
(Киши кўнгли тубсиз денгиз кабидир,  
Билим инжу каби (унинг) тубида ётади).

Тенгиздин чиқармаса йунжу киши  
Керак йунжу бўлсун керак сай таши  
(Денгиздан киши инжунини чиқармаса,  
У хоҳ инжу бўлсин, хоҳ сой тоши<sup>2</sup> бўлсин (бефойдадир).

Йағиз йер қатиндақи алтун таш-ул  
Қали чикса беглар башинда туш-ул  
(Агар бўз ер қатидақи олтин тош  
қазиб чиқарилса, беглар бошида безак бўлади).

Билиглиг чиқармаса билгин тилин  
Йарутмаз анин билги йатса йилин  
(Билимли билимини тили орқали чиқармаса,  
Унинг билими йиллаб ётса (ҳам) ёритмайди).

Уқушли билигли эзи эзгу нанг  
Қали булсанг ишлат учуб кўкка тенг  
(Заковат (ва) билим - жуда эзгу нарса,  
Агар (уларга) эришсанг, ишлат, учиб кўкка кўтарил).

Неку тер эшитгил бу эл кент бсги  
Уқушқа билигқа йетурмиш ўги  
(Бу эл ва кент беги нима дейди, эшитгин,  
Заковатга, билимга фаҳми етган (киши):

Ажун тутғука ер уқушлуғ керак  
Будун басғука ўг керак ҳам йурак



#### Қуталғу билиг

(Жаҳон тутиш учун киши заковатли бўлиши керак,  
Халқни босиш учун ақл-фаросат (ва) юрак керак).

Уқуш бирла тутғи ажун тутғучи  
Билиг бирла баста будун басғучи  
(Жаҳонгир(лар) заковат билан олам тутди(лар),  
Халқни босувчи(лар) билим билан босди(лар)...

<...> Ўлугдин тиригқа қумару сўз-ул  
Қумару сўзи тутса асғи йуз-ул  
(Улган(лар)дан тирик(ларга) мерос сўздир,  
Мерос сўзи (яъни оталар сўзи)ни тутилса, нафи юздир)

Билигсиз қарағу турур белғулуг  
Е кўзсиз қарағу билиг ал улуг  
(Билимсиз муайян кўрдир,  
Эй нобино<sup>3</sup>, кўр, билимдан улуш ол).

Қиши кўрки сўз-ул бу сўз-ўк телим  
Йури эзгу сўзлуг кишиг ўг тилим  
(Кишининг кўрки сўздир, сўз эса талайдир,  
Кел, эй тилим, эзгу сўзли киши(лар)ни мадх кил.

Масал келди туркча мунар мензатур  
Ани сўзладим мен муну йанзатур  
(Бунга ўхшатадиган туркча масал бор,  
Бунга мослаб шу (масал)ни сўзладим):

Уқуш кўрки сўз-ул бу тил кўрки сўз  
Киши кўрки йуз-ул бу йуз кўрки кўз  
(Заковат кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки сўздир,  
Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки кўздир).

Тили бирла йанглук Ёўзи сўзлайур  
Сўзи йахши бўлса йузи сувланур  
(Инсон ўз сўзини тили орқали сўзлайди,  
Сўзи яхши бўлса, юзи сувланади (яъни обрў козонади)..

#### **АЙТЎЛДИ ЖАВАБИ ЭЛИГКА (ОЙТЎЛДИНИНГ ЭЛИГГА ЖАВОБИ<sup>4</sup>)**

Бу Айтўлди айди сўз асғи телим  
Қали сўзлайу билса ўш бу тилим

Юсуф Хос Хожиб

(Ойтўлди айтди: Сўзнинг фойдаси (жуда) кўп,  
Агар бу тилим уни таърифлаб бера олса).

Йава сўз билигсиз тилиндин чикар  
Билигсиз кишиг билга йилки атар  
(Беҳуда сўз билимсиз тилидан чиқади,  
Билимсиз кишини доно йилқи<sup>11</sup> атайди).

Қдра килки тенгсиз йава сўзлаган  
Йава сўз турур бу қара баш йеган  
(Жоҳилнинг одати тенги йўқ беҳуда сўзлашдан иборат,  
Қора бошни еган нарса беҳуда сўздир).

Йава сўзласа сўз неча йас килур  
Агар сўзлайу билса асғи бўлур  
(Сўзни беҳуда сўзласанг, қанчадан-қанча зиён  
келтиради,  
Агар сўзлай билсанг, унинг фойдаси бўлади).

Қара қарни тўзса кўр уз-тег йатур  
Йава сўзка авнур ўзин семритур  
(Жоҳил қорни тўйса, ҳўкиздеқ ётади, кўр,  
Беҳуда сўзга ғарқ бўлиб ўзини семиртиради).

Йеса тўзса йатса бу йилки турур  
Бу йилки тедукум бу килки турур  
(Еса, тўйса ва ётса - бу демак йилкидир,  
Бу йилки деганим унинг қилиқлари (учун)дир).

Билиглиг кишилар этўз йавритур  
Билиг бирла авнур жанин семритур  
(Донишманд кишилар ўз жисмларини қойитадилар,  
Билим билан овуниб ўз жонларига ором берадилар).

Этўз улги барча бўғуздин кирур  
Бу жан улги чин сўз қулақдин кирур  
(Жисм (тана)нинг ҳиссаси бўғиздан қиради,  
Жон (рух)нинг ҳиссаси эса чин сўз бўлиб, у  
қулоқдан қиради).

Билиг белгуси кўр эки нанг турур  
Бу эки била эр кизил энг урур

#### Кутаду билиг

(Билимнинг белгиси икки нарсадир, кўр,  
Бу икки (наrsa) билан кишининг юзи ёруғ бўлади):

.. Бири тил турур кўр бириси бўғуз  
Бу эки баса тутса асғи ўқуз  
(Бири - тил, бири эса бўғиздир (нафсдир),  
Шу иккаласини тия билсанг, фойдаси дарё кабидир).

Билиглиг боғуз тилка эрклиг керак  
Бўғуз тил кўдазган билиглиг керак  
(Билимли, нафс (ва) тилга иродали бўлиши керак,  
Нафс (ва) тилни тиядиган киши билимли бўлиши  
керак)...

#### *АЙТЎЛДИ ЖАВАБИ ЭЛИГКА (ОЙТЎЛДИНИНГ ЭЛИГГА ЖАВОБИ)*

Бу Айтўлди айди ўкуш сўз ул-ул  
Айитмади сўзлаб ирикса кўнгул  
(Ойтўлди айтди: Сўзнинг кўпи шулдирки,  
Сўрамаган (сўз)ни сўзлаб кўнгилга тегса)<sup>6</sup>..

Бу аз сўз ул-ул ким айтмихқа ўз  
Жаваб берса сўзка йанут қилса сўз  
(Сўзнинг ози шулдирки, сўраганга киши  
Жавоб берса, сўзга (тенг) сўз билан жавоб қилса.

Мунгар менгзату айди шаъир сўзи  
Тили сўз била тузди ачти йузи  
(Шоир сўзини бунга ўхшатиб айтди,  
(У) тилини сўз билан безади, юзини очди [яъни  
хушрўй бўлди]:

Сўзуг йакши сўзла эзу сакну ўз  
Айитукга сўзла йана теркин уз  
(Ўзинг жуда ўйлаб сўзни яхши сўзла,  
Сўраганда сўзла, яна тезликда тамом қил.

Ўкуш сўз эшитгил телим сўзлама  
Уқуш бирла сўзла билиг бирла туз  
(Сўзни кўл эшитгин, лекин ортик сўзлама,  
Идрок билан сўзла, билим билан андазала)<sup>7</sup>...

## К А Й К О В У С (1021-1099)

Унсуру-л-Маолий Кайковус Каспий денгизининг жанубий қиргоғидаги Гилон қабиласидан бўлиб, унинг отаси машҳур шоҳ Шамсу-л-Маъолий Қобуснинг ўғлидир. Қобус ўз даврида таназзулга юз тутган самавийлар хонадонини тиклашга уринди, бироқ бунга эришиши учун Маҳмуд ёрдами билан Табаристонни забт этиб, пойтахт қилган (унинг ҳузурида маълум муддат Беруний ҳам яшаган). Қобуснинг набираси ўз замонасининг илмли ҳукмдорларидан бўлиб, ўғли Гилониоҳга бағишлаб «Насиҳатномаи Кайковус» асарини ёзди. Асарни машҳур шоҳ бобосининг номи билан «Қобуснома» деб атади. Муаллифнинг бундан бошқа асарлари борлиги маълум эмас, «Қобуснома» 1083 йили Журжонда ёзилган бўлиб, 44 бобдан иборат.

Асар бобларининг мундарижасидан маълум бўлишича, муаллиф замонасининг фозил ва зукко кишиларидан бўлган. Нафақат подшоҳлик мансаби ва масалаларида, билим ва маданий-ахлоқий ишларда ҳам намуна бўла олган. Шунинг учун бўлса керак, «Қобуснома» 1432 ва 1705 йиллари турк тилига, 1786-87 йили уйғур, 1881 йили эса татар тилига таржима қилинган. Оврўпада 1886 йилги русча ва французча, 1811 йилги немисча таржималари мазкур бўлган. Ушбу мажмуага 1860 йилда Огаҳий томонидан амалга оширилган таржима асос бўлди. «Қобуснома» фақатгина ахлоқий насихатнома бўлмай, унда бадиий ижод билан боғлиқ масалалар ҳам акс этганки, шу жиҳатдан у XI асрнинг адабий-назарий манбаси сифатида эътибор уйғотади.

«ҚОБУ СНОМА»дан

*Шоирлик ҳақида*

Эй фарзанд, шоир бўлишни истасанг, ҳаракат қилки, сўзинг осон ва фойдали бўлсин, англашилмайдиган, кийин сўзларни ишлатмагил, ўзинггина билиб, бошқалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмагил, чунки шеърни халқ учун ёзиш керак ва ўзи учун ёзмайди. Бир хил вазн ва қофияга қаноат қилмагил, санъатсиз, тартибсиз шеър айтмагил. Шеър зарб ва шаклда *алғал*<sup>1</sup> бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлади. Шоирлик қондасига кўра (шеър ёзишда) санъатдан гофил бўлмагил. Масалан, шоирларнинг зарур усуллари шулар: *мужонис* (*ўхшаш*), *музмар* (*яширин*), *мутобиқ* (*уйғун*), *мушокил* (*шаклдош*), *мулавван* (*бўялган*), *муташобиҳ* (*аллегорик*), *мукаррар* (*такрор*), *мувассал* (*уланган*), *мураддаф* (*радибли*), *мусаммат* (шеърнинг бир бандидаги қофия ва бошқа мисралардаги қофиядан фарққилади), *муқаттаъ* (*кесик*), *мусажжаъ* (*қофиядош*), *мутаод* (*қарама-қарши*), *мувашиаҳ* (*безатилган*), *мустаар* (*кўчма маъноли*), *мухаллаъ* (*бўртмоқ*), *мустиҳиёт* (*ўзгариш*), *муставий* (*равон*), *муздаваж* (*жуфт*), *мувоана* (*параллел*), *зулқофиятайн ражиз мақлуб* (кўш қофияли макгов шеъри) ва шунга ўхшашлар<sup>2</sup>.

Аммо сўзнинг юксак (ва таъсирчан) бўлишини истасанг, киноя, истехзоли гапни (кўп) сўзлама, мумкин қадар истиораларни ишлатгил. Мадҳда истиорани ишлатгил. Агар ғазал ёзмоқчи бўлсанг осон, равон ва латиф сўзлар билан ёзгил ва машҳур қофиялар билан зийнатлагил, совуқ ва ёқимсиз қофияларни ишлатмагил, ошиқона ўз аҳволингни ва гўзал (ёқимли) сўзларингни қўлдан бермагил ва яхши масалларни ҳам қўлдан бермагил, шундай ёзсанг, юқори табақа ҳамда оддий халққа маълум бўлади ва сенинг шеъринг шуҳрат топади.

Оғир вазнда ва *арузда*<sup>3</sup> шеър ёзмагил, чунки аруз ва оғир вазн ёқимсиз қилиқли, совуқ (табиатли), латиф ва нозик маънилardan маҳрум бўлган одамлар учун яхшидир. Агар бирор киши шундай шеърни талаб қилса, ёзсанг бўлади. Аммо аруз, шоирлик, *тахаллус*<sup>4</sup> илмини ўрганиш билан шеър (ёзишни) ўргангил. Агар шоирлар орасида мунозара бўлса, ё бир киши сен билан кашфиёт ҳақида баҳслашиб

қолса ёки сени имтиҳон қилиб қўрса, енгилиб қолмагил, *аруз доираларини*<sup>5</sup>, уларнинг отларини, доиралардан пайдо бўладиган баҳрларнинг отларини билгил. Масалан, *ҳазаж, рамал, ҳазажи макфуф, ҳазажи ахраб, ражсаи матвий, рамати мажнун ва мансуҳ, ҳафиф, музореи ахраб, муқтазаб, мутақориб, қариби ахраб, мансуҳи кабири басит, мадид, комит ва вофир*. Буларнинг монандини ва бу баҳрларнинг барча аруз ва зарбларини билиб олгил. Мадҳия, ғазал ё ҳажв ёки марсия ёзмоқчи бўлсанг, сўзни мукаммал ишлатгил, сўзни нотаом ишлатмагил. Насрда ишлатилган сўзни назмда ишлатма, негаки наср - раият, назм подшо мартабасидадир. Агар бир нарса раиятга лойиқ бўлмаса, подшога ҳам лойиқ эмас.

Ғазални ғўзал ва равшан ёзгил, мадҳ ёзишда бақувват ва баландҳиммат бўл. Ҳар бир одамга лойиқ сўзни айтгил ва ҳарбир кишининг қдирига қараб шеърни билиб ёзгил. Агар одамда қахрамонлик бўлмаса, уни *шижоатли, баҳодир* деб мақтамагил. Агар одам белига пичоқтакмаган бўлса, унга, қилич билан шерни ўддирасан, найза билан *Бесутун*<sup>6</sup> тоғни тешасан, ўқни чумолининг қўзидан ўтказасан, демагил. Ҳар одамки, отга минмаган бўлса, унга сенинг отинг *Лулдулга*<sup>7</sup>, *Раҳига*<sup>8</sup>, *Буроққа*<sup>9</sup> ўхшайди, демагил. Ҳар бир одамга муносиб сўзни айтгил. Аммо шоир мадҳ қилинувчининг табиатини ва унга қандай сўз маъқул бўлишини билиши лозим. Унинг хоҳишига лойиқ мадҳ қилгил. Шундан кейин унинг инъомидан қўнглинг хоҳлаганча қўз тутгил ва ҳимматингни паст тутмагил, ҳар бир масапада 5Бингни банда ва ўзгани ходим деб қўп айтмагил, агар мақтаган кишинг шу сўзга лойиқ бўлса, айтгил.

*Ҳажв*<sup>10</sup> қилишни одат қилмагилки, ёмон бўлади. Агар шеърда ёлгон ва муболағани яхши десалар ҳам, ёлгонни ҳадқан ошириб юбормагил, дўстларнинг ва халқнинг баланд мартабали эканини айтишни зарур деб билгил. Аммо ғазал ва марсияни бир хил услубда, ҳажв ва мадҳни ҳам бир хил услубда ёзмагил. Агар ҳажв ёзишни билмасанг, мадҳнинг тескарисини ёзгилки, бу ҳажв бўлади, марсия ва ғазални ҳам шундай қил. Ҳар хил нарса ёзмоқчи бўлсанг, ўз фикринг билан ёзгил, бошқаларнинг сўзини такрорлама, агар бошқаларнинг сўзини такрорласанг, қўнглинг очилмайди, шеър майдони сенга кенг бўлмас ва дастлабки шеър ёзган

#### Қобуснома

даражанга қолаверасан. Табиатинг очилиб, шоирликка кодир ва моҳир бўлганингдан сўнг, агар бирор ердан бирор ажойиб маънили сўз эшитсанг, сен шу сўзни маъқул кўдсанг, бу сўзни бошқа ўринда ишлатишни истасанг (шундай сўзни ишлатдим деб), такаббур бўлиб кетмагил, лекин бу сўзни ишлатмагил, агар шундай сўзлар мадҳца ишлатилган бўлса, сен ҳажвда ишлатсанг (маъқул бўлади), ғазалда бўлса, марсияда ишлатгил, чунки киши бу сўзни қаерда ишлатилганини билмасин.

Агар мақтовчини талаб қилсанг ёки бозор ишини қилсанг, қоғонинг солиқ, кийиминг ифлос бўлмасин, ҳамма вақт чехранг очиқ бўлсин, кулиб тургин. Нодир ҳикояларни, кулгили сўзларни ёд ол, чунки мактовчининг олдида шоирнинг бундан бошқа чораси йўқир.

**НИЗОМИЙ АРУЗИЙ САМАРҚАПДИЙ**  
**(XI аср охири - 1160)**

Улуғ шоир ва адабиётшунос олимнинг исми Аҳмад ибн Умар, Низомий — шоирлик тахаллуси, аруз илмининг етук мутахассиси бўлгани учун қалам аҳли уни Арузий деб атаган. Асли Самарқанддан бўлиб, 45 йил Гур ва Бомиён (Афғонистоннинг шимолий ғарби) вилоятлари ҳукмдорларининг хизматида бўлган. Гур вилоятининг молики Аловуддин Ҳусайн Жаҳонсуд билан кўп ҳарбий сафарларда ҳам қатнашган, номи Низомий Ганжавий асарларида тилга олинади.

Низомийга шуҳрат келтирган асосий асар «Чаҳор мақола» («Тўрт мақола») бўлиб, 1157 йилда Бомиёнда ёзилган. Ушбу асар ўзбек тилига «Нодир ҳикоятлар» номи билан ўғирилган. Китоб ҳамд, наът, муқаддима қисмларидан ташқари тўрт мақолани ўз ичига олгандир:

1. Дабирлик (котиблик) илмининг моҳияти ва етук дабир сифатлари.
2. Шеър илмининг моҳияти ва шоир салоҳияти.
3. Юлдузлар илмининг моҳияти ва мунажжимлар салоҳияти.
4. Тиб илмининг моҳияти ва табиблар зарурияти.

Низомий талқинича, мамлакат ишларининг мустаҳкамлиги шохга, унинг номини (қасабаси, мулки, вилояти, лашкари, хазинаси) қолдириши даврига, унга шуҳрат баҳи этиши шоирга, турмуш табирларининг ўнгидан келиши мунажжимга, бадан сўхати табибга боғлиқ. Шунингдек, агар илмдан баҳра топмаган, ҳар бир нуқтани ёд олмаган, ҳйр ҳақимдан бир ҳикмат эшитмаган ва ҳар адибдан бир санъат ўрганмаган дабирнинг сўзлари аъло даражага етмайди.

Асарнинг ҳозирга қадар сақланган 12 та қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, шулардан иккитаси XIV асрга оид. Эрон олими Мирзо Муҳаммад Қазвиний асарнинг танқидий матнини 1909 йили нашр эттирган. Жаҳоннинг кўп тилларида таржима қилинган. Бу китобнинг Шарқ филологияси тараққиёти учун ҳам хизмати улғудир.



*« ЧЛҲОР МАҲОЛА»  
(«Нодир ҳикоятлар»)дан*

*Шеър илмининг моҳияти ва шоирнинг  
сапоҳияти ҳақида*

Шоирлик шундай санъатки, (шоир) бу санъат орқали хаяжонлантирувчи тушунчаларни ҳосил қилади ватаъсирчан *қиёсларни'* бир-бирига улайди. У шундай йўл билан, масалан, кичик маънони каттага, катта маънони эса кичикка айлантиради, чиройликни хунук либосда қўрсатади, хунукни эса чиройли суратда жилвагар этади. Илҳом санъати билан ғазаб ҳамда ҳиссий қувватларни кўзғатади, натижада кишилар табиатида қайғу ёки хуррамлик пайдо бўлади. Бу эса улуг кишилар фаолиятида оламни тартибга солиб туриш учун хизмат қилади.

*Шоир ва шеърнинг қандай  
бўлиши ҳақида фасл*

Шоирнинг руҳи тоза, фикри кенг, таъби латиф, кўнгли тўғри ва зеҳни ўткир бўлмоғи лозим. У яна турли фанлардан хабардор бўлиши, ҳар хил одатлар билан таниш бўлмоғи керак. Чунки шеър ҳар бир илмда қўл келиши ва ҳар хил илм шеърда ифодаланиши мумкин<sup>2</sup>.

• Шоир мажлисларда ширинкалом ва дўстлар даврасида очик чехра бўлиши лозим. Шеърлари эса ҳаёт саҳифасида боқий қоладиган, покиза табиатли кишилар тилидан тушмайдиган, баёзларга ёзиб олинадиган ва шаҳарларда ўқиладиган даражага етган бўлиши керак. Шеърдан кўзланадиган катта мақсад ва улкан ният бу номни боқийлаштиришдир. Шеър ўқилмаса ва кўчирилмаса, бу мақсад ҳосил бўлмайди. Бу даражага етмаган шеърнинг таъсир қуввати бўлмайди. Агар шеър ўз боқийлигига эга бўлмаса, у қандай қилиб ўзга кишиларнинг номини адабийлаштириши мумкин!

Агар шоир ёшлик айёмида ва йигитлик даврида ўтмиш шоирларининг шеърларидан йигирма мингбайтни хотирасида тутмаса, замондошларининг асарларидан ўн минг байтни ёд билмаса, устодлар девонини пайваста

#### Низомий Арузий Самарқандий.

Ўқимаса, сўзнинг нозик томонлари ва қийин жойларини қандай йўл билан ҳал этганликларини ўрганмаса бундай юксак даражага етолмайди ҳамда *шеър навълари*<sup>3</sup> ва йўллари унинг табиатида ўз ифодасини топмайди, шеърнинг соз ёки нуқсонли томонлари ақлининг саҳифасида ўз аксини кўрсатмайди, сўзлари буюклик томон, таъби эса юксаклик сари майл этмайди.

Ҳар кимнинг шеър таъби мустаҳкам, сўзлари эса раван бўлса, шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришади. Устод *Абулҳасан Сараҳсий Баҳромийнинг «Ғояту-ларузийн» асарини ҳамда «Канзу-л-қофия», «Нақди маоний», «Нақди алфоз», «Сариқот» ва «Тароҷим» китобларини*<sup>4</sup> мутолаа қилади. У мазкур фаннинг ҳар бир турларини шу фанни яхши билувчи устод қўлидаўзи устодликдаражасига етмагунча, юқорида биз санаб ўтган устодлар каби унинг номи ҳам ҳаёт саҳифасида пайдо бўлмагунча таълим олади. У ўз ҳомийси ва *мамдуҳидан*<sup>5</sup> нимани олган бўлса, уларнинг номини адабийлаштириш билан ҳақини узади. Подшоҳ ҳам шоирлар унинг хизматида рўёбга чиқиши ва ўзи шоирнинг мақговидан шуҳрат топиши учун улар тарбиясидан қўл тортмаслиги лозим. Агар шоир бу даражадан кам бўлса, унинг учун пул сарфлашга ва шеърларига илтифот қилишга ҳам арзимади, хусусан, агар у кекса бўлса! Мен буни кўп текшириб кўрганман, бу оламда қари шоирдан кўра бадтарроғини кўрмаганман, унга берилган пулдан кўра зое кетган пул бўлмайди. Эллик йил ичида ҳам мен айтган гапларнинг ростлигини билиб, шу даражага етолмаган нўнок киши қайси пайтда ета олади?!

Шоир ёш бўлса-ю, шеърлари яхши бўлмаса, аммо қобилиятли бўлса, унинг яхши шоир бўлишига умид қилса бўлади. Олийжаноблик қондаси бўйича, бундай шоирнинг тарбиясига киришиш вожиб, у ҳақда қайғуриш фарз, меҳрибонлик кўрсатиш шартдир! Подшоҳнинг олдида бадиҳа айтишдан кўра яхшироқ нарса йўқ! Бадиҳа билан подшоҳнинг кўнгли шод бўлади, мажлислари қизийди, шоир эса мақсадига етади. Бадиҳа айтиш ва тез шеър тўқиш билан сомонийлар сулоласи даврида Рудакий эришган бахтга<sup>6</sup> ҳали ҳеч ким эришган эмас!

**АДИБ АҲМАД ЮГНАКИЙ**  
**(XIII аср)**

*Адабиётимиз тарихида Адиб Аҳмад номи билан из қолдирган бу ўзига хос шоирнинг ҳаёт саналари маълум эмас. Шунинг учун илмда унинг асари тил хусусиятлари ва айрим тарихий номлардан келиб чиқиб, XII-XIII асрларда яшагани ҳақида бир тўхтамга келинган.*

*Фарғона водийсининг Йўғноқ қишлоғида туғилган. Бизгача етиб келган ягона асари «Ҳибату-л-ҳақойиқ» («Ҳақиқат совгалари»)ни Фарғона ҳукмдори Дод Сипоҳсолорбек Ҳабашийга бағишлаган.*

*Адиб Аҳмад Югнакийга Алишер Навоий катта ҳурмат билдириб, уни «Насойиму-л-муҳаббат» асарида таърифлаб кўрсатган. Асарнинг бизгача сақланган қўлёзма нусхалари XV асрда кўчирилган бўлиб, улар Истанбулда сақланади. Таълимий дoston сифати билан адабиёт тарихига кирган ушбу асар исломий адабиётнинг намунаси ҳисобланиб, унда Қуръони каримдаги оятлар ва Ҳадиси шариф ҳикматларининг шарҳи берилган. Шу билан бирга илм манфаати, илм ўрганиши ҳақида Пайгамбаримиз (с.а.в.) айтганлари, тил маданияти каби масалалар акс этган.*

*«Ҳибату-л-ҳақойиқ» асаридан Илм манфаати ва Тил одоби ҳақидаги айрим лавҳалар тавсия қилинди.*

**«ҲИБАТУ-Л-ҲАҚОЙИҚ»дан**

*АН-НАВЪУ-Л-АВВАЛУ ФИ МАНФАЪАТИ-Л-ИЛМИ ВА  
МА ЗА РРА ТИ-Л-ЖАҲЛ  
(ИЛМ МАНФААТИ, ЖАҲОЛАТ ЗАРАРИ ҲАҚИДА)*

Биликтин айурман сўзумга ула  
Биликликка йа дўст ўзунгни ула  
(Билим ҳақида сўзлайман, сўзимга қулоқ сол, эй  
дўст илмли кишига ўзингни яқин тут).

Билик бирла билнур саъадат йўли  
Билик бил саъадат йўлини була  
(Билим билан саодат йўли очилади, (шунга кўра)  
илмли бўл, бахт йўлини изла).

Баҳалиқ динар ул биликлик киши  
Бу жаҳил биликсиз баҳасиз биши  
(Билимлик киши баҳолик динордир, илмсиз  
жоҳил киши қимматсиз емиш (мева)дир).

Биликлик биликсиз қачан тенг бўлур  
Биликлик тиши эр жаҳил эр тиши  
(Илмлик киши билан илмсиз одам қачон тенг  
бўлади, билимлик хотин киши - эр кишидир,  
билимсиз эркак - хотин кишидир).

Сўнакка йилик тек эранга билик  
Эран кўрки ақл ул сўнакнинг йилик  
(Сўнгақда<sup>1</sup> илик бўлиши лозим эканлиги каби эр  
кишига билим керақдир, эр кишининг кўрки  
ақлдир, сўнгакнинг кўрки эса илиқдир).

Биликсиз йиликсиз сўнгак тек хали  
Йиликсиз сўнгакка сунулмас элик  
(Илмсиз иликсиз сўнгак каби бўшдир, иликсиз  
сўнгакка эса қўл урилмайди).

Билик билти бўлти эран белгулук  
Биликсиз тирикла йитук кўргулук

(Илмли кишиларнинг (номи) машҳур бўлди,  
билимсиз (кишилар) эса тириклайин ўлди ҳисоб ва  
бу унга кўргуликдир).

Биликлик эр ўлти ати ўлмату  
Биликсиз эсан эркан ати ўлук  
(Билимли киши ўлса ҳам, унинг номи ўчмайди,  
илмсиз кишининг ўзи ҳаёт бўлса ҳам, оти ўликдир).

Биликлик бйринга биликсиз мингил  
Тенгакли тенгади биликнинг тенгин  
(Билимликнинг бири билимсизнинг мингига тенг,  
илмли кишилар илм-маърифатнинг кадрига етади).

Бака кўргил эмти ука синайу  
Не ненг бар биликтин асиғлик ўнгин  
(Энди ўзинг синаб, уқиб, боқиб кўр, билимдан  
фойдалирок қандай нарса бор).

Билик бирла алим йукар йуклади  
Биликни биликсиз узун не қилур  
(Билим билан олим юкорига кўтарилади,  
илмсизлик эса кишини тубанлаштиради).

Билик бил усанма бил ўл ҳақ расул  
Билик кимда эрса сиз арканг деди  
(Билимли бўл, ҳеч қачон эринма, Ҳақ Расул(и)  
ким илмли бўлса, уни сиз макганг (кидиринг) деб  
айтди).

*ВА ЗАЛИКА ҚАВЛИҲИ АЛАЙҲИССАЛАМ  
УТЛУБУ-Л-ИЪЛМА ВА ЛАВ БИЙСИН  
(ИЛМ ЎРГАНИШ ҲАҚИДА [ЦАЙҒАМБАР]  
АЛА ЙҲИС САЛОМНИНГ АЙТГАНЛАРИ)*

Биликлик биликни эдраган бўпур  
Билик татғинг эй дўст биликлик билур  
(Билимли киши илмни фарқлайди, эй дўст, илм  
кадрини маърифатлм одам билади).

Ддиб Аҳмад Югнакий

Билик билдурур эрга билик кадрин(и)  
Биликни биликсиз узун не килур  
(^лмнинг кадрини кишига билим билдирэди,  
маърифатни нодон, тубан киши нима қилади).

Биликсизга ҳақ сўз татиксиз эрур  
Анга танд насихат асиғсиз эрур  
(Илмсизга тўғри сўз маъносиздир, унга ўғит-  
насихат фойдасиздир).

Не турлук ариксиз арир йув деса  
Жаҳил йуб аримас ариғсиз эрур  
(Турли ювиксизларга (ифлос кишиларга) ювин  
деб буюрилса тоза бўлур, аммо жоҳил қанча  
ювинмасин пок бўлмайди).

*ҚОЛА РАСУЛИЛЛАҲИ САЛЛАЛЛОҲУ  
БАЛАЙҲИ ВА САЛЛАМ МА АЪЗЗА-Л-ЛАҲУ  
ЙУЖАҲЛУ ҚАТТА СОДАҚА РАСУЛИЛЛАҲИ  
(ТАНТРИНИНГ МЎЪЖИЗАЛАРИ ЖОҲИЛЛИКДАН  
ТИЙИЛИШ, ХУДОНИНГ РАСУЛИГА СОДИҚ БЎЛИШ  
ҲАҚИДА ПАИҒАМБАР АЛАЙҲИССАЛОМНИНГ  
АЙТГАНЛАРИ)*

Биликлик киши кўр билур иш ўзин  
Билиб этар ишни ўқунмас кен(д)ин  
(Билимли киши ўз ишини билиб қилади, билиб  
килган ишига кейин ўкинмайди).

Не турлук иш эрса биликсиз ўнги  
Ўқунч ўл анга йўқ ўнг анда азин  
(Турли ишлар юз берса, билимсиз наздида ўнг  
кўринади, (бу) унга ташвиш, бундан бошқа чора  
(ўнг нарса) йўқ).

Биликлик кераклик сўзин сўзлайур  
Кераксиз сўзини кўмуб кизлайур  
(Билимли киши керакли сўзни сўзлайди, кераксиз  
сўзни кўмиб яширади).

Биликсиз не айса айур укматин  
Анинг ўз тили ўз башини йейур  
(Илмсиз киши нима гапирса, нодонлиги сабабли  
сўзлайди, шунинг учун унинг тили ўз бошини ейди).

Билик бирла билнур тураткан изи  
Биликсизлик ичра хайир йўқ деди  
(Яратган Тангри илм билан танилади, илмсизлик  
яхшилиқ келтирмайди, деган (гап бор).

Билик билмагандин бир анча бузун  
Ўз элгин бут этиб изим бу теди  
(Кўп кишилар илмсизликдан ўз қўлини бут қилиб,  
Тангрим бу, деди).

Биликлик сўзи панд-насихат адаб  
Биликликни ўгди ажам ҳам араб  
(Билимли кишининг сўзи ўгит-насихат, одобдир,  
шунинг учун илмиларни араб, ажам олқишлади).

Таварсизга билги туганмас тавар  
Ҳисобсизга билги йарилмас ҳисаб  
(Молсиз фақир кишига унинг илми туганмас  
бойлиқдир, ҳисобсизга унинг билими ечилмас  
(очилмас) ҳисобдир)...

*АН-НАВЪУ-Л-АХИРУ ФИ АБЪАТИН  
МУТАФАРРИҚАТ ЙАШТАМИЛУ  
ФИ МАЪОНИН МУХТАЛИФАТ  
(ОХИРГИ БЎЛИМ: ТУРЛИЧА МАЪНО  
БИЛДИРУВЧИ БАЙТЛАР ҲАҚИДА)*

Уқуб сўзла сўзни эва сўзлама  
Сўзунг кизла кезин башинг кизлама  
(Сўзни уқиб сўзла, шошиб (беҳуда) гапирма,  
сўзингни яшир, кейин бошингни яшириб юрма).

Минг эр дўстунг эрса ўкуШ кўмагил  
Бир эр душман эрса ана азлама  
(Мингта дўстинг бўлса, кўп кўрма, биргина  
душманинг бўлса, уни оз дема)...

Аяиб Аҳмад Югнакйй

*ФИ ЁУЗРИ БИ- ТАМОМИ-Л-КАЛОМИ  
(ОХИРГИ СЎЗ (СЎЗНИНГ ТУГАЛЛАНИШ САБАБЛАРИ))*

Битидим китаби маваъиз масал  
Ўқуса татир тил йемиш тек асал  
(Кишиларга ибрат, таълим берувчи, одобга  
чакирувчи бу китобни ёздим, ким ўқиса тили асал,  
мева егандай чучийди).

Ким эрса бу сўзга азинлар сўзин  
Тенгаса тенгади дурустка бадал  
(Ким бўлмасин бу сўзларни бошқалар сўзига  
алмаштира, у унга дуруст (бошқалар сўзини)  
сўзни тингласин).

Адиб Аҳмад атим адаб пинд сўзум  
Сўзум мунда калур барур бу ўзум...  
(Отим Адиб Аҳмад, сўзим панд-насихат, сўзим  
бу дунёда қолиб, ўзим у дунёга кетаман)...

Анин уз эрур бу китаб бир сўзуг  
Тўлулаб кетурдум кемиштим йўзуг  
(Бу китоб шунинг учун ҳам нафисдирки, ҳар бир  
сўзни тўлатиб ёздам, кераксиз юзаки сўзларни ташладим).

Навадир сўзуг аз булур азл ўкуш  
Жўз атлас бўлур қиз учузи бўзуг  
(Бир кийимлик атлас қиммат, бўз арзон бўлгани  
каби қимматли сўз оз, ҳазил сўз кўп)...

Адиблар адиби фазиллар баши  
Гўҳаргин сўз аймиш азин сўз биши  
(Адиблар адиби, фозиллар боши гуҳар каби пухта  
сўз дурларини териб айтгандир<sup>5</sup>).

Уған раҳмат этсун бу саъат анга  
Йарин кўбса бўлсун йаранлар баши  
(Тангри шу соатда унга ёр бўлсин, Тангри  
киёматда у ёронларга бош бўлсин)...



**САЙФИ САРОЙИ**  
**(1321-1396)**

*Хоразм яқинидаги Қамшили қишлоғида туғилган. Олтин Ўрда давлатининг пойтахти Сарой шаҳрида яшаган, ҳаётининг сўнги йилларини Мисрда ўтказган ва у ерда вафот этган. Шоирнинг «Девон»и ҳалигача тўла ҳолда эълон қилинмаган. Унинг девонидан айрим намуналар 1926 йили Истанбулда чоп қилинган «Турк адабиёти намуналари»да ■ берилган.*

*Бизгача шоирнинг адабий меросидан бир неча газаллари, қасида, қитъа, рубоийлари, “Сухайл ва Гулдурсун ” достони (1394) ҳамда Саъдий Шерозий асарининг таржимаси “Гулистон би-т-турки” (1390-91) етиб келган. Айрим асарлари Истанбулда (1926) «Турк адабиёти намуналари»да берилган.*

*“Сухайл ва Гулдурсун” достони ўзбек эпик шеърляти тараққиётида ўз ўрнига эга. Достон халқ афсонаси «Гулдурсун» асосига қурилса-да, унда реал тарихий воқеалар, яъни Амир Темурнинг Хоразмга юриши ҳам акс этган.*

*«Гулистони би-т-турки» номли ушбу таржиманинг муқаддимасида шоирларни уч гуруҳга ажратиб, уларни булбул, зог ва тўти деб билади, у бчлан шоирлик табиати хусусидаги ўзига хос қарашларини баён қилган.*

**“ГУЛИСТОНИ БИ-Т-ТУРКИ”дан**

Илиқ ёз кунларидан бир куни бўстон ичинда, гуллар орасинда бир неча зариф олимлар билан ўтуруб, иншо илминдан баҳс қилиб, абёти ғариб ва ашъори ажиб ўқудим эса, ул олимларнинг улуси аруз илминдан бир мушкул байтнинг тақаттуъин' савол этги. Филҳол жавобин эшитиб айтти: «Эй адиби ғариб, сенга бир мувофиқ насихатим бор, қабул қилсанг, хайрли бўлғай». Айттим: «Буюрунг». Айтти: «Шайх Саъдий “Гулистон”ин туркий таржима қилсанг, бир соҳибдаалат эр отина, мисраи ёдгорингжаҳонда қолсун деб». Ул азизнинг муборак нафасин қабул этиб айттим: «...аммо қувватим заиф турур анинг қавий маънийларина».

Мен дағи Таширига таваккул қилиб, ҳиммат белин рағбат эли билан боғлаб бошладим тамом бўлғай деб. Аммо бу китоб оги ул сабабдан «Гулистон» бўпдиким, ажойиб ҳикоёт ва ғаройиб насоих<sup>2</sup> ва анвоёи латоиф билан муратгаб ва музайян бўлуб турур.

*Шеър*

Эй жаҳони илму устоди хунар,  
Маърифатнинг манбаи соҳибназар.

Гул тиласа хотиринг тўли<sup>3</sup> табақ,  
Бу «Гулистон»имдан ўки бир варақ.

Гул жамоли бир неча кунда кечар,  
Бу «Гулистон» доимо кўнгул очар.

Ул ажойиб, ким ғаройиб мунда бор,  
«Хусраву Ширин» ичинда қанда бор?!

Бу латоиф боғи бўстони дурур,  
Булбули маъни гулистони дурур.

Бу сифатлар бирла кўзларга тўлуб,  
Не ажаб, бўлса масобиху-л-қулуб<sup>4</sup>.

Туркийга қайтиб ажамдан бу китоб,  
Маърифатга очти саккиз турлу боб.

**Текма бир жонга муфаррах<sup>5</sup> бўлмага,  
Текма хотирни мушарраф қилмага.**

**Бу «Гулистон»га тамошо қилган эр, \*  
Дам-бадам маъни емишин тоза ер.**

**Жон қачон бўлғай «Гулистон»дин малул<sup>6</sup>,  
Чун кўружак шодмон бўлур кўнгул.**

**Хайр этиб бўлган маликлар номдор,  
Кетги қўйуб ҳар бири бир ёдгор.**

**Эйгу<sup>7</sup> оти қолса эрнинг яхшироқ,  
Сўнгра қолгинча тўли олтун равок.**

**Ёдгори қолса кимнинг эйгу от,  
Ўлмас ул эр кимда бўлса бу сифот,**

**Бу сифатли эр букун хайри қасир,  
Миср ичинда бор бир ориф амир,**

**Эйгулуктур дам-бадам элга иши,  
Жоҳу давлат, фатҳу нусраттур эши.**

**Лутфу ахлоқу қарам кони дурур,  
Эйгу оти доимо тилда юрур.**

**Дину дунё, давлати зоти шариф,  
Маърифатнинг маъдани ўзи шариф.**

**Бу «Гулистон» зийнати Тайхосбек,  
Ҳожибу-л-ҳужжоб<sup>8</sup> султона хос бек,**

**Ҳар бирига жон бекин элга ярар,  
Ўлтуриб ёргу<sup>9</sup> ёзарда қил ёрар.**

**Ҳақ таъоло давлатин қилсун зиёд,  
Динидин олесун танаъум<sup>10</sup> бирла дод.**

**Эй малак сурат, малик нусрат аён,  
Жуд<sup>11</sup> ичинда Ҳотами Тойи замон.**

Бадри<sup>12</sup> давлат олама қутлу юзунг,  
Ким билик баҳри ўзунг, жавҳар сўзунг.

Биликли фориссан<sup>13</sup> ул арслон юрак,  
Ким букун уштур сенга меҳтар<sup>14</sup> керак.

Сенсан ул лашкарда сафлар ўзган эр.  
Эрдаминда эрдамин кўргузган эр.

Кўрмалим ориф, назаринг жавҳарий,  
Дурри маънийга мубассир<sup>15</sup> муштарий.

Назм этиб кўркли дуолар зотингга,  
Тонг ҳадия културубман отингга.

Ул ҳадия бу китоб эрур муфид<sup>6</sup>,  
Жумла алфози тўлу маъни жаид,

Ўзина бўлуб муборак бу китоб,  
Доим олсун нафъ мундин шайху шоб.

Эйгу оти ёди бирла кўб замон,  
Тоза бўлсун бу “Гулистон”и жинон.

Бу «Гулистон» боғбони ул адиб,  
Ким Саройи Сайф эрур назми ғариб...

<...> Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,  
Кими булбулдурур, сўзда кими зоғ.

Кими тўти бикин чайнар шакарни,  
Кими лафзи билан ўртар дурарни<sup>17</sup>.

Кимининг сўзлари мавзуну ширин,  
Кимининг лойиқи ташрифу таҳсин.

Кими ўзганинг ашъорин меним дер,  
Кими ҳалво киби шалғам чўбин ер<sup>1\*</sup>.

Кими маъни куюб, лафзин тузатур,  
Кими вазнин бузуб, санъат кузатур.

Гулистони би-т-турки

Аларнинг уш бири Сайфи Саройи,  
Жаҳон орифларининг хоки пойи.

Ани сен жумла шоир камтари бил,  
Қамар юзга ҳамиша муштари бил...

<...> Бир насихат шартин ўш<sup>19</sup> қилдук баён  
Ким, истамас бўлса бизга не зиён.

Ул биликли ким,. эшитиб иш этар,  
Ложарам<sup>20</sup> мақсудина осон етар.

Йўл учун озук анук<sup>21</sup> этмак керак,  
Чун бу манзилдан кўчуб кетмак керак.

Мунда дойим эйгулук эткан киши,  
Жаннат ичинда тамошодур иши.

Муддати хижрат эди юз тўксон уч  
Иил эдиким, оз эди алимда куч.

Аввали шаввол эдиким, эй азиз,  
Хатм ўлди бу гулистонномамиз<sup>22</sup>.

Комил эр айб истамас, кўзлар хунар,  
Муддаи кўзлаб хунар, айбин кизар.

Дам-бадам бу ранж ичиндадур ҳасуд<sup>23</sup>,  
Кўргузар доим мурувват ахли жуд.

Ё илоҳий, сен муродин бер анга,  
Ким бу мискинни дуо бирла анга.

Хайр уза тут бу китобат котибин,  
Раҳматинг бирлан ғаний эт соҳибин...

Қил назар Сайфи Саройи ёрлиға,  
Афв этиб ёзуқларини ярлиға<sup>24</sup>.

Ул қўюб кетти жаҳонда ёдгор,  
Бу гулистонни тари чун навбаҳор.

**АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ**  
**(1414-1492)** .

Абдураҳмон ибн Низомиддин Аҳмаднинг тахаллуси Жомий, нисбаси Нуриддин - нуру-л-миллати ва-д-дин (миллат ва диннинг нури) бўлиб, Ҳирот яқинидаги Жом шаҳрида туғилган. Таҳсилни Ҳиротдаги Низомий мадрасасида олган. Тасаввуфда Саъдиддин Кошгарийга мурид бўлиб, ўзига пир тутган. Жомий теъмурий султонлардан Шохруҳ Мирзо, Абулқосим Бобур, Абу Саъид ва Ҳусайн Бойқаро даврида яшаган. Жомийни Султон Ҳусайн Бойқаро, унинг ўғиллари ва Алишер Навоий ўзига пир-муриди деб билган.

Абдураҳмон Жомий катта адабий ва илмий мерос қолдирган бўлиб, юзга яқин асарлар битган. Навоий Жомийнинг 38 асарига тавсиф берган. Унинг «Ҳафт авранг» («Етти тахт») мажмуасига «Тухфату-л-аҳрор» («Нуронийлар тухфаси»), «Сибҳату-л-аброр» («Озодлар, яъни нафс қуллигидан ҳутулганлар тасбиҳи»), «Лайлову Мажнун», «Юсуфу Зулайҳо», «Хирадномаи Искандар», «Силсилату-з-заҳаб» («Тариқат силсиласи»), «Соломон ва Абсол» дostonлари киритилган. Шеърини асарлари асосида уч девон тузган.

Абдураҳмон Жомийнинг «Рисолаи аруз», «Рисолаи ҷофия», «Рисолаи мусиқий», «Рисолаи кабир дар муаммо» («Муаммога доир катта рисола»), «Рисолаи мутаваассит дар муаммо» («Муаммога доир ўрта рисола»), «Рисолаи сағир дар муаммо» («Муаммога доир кичик рисола»), «Рисолаи асғари манзума дар муаммо» («Муаммога доир кичик назмий рисола»), «Фавоиди зиёя» («Зиёилик фойдалари»), «Сарфи форсии манзуму мансур» («Форсий назм ва насрнинг морфологияси») каби илмий-назарий рисолалари ҳам бор.

«Ҳафт авранг» таркибига кирган дostonларининг муқаддима ва хотималарида ёки алоҳида мақолатлар билан шеър ва шоирлик хусусида айтган фикрларидан ҳамда «Баҳористон»даги айрим назарий лавҳалардан фойдаланилди.

*СИЛСИЛАТУ-3-ЗАҲАБ*  
*(«Тариқат силсиласи») достонининг*  
*биринчи дафтаридан*

*УЛУҒ ШОИРЛАР ХОТИРАСИ*  
На хушдурки, бўлмиш улуғ шоирлар,  
Соҳибсухан ўз касбига моҳирлар.

Қалам билан кўп номлар тирилган<sup>1</sup>,  
Дафтарларга мадҳу санолар битган.

Жисман йўқдур гарчи улар дунёда,  
Номларидур аммо тирик ҳар жойда...<sup>2</sup>

Бу сўзларнинг хулосаси шундай экан бил:  
Абадийдир насру ашъор, эй оқил!

Сўз сайқали дил зангини йўқ этар,  
Сўз панжаси чигал тугунни ечар.

Тушса бошқа агарда бир мушкилот,  
Топилмаса ҳал этишга бир нажот,

Сўз қудратин ишга солсанг ўшал он  
Мушкулотинг бўлур, албатта, осон!

*СЎЗ ВА ҚАЛАМ ФАЗИЛАТИ ҲАҚИДА*  
...Гарчи қалам сўзга намойиш берур,  
Асли эса сўзга у фарзанд эрур.

Сўз очажак сир юзидан пардалар,  
Санъатидан зинда бўлур мурдалар.

Бўлса агарчанд суҳандон киши,  
Бўлмаса сўз юрмагусидир иши.

Сўз ила жўрлашса-да, сози анинг,  
Рохатижон бўлғай овози анинг.

Абдурахмон Жомий

Гар фараз этсакки, нафас жонга банд.  
Сўзни нафас жони, бил, эй дилписанд.



Гар у нафас, тан эса жони сухан,  
Хўп ярашур бир-бирига жону тан.

Сўзда агарчанд туман нуқта бор,  
Ҳар бири бир инжу эрур беғубор.

Инжу эмас, инжудан афзал турур,  
Нуктасининг ҳар бири ноёб эрур,

Ҳарфи агар зер ўқулур ё забар,  
Аҳли зако олдидадир мўътабар...

Нуктаси гар дилда хувайдо<sup>4</sup> бўлур,  
Маънисига эл бари шайдо бўлур...

Соз элининг кайфу сафоси сухан,  
Кўкка етар созу навоси сухан.

Сўз зарини буйла маҳак<sup>5</sup> айлади..  
«Зар» сўзининг минатини тортмадим!

Бўлса тарози агар ул осмон,  
Палласига ою қуёш бир томон.

Палласининг ул бирига сўзни гар,  
Салмоғини билмоқ учун кўйсалар,

Ою қуёш палласи енгил кўчар,  
Лекин у сўз палласи оғир келар.

Сенда агар бўлса шу сўз гавҳари,  
Борма тилаб Жомий, бировлар сари.

Паст кишига эгма бошинг зар учун,  
Сўз гавҳари бор-ку ўзингда бугун.



*БАЛАНДПАРВОЗ, СЕРПАРДОЗ  
ШОИРЛАРГА ТАНБЕҲ*

Қофиясанч<sup>6</sup>- нуктадонлар токи дилга йўл топар,  
Хийра дилларнинг юзига рамз эшигин боғлашар.

Нукта майдонида жавлон этсалар борми, улар,  
Олам ичра кузгатурлар ғулгула-овозалар.

Танни ташлаб, ҳар бириси бегумон бир жон бўлур,  
Тоғ кесиб, конлар очиб, дунё аро шоён бўлур.

Тоғ кесишлик жон узишликдир уларга касбу кор.  
Осмон саррофи<sup>7</sup> айлар бошларидан зар нисор.

Эй азизим, сенки қон оқизган экансан, яхши бил,  
Кон казиб гавҳар олибсан меҳнат айлаб мутгасил.

Ушбу коннинг гавҳари бир хил эмас, бер эътибор,  
Бўйла Уммон дурларининг қийматию, фарқи бор.

Гар асил гавҳар тиларсан кон дилига юз ўгир  
Яхшисин топсанг, яна ҳам яхшироғига югур!

Кимки хас бирла қаноат айласа у хас эрур  
Олийҳиммат бўлки, у олий тилакка еткурур!

Дилни пок этмай туриб, покизалик қилма ҳавас,  
Покиза дил шеъри ҳам покиза бўлғай ҳар нафас.

Поку нопок дил нишони бўлғуси сўздан аён,  
Чунки дилда ҳарна бўлса тил этар они баён.

Бир ўлимтик мурдаси тўсса арикни ногаҳон,  
Соф зилол ҳам қўланса ҳидли бўлғай бегумон.

Тонг насими нофаларга<sup>8</sup> эсса ҳар жойда агар,  
Эл бўлур онинг муаттар ҳидларидан баҳравар<sup>9</sup>.

Шеър ўз номи билан ҳеч тенги йўқ гавҳар эрур,  
Балки гавҳардан нафосат бобида устун келур.

Сўз жаҳонгашта эса, маъни мусофир бир ғариб,  
Аммо зийрак зехндан турмас узокца эй ҳабиб.

Қофия чин шойисидек нодиру камёб эрур,  
Вазн эса ўйноқи сув тўлкинларини эслатур.

Шеър асли ҳар нечук ортиқча пардоздан йирок,  
Мақтаниш кибру ҳаводан ҳолидир бошдан оёк.

Топғусидир меҳнату ижод ила ҳусну жамол,  
Меҳнату санъатнинг мухлисидир ушбу навнихол.

Бир гўзалдирки, топибдир парвариш юз ноз ила,  
Йўқ чиройининг иши пардозу ҳам андоз ила.

Юзларига ҳол ярашғай, ҳаддан ортиқ тушмаса,  
Хол бузар ҳуснини гар ўрни мувофиқ тушмаса.

Хол қўшишнинг ҳам ўзига хос амал қонуни бор,  
Маъшука рухсорасида ўрнию мазмуни бор.

Ҳаддан ошган хол ярашмас нозанинларга сира,  
Ойга доғ тушган каби оппоқ юзин айлар қора.

Ҳамма айтилган бу сўзлар тўғрию, сен тингла боз,  
Барча ишлар бўлғуси асли муҳаббат бирла соз.

Бир муҳаббатки, фалакка чирмашур овозаси,  
Шул муҳаббатдан бўлур маҳкам сухан шерозаси.

Бўлмаса гар Жомий, сенда шул муҳаббатдан нишон,  
Яхшиси сўз ҳақида очма бировга дoston.

Мардлар қалбида сўнмасдир муҳаббат машғали,  
Ишқнинг ўти - ҳақиқатда нафосат сайқали.

**АЛИШЕР НАВОИЙ**  
**(1441-1501)**

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Мир Алишер Навоий асарларида адабий-назарий муаммолар кўплаб ўз аксини топган. Унинг «Хазойину-л-маоний» номи билан дунёга танилган чор девонининг дебочасида, «Хамса»нинг муқаддимасида, «Муҳокамату-л-луғатайн», «Лисону-т-тайр» асарларида ҳам адабиётнинг назарий жиҳатларини ўрганишга ва ўзининг адабий-эстетик қарашларини ифода қилишга интилиши бўлган.

Навоийнинг адабиётшунослик масалалари акс этган «Мажолисун-нафоис» тазкираси, «Мезону-л-авзон» исмли назарий рисоласи кенг китобхонлар томонидан асрлар оша ўрганиб келинмоқда. Бундан ташқари «Муфрадот», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Хамсату-л-мутаҳаййирин» каби асарларида ҳам адабиёт, шоир ва шеърят масалаларига бағишланган мулоҳазалар акс этган.

Ҳазрат Навоий тасаввуф олими ҳамдир. Унинг «Лисону-т-тайр» асари сўфийлик достони бўлиб, Шайх Фаридиддин Аттор анъаналари руҳида ёзилган бўлса, «Насойиму-л-муҳаббат» Ҳазрат Жомийнинг «Нафаҳоту-л-унс...» йўлида етти юздан ортиқ шайх ва сўфийлар ҳақидаги маълумотларни ўзида жамлаган «Тазкирату-л-авлиё»дир.

Ушбу мажмуага киритилган «Сўз таърифида», «Бир неча сўз ул маънида...» деб номланган назарий муҳоҳасалар Алишер Навоий асарлари («Ҳайрату-л-аброр», «Назму-л-жавоҳир»)нинг 20 жилдлиги асосида тайёрланди.

**"ҲАЙРАТУ-Л-АБРОР"дан**

Сўз таърифидаким, башар вужуди *сипеҳрининг*<sup>1</sup> кавокиби *жаҳонтоби*<sup>2</sup> ва инсон зоти *маъданиннинг*<sup>3</sup> жавоҳири сероби дурур ва саъд кавқабларнинг бир-бири бирла *қирони*<sup>4</sup> яхши асар кўргузуридин ва *самин*<sup>5</sup> жавҳарларнинг бир-бирига *иқтирони*<sup>6</sup> *диллазир*<sup>7</sup> кўрунуридин, назм таркибин наср тартибига таржих қилмоқ.

Сўз гуҳарига эрур онча шараф,  
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.

Тўрт садаф *гавҳарининг*<sup>8</sup> дуржи ул.  
Етти фалак *ахтарининг*<sup>9</sup> буржи ул.

Боғчаи даҳрки юз тоза гул,  
Топти каёнким назар этти қўнгул.

*Қатми адам*<sup>10</sup> гулшани ичра *нуҳуфт*<sup>11</sup>,  
Ғунчалар эрди бориси *ношуғуфт*<sup>12</sup>.

Чун бу насим эсди азал тоғидин,  
Мунча гул очилди жаҳон боғидин.

Қайси насим улки эрур *гулфишон*<sup>13</sup>,  
Барги гулу настарин андин нишон.

Бу ики яфроғни қачон *зуфунун*<sup>14</sup>,  
Бир-бирига қўйса бўлур «*кофу нун*<sup>15</sup>»...

Даҳри муқайяд била озодаси,  
Борча эрур «коф» ила «нун» зодаси.

Зодасидан зода бўлиб беадад,  
Зодага ҳам волид ўлуб, ҳам валад,

Васф не нафъ ўлғай анга эл сўзи,  
Ҳар не сўз айтилса эрур чун ўзи,

Жон ўлуб ул, рух анинг қолиби,  
Ким танида рух, анинг толиби.

Борча кўнгил дуржи аро жавҳар ул,  
Борча оғиз ҳуққасида гавҳар ул.

Гар худ эрур ханжари пўлоди тил,  
Суфти доғи инжулари сўзни бил.

Тил бу чаманнинг вараки лоласи,  
Сўз дураридин бўлубон жоласи.

Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,  
Рух дағи тан аро сўздин ҳалок.

Тиргузуб ўлганни каломи *фасиҳ*<sup>22</sup>,  
Ўзига «жонбахш» лакаб деб *Масиҳ*<sup>23</sup>,

Боис ўлуб шах сўзи бедодға,  
Тухмат ўлуб ўргада жаллодға.

Сўздин этиб ўтга азимат *Халил*<sup>24</sup>,  
Сўз юкига хомил ўлуб *Жабраил*<sup>25</sup>.

Тенгрики, инсонни қилиб ганжи *роз*<sup>26</sup>,  
Сўз била ҳайвондин анга имтиёз.

Ғунча оғизлик санами нўш *лаб*<sup>27</sup>,  
Сўздин агар айласа, хомўш *лаб*...

Лаъли майи ақлни маст айласа,  
Маст неким, бодапараст айласа,

Сурат ила бўлса маҳи осмон,  
Сурати дивор ҳамон, ул *ҳамон*<sup>28</sup>...

Донаи дур сўзини афсона бил,  
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.

Мунчаки шарҳ этти қалам сўзга ҳол.  
Насридадур, назмида бор ўзга ҳол.

Алишер Навоий

Сўз аро ёлғон киби йўқ нописанд,  
Айлар анинг назмини доно писанд.

«  
Ўрнида тишлар дури манзум эрур  
Чун сочилур киймати маълум эрур.

Варду шажар шоҳид эрур боқ аро  
Лек ўтун силкидадур тоғ аро.

Мунда паришонлиғи нохуш қилиб,  
Анда *мураттаблиғи*<sup>30</sup> дилкаш қилиб.

Навъи башар бошига рабби *зафур*<sup>31</sup>,  
*Кўйди тафовут била тожи зухур.*

Шоҳки гулшанни бисот айлағай,  
Базм тузуб, азми *нишот*<sup>32</sup> айлағай,

Ҳар киши ўз пояси бирла маком  
Тутса эрур анжуман ичра низом.

Эмдики май *зойил*<sup>33</sup> этиб хушни,  
Шаҳ ёнига торгги *човушни*<sup>34</sup>,

Кул бег ила тузди узун можаро,  
Қайда ҳаловат яна ул базм аро?

Арсда шатранжни улким тўқар,  
Неча йиғоч порасидурким *ўқар*<sup>35</sup>.

Чунки биров ўлтурибон ҳар тараф,  
Терса бисот ичра ани икки саф.

Ҳар ён ики саф ики мисраъ киби,  
Тўрт саф ўлса, *ики матлаъ киби*<sup>36</sup>.

Ҳар бири бир турфа муаммо бўлуб,  
Отлар анинг зимнида пайдо бўлуб,

Фикри саҳиҳ элга бисотида от,  
Қилса паришонлиғ ўлуб анда мот.

Ҳайрату-л-аброп

Дафтари назмида чу шерозадур<sup>37</sup>,  
Гул вараки гулшан аро тозадур,

Узди чу шерозасини дафтари,  
Ел учурур хар варакин бир сари.

Назм анга гулшанда очилмоғлиғи,  
Наср каро ерга *сочилмоғлиғи*<sup>3\*</sup>.

Бўлмаса *эъжоз*<sup>39</sup> мақомида назм,  
Бўлмас эди Тенгри каломида назм.

Назмида ҳам асл анга *маъни дурур*<sup>40</sup>,  
Бўлсун анинг сурати хар не дурур.

Назми маъни анга марғуб эмас,  
Аҳли маоний қошида хўб эмас.

Назми ҳам сурат эрур хуш анга,  
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Ёраб ани халқ дил афрўзи эт,  
Хаста Навоийға дағи рўзи эт.

### **«НАЗМУ-Л-ЖАВОҲИР»дан**

Азизу ниёз гулчехралари юзидин бу навъ парда очар ва аларнинг зулфи сунбулларин чехралари гуллари узра сочарким, Ҳақ субҳонаху ва таолоким, инсонни сойири махлуқотдин мумтоз ва мажмуи офаринишга сарвар ва сарафроз' қилдиким: «Валақад карамно бани Одама»<sup>2</sup> (ояти) каримаси андин мухбирдурур, «Ва лақад халақно ал-инсона фи аҳсани тақвими»<sup>3</sup> анга мушъир. Муига жиҳат шарафи нутқ ва мақол эрди ва мужиби лутфи каломи фархунда маол<sup>4</sup>. Ҳар ойина бу жавҳари жонбахш башар хилқати конидин ва бу лулуи равонбахш инсон вужуди уммонидин зоҳир бўлмаса эрди - Исо<sup>5</sup> била маркаби аросида не тафовут ва Солиҳ<sup>6</sup> била ноқаси ўртасида не муғоярат бўлғай<sup>7</sup> эрди.

Рубоия:

*Сўздурки нишон берур ўлукка жондин,  
Сўздурки берур жонга хабар жонондин,  
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,  
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.*

Бу сўзким, сойири ҳайвонот билан инсон орасида дағи тафовут анинг сабабиндур. Турфа буким, анинг орасидағи тавофут беҳадцу фарқ беададдурки, «Каламу ан-носу ала қадри уқулиҳим»<sup>8</sup> андин хабар берур.

Маълум бўлдиким, сўзга маротиб бор ва ҳар мартабада ҳунар маъйиб ва ул маротиб ижмоли юзидин идрок ва диққатойинлари ва уқул хурдабинлари<sup>9</sup> қошида уч қисм бирла мунтақасимдурур. Ва лекин тафсил ҳисобида кўпрак мутафариъ бўлур.

Чун мухтасар мақолотда сўз маротиби мабоситининг кушойиши йўқ эрди ва муҳаққар калимотда сўз мадорижи рифъатининг оройиши сиғмас эрди, ҳар оинаким, ижмол тарики била ихтисор қилдиким, аъло ва авсат ва адно<sup>10</sup> бўлғай, аъло бобида кўпдур ва сўз йўқ деганнинг ҳам сўзи хўбдур, ул кундин аввалини малики қадим каломида ва сўзи таърифида ўз расулидин ҳалойиққа пайғомидурким, ваҳи котиблари лавҳан ваҳйосор ўз қапами мўъжиз нигори



билан: «*Фаату бисуратин мин мислиҳи*»<sup>11</sup> салоси урубдурлар. Ва балоғат бобида якқаламлиқсадосин сипеҳр муншисидин ошурубтурлар. Ва мундин сўнгра нубувват тилнинг осориким: «*Ва ма янтиқу ан алҳо*»<sup>12</sup> анинг шонидадур. Рисолат лисонининг гуфториким: «*Иннаҳу илло вуҳу юқо*»<sup>13</sup> анинг баёнидадурким, назмда балоғат ва насрда фасохат таърифида «*Инна мин аш-шеърили ҳикматун ва инна мин ал-баёни-с-сеҳран*»<sup>14</sup> буюрубдурур ва сеҳр демайким, мўъжиза кўргузубдур.

Мундин сўнгра хидоят гулистонининг булбули хушил-хони ва валоят шакарстоннинг тўттийи ширинзабони, каромат сарпанжаси била балоғат Хайбари эшикин очқон ва карам зўрдасти била каромат баҳри лаолисин замона аҳпи бошиға сочқон: ики забоналиқ килки зулфикоридин нишона ва ул килки забоналари суръатда дилдулидек равона бу баргузиданинг назми гавҳарнишони ва насри лублу-фишонидур. Андин сўнгра машойих ва авлиё («*розийаллоҳу анҳу*») сўзи бўла олур.

Ва авсат сўз жамоати фусаҳойи балоғатшиор ва булағойи фасохатдисор иборати фархунда ишоратларидурким, зоҳир юзидин саноеъ ойин ва бадоеъ тазйин воқеъ бўлубтур: «*ало қадри маротибиҳим*»<sup>15</sup>

Ва адно сўз хайли авом такаллуми, балки сойиру-н-нос тараннумидурким, баъзининг алфозидин кишига маъни маълум бўлур ва баъзидин бўлмас. Ва баъзи кишининг балиғ маънилиқ алфозини маълум қилмас, балки маънисиз алфозини ҳам ғарази бемаъни эрканин билмас.

Аллоҳ, Аллоҳ! Сўз маротиби таҳқиқи не дақиқ-дурким, анинг силкидаги жавоҳир ўзин ҳарфи тирзикқа еткурур.

Рубоия:

*Рифъат аро фавқи Ариши аъзам*<sup>16</sup> сўз эмиш,  
*Жонбахш дами Масиҳи Марям*<sup>17</sup> сўз эмиш,  
*Маъни дурри анда барча мудғам*<sup>18</sup> сўз эмиш,  
*Улким анга маъни ўлмағай ҳам сўз эмиш.*

Сўз боғи ажаб гулистонедурким, анда жонбахш атрлик ашжори мавзун ва руҳпарвар ройиҳалиқ раёҳини гуногун

Алишер Навоӣ

кўпдур ва лекин фойдасиз хасу хошоки, балки зарарлик хори ҳалоки ҳам бордур.

Рубоия:

*Лекин бу баҳор жипва оғоз қилур,  
Бўстон аро гул шўхлари ноз қилур,  
Гар зог тикан аро ватан соз қилур,  
Булбул бори гул баргига парвоз қилур.*

Чун бу нотавоннинг булбули таъби сўз гулистонини нишман қилди ва андалиби руҳи сўз гулшанин ватан айлади - гул иси ройихаси димоғига жўш солди ва гулбун насини жониға анча хуруш юзландурдиким, хасу хошок сори кўз солмади ва тикан осибидин кўнглига парво қилмади, яъни бу заифи ҳақирға чун инояти азалий ва саодати лам назалий сўз жамиласин марғуб этти ва маъни турфасин маҳбуб. Ҳодийи тавфиқборча сўзнингтузрактарикиға йўл кўргузди ва маънийи таҳқиқборча маънининг ростроқ навосин базмида тузди: ложарамким, кўпрак авқотим Каломуллох иштиғоли<sup>19</sup> ва анинг тафосири қийлу қоли била ўтар эрди, то аходис дарёсиға гавс қилур эрдим ва андин гаронмоя гавҳарлар иликка кивурур эрдим, то Ҳазрати амир сўзлари равзалари томошосиға қадам кўяр эрдим ва ҳар равзада «*Ва хур атника мисол сул-луълу ал-макнунна*»<sup>20</sup> висолларидин баҳра топар эрдим: батахсис «*Насру-л-лаолий*»<sup>21</sup>ким, ул Ҳазратнинг валоят дарёсидин чиққон самин лаъдулардир ва каромати уммонидин ҳосил бўлган гаронмоя инжулар...

**ЗОКИРЖОН ФУРҚАТ**  
**(1853 - 1908)**

*Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўғли Фурқат Қўқон шаҳрида савдогар оиласида туғилган. Ўзи ҳам савдогарлик билан шуғулланган. Зокиржон Фурқатнинг барча шеърий асарлари девонга жамланган бўлиб, унда XIX аср шеърлятидаги мавжуд барча жанрларни учратиш мумкин. Бундан ташқари шоирнинг қатор маснавийларида ўз замонасидаги ўзгаришлар, фан ва техника ютуқлари ҳам акс этган.*

*Бадий мероси орасида қатор шеърий ва насрий мактублар, хотира ва хабарлар ҳам салмоқли ўрин олган. Унинг машхур «Саргузаштнома»си ўз даври воқеаларини акс эттирувчи муҳим ҳужжатдир. Шоир айрим адабий-илмий мулоҳазаларини акс эттирган манзум асарлар ва рисолалар муаллифидир. Шунингдек, унинг аруз ҳақидаги кичик рисоласи Навоийнинг машхур «Мезону-л-авзон» асари таъсирида ёзилганини англаш қийин эмас.*

*Мажмуага шоирнинг машхур маснавийларидан бири киритилди.*

«ШОИР АҲВОЛИ ВА ШЕЪР  
МУБОЛАҒАСИ ХУСУСИДА»

Ёзай нуктайи шоир аҳволидин,  
Баён айлабон қийл ила қолидин<sup>1</sup>.

На хуш кўрса оламда таъриф этар,  
Ани яхши сўз бирла тавсиф этар.

Агар ўлса ҳар ерда бир яхши жой,  
Музайян иморат ва ёким сарой.

Ваё ўлса бир боғи олий мақом,  
Киши бўлса хурсанд анда мудом.

Ваё ўлса саҳройи доман *васиъ*<sup>2</sup>,  
Кўруб бўлса ҳар кимнинг кўнгли *рафиъ*<sup>3</sup>.

Ваё фазл аҳлики, топган камол,  
Ваё одаме бўлса соҳибжамол.

Аларнинг хусусида шоир ҳамон,  
Демай, яхши сўзни нечук дер ёмон.

Чунончи, саёҳатда Саъдий юруб,  
Китоб ёзди кўп ишлар кўруб<sup>4</sup>.

Сафар айлади неча йил даҳр аро,  
Қилиб неча кун сайр ҳар шаҳр аро.

Ўшал шаҳарларда тамошо қилиб,  
Туруб неча кун анда маъво қилиб,

Кўруб ҳар нечук мардум ойини,  
Алар расму конун ила динини,

Таажжуб қилиб ёзди гаҳ наср ила,  
Гаҳи назму *тулу* гаҳи *қаср ила*<sup>6</sup>.

Кими кўрмаган ишга қилса ажаб,  
Бировдин ажабдур анга бесабаб.

#### Шоир ахволи ва шеър муболағаси

Чунончи, биз эллар мусулмон эли,  
Хусусан, бир оз халки Фарғон эли,

Бориб Русия шаҳрида турмаган,  
Алар расму тартибини кўрмаган.

Кўруб қолса ногоҳ имкон ўлуб,  
Таажжуб қилур ақли ҳайрон ўлуб.

Агар шоир одам тамошо қилур,  
Таажжуб кўруб, назм иншо қилур.

Балоғат эрур шеър оройиши,  
Агар бўлса бир нукта *қунжойиши*<sup>7</sup>.

Чунончи, мусулмония шоирлари,  
Кн шеър илмига моҳирлари

Эди Ҳофизу Саъдий, Фирдавсий ҳам  
Учов оти даҳр ичра бўлган алам.

Дебон неча сўзларни ҳаддин баланд,  
Сухандон кишиларга қилди писанд.

Балоғат чу бир жангу ҳангомада  
Будур, деди Фирдавсий «Шахнома»да:

*«Зи сумми стурон дар ин паҳн дашт  
Замин шаш шуду осмон гаит ашт»*<sup>8</sup>.

Балоғат била ушбу сўзларни дер,  
Қачон осмон саккизу, олти ер?!

Ўшал байт бизларга марғуб эрур,  
Латофатлар анда баса кўп эрур.

Ёзармиз, баса, шод бўлса кўнгул,  
Ваё ғамга *муътод*<sup>9</sup> бўлса кўнгул.

На ҳол ўлса анга мувофик қилиб,  
Яна рамзу мазмунига лойиқ қилиб.

Баҳар ҳол яхши сўз била *тахрир*<sup>10</sup> этиб,  
Қилурмиз баён элга таҳрир этиб.

**АБДУРАУФ ФИТРАТ  
(1886-1938)**

*Абдурауф Абдурахим ўгли Фитрат Бухоро шахрида савдогар оиласида туғилган. Мирараб мадрасасида таҳси олган. 1909 йили Истанбулга ўқшига борган, Воизон мадрасасида маърузалар ўқиган. Шоирнинг шеърлари Мўжмар, сўнгра Фитрат тахаллуси билан «Сайҳа» (1912), «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) номли тўпламларда эълон қилинган. «Ҳиндистонда бир фаранги билан бухороли бир мударриснинг усули жадида мактаблари хусусида қилган мунозараси», «Ҳинд сайёҳи баёноти» қиссалари ҳам Истанбулда чоп қилинган.*

*1914 йилдан Фитратнинг «Раҳбари нажот» («Нажот йўли»), «Мухтасар ислом тарихи», «Ойила», «Мавлуду шариф ёхуд хайрул башир» номли диний-ахлоқий асарлари босилиб чиққан. 1917 йилдан Самарқандда «Хуррият» номли газетада муҳаррирлик қилган. «Ўқув» номли биринчи дарслик китоби, ўзбек тили қоидалари ҳақида ёзган «Она тили» дарслиги, «Тилимиз», «Шеър ва шоирлик» мақолалари 1918-19 йилларда яратилган.*

*1919-1928 йиллар оралиғида «Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма», «Энг эски турк адабиёти намуналари», «Ўзбек адабиёти намуналари (1-жилд)» каби дарслик ва мажмуалари эълон қилинган. Мана шу йиллари Фитратнинг Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Турди, Машираб каби ўзбек адиблари, Фирдавсий, Сайфи Исфаранги, Умар Хайём, Мирза Бедил каби форс шоирлари ҳақида ёзилган рисола ва мақолалари эълон қилинди. «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи», «Шарқда шахмат», «Амир Олимхоннинг ҳужмронлик даври» каби асарлари билан серқирра олим сифатида кўринган Фитрат 1936 йили «Аруз ҳақида» номли монографиясини ёзиб, аруз вазнининг ўзбек шеъриятидаги истиқболларини белгилаб берди. 1938 йилнинг 4 октябрида қонунсиз равишда қатл қилинди.*

*ШЕЪР ВЛ ШОИРЛИҚ*  
(Адабий мувоҳаса)

*Шеър ва шоирлиқ* деган сўзлар бизда янгигина бир нарса эмас. Турк улуси ўз борлигини очунга кўрсаткали шеър ва шоирликни билибгина келганлар. Ҳар ким ишонадирким, турк улусининг борлиги ва маданийлиги араб келгач бошланмаган. Турклар Олтой теграсинда маданият қуруб, ҳукумат ясаб, тинчгина яшаб турганда арабларнинг Арабистондаги ҳолларини, эгтимолким, ўзлари ҳам билмас эдилар. Маданий бир улуснинг шеърсизлигин сўйламак эса, гапуруб турган бир кишининг жонсизлигина ишонмоқ каби кулинчдир. “Турклар мусулмонликдан бурун ҳам буюк маданий донгли бир кун кечирганлар”. Мана бу сўзни қабул қилдикми, “Туркларнинг мусулмонликдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди” демакдан ўз бошимизни қутқара олмаймиз. Ўзбек, татар, қирғиз, туркман орасинда турк оди каби унутилмас бир йўсунда бу кунгача яшаб келган чўбчаклар, маталлар, эртақлар, ўлан ва лапарларнинг ҳар бирини эшитиб юрамиз. Туркман, қирғиз эллариндаги наврас' кишилари, кичкина болалар, ўқув, ёзув билмаган халқ(нинг) қизларининг сўз усталиқлари борлигини билиб турамыз. Мана шунларнинг ҳар бири турк эски адабиёт мадрасасиндан тушуб қолган баҳоли тошлардан бошқа нарса эмасдир. Улус ора оғиздан-оғизга айланиб юрган чўбчаклардан яхшигина онглашилурким, турк эски адабиёт мадрасасинда севги ва ошиқдан бошқа фалсафа, ҳикмат ва ахлоқдан ҳам кўб нарсалар бор экан...

<...>Адабиётимизнинг икинчи бўлими мусулмонликдан бошланадир. Адабиётимизнинг бу бўлими учун керак бўлган негизлар ва тамалларни бизга Эрон орқали араблар юборганлар. Биз мусулмонликдан сўнг адабиёт йўлларини ияручилиқдан<sup>2</sup> сира қутултира олмаганмиз, адабиёт йўлларинда энг катта ҳунаримиз кўпрак эронлиларга, ундан кейин арабларга иярмак бўлган. Адабиёт йўллариндаги бу ияручилигининг кўзга кўринур ерларини чизиб ўтайлик.

Сўнги араб адиллари шеърни “*каломи мавзуни муқаффа*” дея таъриф қила(р) эдиларким, “ваззли, қофияли гап” де-

макдир. Бизнинг шоирларимиз ҳам шеърни шул бино қабул этдилар. Шунинг учундирким, “вазн” ва “қофия”си бўлган турлқ маънисиз сўзларнинг шарафина иш<?нган сайин шеърнинг ҳақиқатиндан узоқлашиб қолдилар. Етги-саккиз сўзни билгили бир вазда тизиб, кетинда билгили бир сўзни қофия қўймоқ билан шеър орасинда ердан кўккача айирма бордир. Шеърда кишиларнинг қонини қайнатғучи, сингирларини<sup>3</sup> ўйнатғучи, миясини титраткучи, сезгусини қўзгатғучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаган сўз вазн ва қофияси бўлсун шеър бўла олмайдир.

Юқорида дедикким, шеърни “вазли, қофияли сўз” деб таъриф этканлар. Арабнинг сўнг адиблари дейдилар: бу сўз тўғридир. Арабнинг ясама шоирлари бўлган мантиқ илмлиси шеърни янглиш йўлда таъриф қилганлар. Арабларнинг чин ва табиий шоирлари бўлган жоҳилият шоирлари<sup>4</sup> эсалар, шеърни бу маънода билган, онглаган эдилар. Тарихи исломни ўқуған мактаб болалари ҳам биларким, араблар Қуръон оятларина қарши “*хува қовлу шоир*” (ва шоир сўзидир, шеърдир) деган эдилар. Қуръон ва “*Ва ма хува би қовли шоир*” (бу шоир сўзи эмас, шеър эмас) деб<sup>5</sup> сўзларини қайтарган эди. Табиий шоир бўлган жоҳилият шоирлари шеърни “вазн” ва “қофия”ли сўз деб билган бўлса эдилар, “вазн” ва “қофия”си бўлмаган Қуръон оятларини “шеър” демас эдилар. Биз ҳам шеърни “вазн” ва “қофия”дан иборат (деб) билиб турганча чин шеърга, яқинлаша олмаймиз. Талабимиз қилган каби “*шароб, жом, хумор, ҳол, хат, қош, қўз, гул, булбул*” сингари ўн-ўн беш сўзни билгили вазн тизиб, “*ол, ҳол, хол*”каби сўзларни “қофия” қилармиз-да, ўзларимизни шеър ёзган атаб ўтуб кетармиз. Ҳолбуким, шеър бошқа, “қофия” билан “вазн” бошқадир. Ўйла эса “шеър” надур?

Биласизким, ҳар биримизда жон ва онгимизни теграмиздағи нарсалар ва ходисалардан чорландуруб турғучи “беш сезгич” (хаввоси хамса)<sup>6</sup> бордир. Жонимиз шул беш сезгич орқали дунёнинг ўз теграмизга эришкан нарса ва ходисаларни билиб тура(р) ва ҳар бирисиндан қайғи, севинч, қўрқув, қизиш, қайнаш каби сезги ва туйғилар оладир. Қишнинг қорли совуқбир кунда йиртиқчопонли, кўк бетли, оқ соқолли бир тиланчи бобонинг ўрнида йиқилиб қолганини кўрганда юрагимиз сезгисиз қоларми? Шундаёқеп-ёлғуз бу йўлда бир кишининг ярапарига ўрапиб,



## Шеър ва шоирлик

қонлариға беланган ўлукни қўйуб қочар; бири ўлукнинг бошиға тутуб, унинг бўялиб ётқон гавдасини кўрганда ҳар ким ўзиға яраша бир нарса сезар: бири буюк бир қўркув билан ҳолиға йиғлар; бири чуқур қозиб қўмар; бири эса ул ярали гавдани кўргач, қони қайнаб кетар. Бу ишни қилган **вюкдонсиз** йирткичларни топуб ўлдирмак учун ҳар ён чопар. “Шеър” юракимизда ҳосил бўлган ана шундай сезгиларни хунарлича сўзлар билан бошқаларнинг юрагига ўткармақдир. Шоир теграсиндағи нарса ва ҳодисалардан олдиғи сезгуларни хунарлича (хидматкорона) сўзлар билан бошқаларға ўткармакчи бўладир. Кишининг юраги қанча “сезағон” (мутахассис) эса, шунча яхши шоир бўлар. Шоирликучун юракца бир сезги ва у сезгини хунарлича сўзлар билан бошқаларға ўткарғучи бир куч керақдир. “Қофия” билан “вазн”нинг эса, шеърнинг ҳақиқатиға таъсири йўқир. Бир неча кишилар шеър учун “хунарлича сўзлар”нинг ҳам тейишлигини инкор қилалар. “Шеър юракцағи сезги тўлқунларини сўз орқали ташқариға тўкмақдир” дейдилар. Бу қараш бир оз ифротдир<sup>7</sup>. Шеърнинг бир санъат бўлганлигини қабул эткандан кейин бу қарашнинг аҳамияти қолмас, айниқса, биз каби “чин шеър ва санъат” очуниндан узокпашғанлар эсимизга келган ҳар бир сўзни “юракимиздағи сезги тўлқунлари” гумон қилиб ташқариға ота берсак, Тангри кўрсатмасун, ўқучиларимиз қочарға йўл тополмай қоларлар...!

Шеър ики турлидир: *манзум шеърлар (тизим шеърлари)*, *мансур шеърлар (сочим шеърлар)*. Тизма сўзлар билан шеър сўйламак бўлгани каби сочиқ сўзлар билан ҳам шеър сўйламак бўлар. *Сочиқ шеърлар (мансур шеърлар)* учун “вазн” ва “қофия”нинг тейишлиги бўлмас ҳам сўзларнинг хунарлича (санъаткорона) бўлиши тейишдир<sup>8</sup>.

## II

Ўткан мақоламизда шеърнинг “нималиги”ни (моҳиятини) айтқандан кейин ики турлилигини кўрсатдик. Ики турли шеърдан сочим шеър тўғрисида қисқагина гапуруб, тизим шеър тўғрисидағи сўзни икинчи мақолаға қўйган эдик. Тизим шеърларининг ойдин ва очикбир сифати “вазн” билан “қофия”дир. Биринчи мақолада “вазн билан қофиянинг шеърни ўқитурғатаъсирлари йўқдир” деган эдик.

Бу ерда эса *тизим шеърца* вазн ва қофиянинг кераклигини сўйлармиз. Вазн билан қофиянинг шеърға таъсири йўқдир, вазн ва қофияси бўлмаган кўп шеърлар бўлгани каби “шеър” бўла олмаган вазнли, қофияли сўзлар ҳам кўпдир. Шеър юрак сезгиларини кўрсатмақдир. Вазн ва қофия эса, сўзнинг “безаги” (зийнати)дир. Юракимиздаги сезгиларни тўғри бермакчи бўлсоқ қофиясиз, вазнсиз бир шеър (сочим шеър) ёзиладир. Шеъримизни безамакчи эсақ, вазнли, қофияли шеър (тизим шеър) ёзармиз. Вазн ва қофия юракимиздаги сезгиларимизни тасвирлай олмайди; сезгиларимизни тасвир этучи сўзларимизни безайдир (зийнат берадир); сезгиларимизни бошқаларға ўткармак учун айтилғуси сўзлар вазнли, қофияли бўлганда мусиқа оҳангини бериб турадир, шунинг учун кулокка ёкимлироқ келади.

Қоп-коронғу бир кечада бошқа бирисининг пучмоғинда севгилисини кўзлаб турган бир киши шамолнинг эсиши билан япроқ ва бутоқ тебранишлариндан чиққан мунгли мусикага ияриб бир шеър айтади. Бу шеърнинг етги-саккиз сўз бир вазнда тизилган, бир вазнда кўринган ҳар сўз туркумининг оғир нидо - кулокға бир турлигина таъсир беручи сўзлар кўйилса, ул шеърнинг таъсири, албатга, яхшироқ бўлар. Мана шеърда вазн ва қофия безаги (зийнати) шудир...

<...> Форси(й)ча дунёнинг энг ўйноқи ва нозли сўзларидандир. “Вазн” чанбаринда театру сахнасиндаги қизлар каби ўйнаб туради. Турк сўзи эса, оғир, викорли, гавдалидир. “Мафозийлун, мафозийлун” чанбаринда ўйнаб турмоқ нари турсин, вазнга кира олмайди, сиғмайди. Эрон вазнида туркча шеър ёзганлар икки турли ишка мажбур қолалар. Биринчиси, шеър орасинда кўбрак арабча сўзлар киргузалар. “*Мафозийлун*” вазнини туркча сўзлардангина тўлдуролмайлар. Икинчиси, вазн раййаси билан туркча сўзларнинг гавдасини бузарлар, Эрон вазнида шеър айтқон бутун турк шоирлари шул ики касалга тутилганлар, бирортаси ҳам кутула олмаган. Туркча шеърда арабча, форсча сўзлар киргузган турк шоирларимизнинг ҳар ҳолда билгили бир йўллари бор эди. Ундан ҳам сўзнинг маънисини англаб ўз еринда кўя(р) эдилар. Ҳозирғи шоирларимиз эсалар, бусбутун йўлсиз ва қондасиз кета(р)лар...

<...> Туркча сўзларнинг гавдасини бузмай олмоқға кўб тиришкан шоир Навойидир. Навойининг шеърларинда

гавдаси бузилган сўз оз кўринадир. Демак, Навойи хазратлари бу ишнинг совуқлиғини онгламиш, бироқ ўзини бутун қутқара олмашидир. Мисол айтиб, Навойининг шул шеърини кўрсатамиз:

*Юзингни кўриб, мени рамида<sup>9</sup>  
Ишқ ўтига бўлгали гирифтор.*

Шул байтдаги “юз” сўзини бузуб “йузз” қилмагунча вазн тўғри келмайдир. Эмди шул ики ишқа шеърларни, байтларни охтарайлик. Юқорида сўйлаған эдикким: зохиран ўз юракиндаги эзгу туйғуларини сўзлар воситаси билан бошқаларға бериб ўткармакчи бўладир. Бошқа турли айтканда: шоир сўз орқали бошқаларға таъсир этмакчи бўладир. Бунинг учун шоирға керакдирким: сўзларининг яхши қабул бўлишиға тиришеун, шеърни бузғучи сўзлардан узоклашиб турсун.

<...> Форси(й)ча шеър сўйларға берилған кўб турк шоирлари бор. Уларнинг бу ишлари учун кўб сабаблар кўрсатиладир. Бироқ менга ул сабабларнинг биринчиси Эрон вазнидан туғилган шул қабоҳатлардир. Туркча шеърнинг ўзига кўра бир узри бор. Эрон вазнида сўйламак фикрий шул тонуклар ила чурутилгач, турк вазнининг олий (суфати) қолиб кетадир. Уни бошқа бир мақолада сўйлармиз<sup>10</sup>.

*«АДАБИЁТ ҚОИДЛАРИ  
(Адабиёт муаллимлари ҳам  
ҳаваслилари учун қўлланма)»дан*

*САЅЪАТ*

Адабиёт сўзини тузукгина онгламоқ учун бошлаб санъат ҳам *гўзал санъатлар* деган сўзни таъриф қилиб ўтиш лозимдир. Санъат луғатда хунар демакдирким: бир нарсани яхши<sup>1</sup> ишлаб чиқаришдан иборатдир. Бир киши бир ишни ўзига касб қилиб олиб шунга берилиб, яхши ишлаб чиқаратурган бўлса, шу иш унинг санъати бўладир. Бир киши тобоқчиликца<sup>2</sup>, бир киши тикгу(в)чиликца яхши ишласа, шу иш унинг санъати бўладир. Бу санъаткорлардаги яхшиликдан мақсад ишга ярамоқдир. Танбур, дутор ясамоққа санъатли бўлган бир кишининг танбур, дутори шунга яхшироқ ярайдир.

Бу маънодаги “санъат”дан тилакда бошқача бўлган бир турли санъатлар ҳам бор. Олайлик, санъати танбур чолиш бўлган бир кишини яхшилаб чалинган бир “Ироқ”<sup>3</sup> куйи бу кишининг санъатидир. Бироқяхшилаб чалинган “Ироқ” куйининг тилаги билан яхшилаб ясалган бир танбур, бир танбурнинг тилаги орасида каттакан айирма бордир. Бошқача айтганда, Ироқ куйининг яхшилиги билан тобоқ, танбурнинг яхшилиги бир эмасдир. Тобоқ, танбурнинг яхшиликлари буларнинг ишқа яраганликларидир. Ироқ куйининг яхшилиги эса кишига маънавий таъсир этмак, унинг миясини тўлқинлантирмоқдир. Шунинг учун бунинг яхшилигига, яхшилик эмас, гўзаллик дейиладир. Бундай санъатларга эса “гўзал санъатлар” дейиладир.

*ГЎЗАЛ САЅЪАТЛАР*

Тирик бир кишининг бир кўб тилаклари, истаклари, умидлари, эҳтиёжлари бўладир. Шуларга эришса севинадир, эришмаса қайғурадир. Одам ўзининг теграсидаки турли воқеалардан, бўлуб турган ишлардан, турли кўринишлардан, бошқа кишиларнинг бошларига тушкан бахтли-бахтсиз воқеалардан ҳам таъсирланадир: шодланадир е қайғурадир.

Хар ким ўзининг шодликли-қайғули туйғуларини бошқаларга билдирмак, уларни ҳам шу туйғулар билан туйғулантирмоқ истаидир. Буюк бир шодлик кўрган киши ўзининг шод туйғуларини бошқаларга билдириб, шодлигини орттирадир. Улуғ бир қайғуга учраган эса, ўз дардини бошқаларга ўтқариб, ўзини овунтирган бўладир. Мияси юксалмаган болалар санъатдан хабарсиз кишилар шодликли-қайғули туйғуларини сакраб, ўйнаб, қудуб, йиғлаб, талпиниб жонлантирадилар, очикка чиқариб бошқаларга онглатадилар-да, шу йўл билан овунтирилган бўладилар, санъат эгалари эса турли товар (материал)лар ёрдами билан ўзларининг туйғуларини жонлантириб майдонга чиқарадир. Шу йўлда бошқаларни ўз туйғулари билан туйғулантиришгатиришадир. Мана шундай “юрак, фикр, туйғу тўлқунларини сўз, товуш, бўёв, шакл, харф, ҳаракат каби товарлар (материаллар) ёрдами билан жонлантира чиқариб, бошқаларда ҳам шу тўлқунни яратмоқ” ҳунарига *гўзал санъатлар* дейиладир.

Гўзал санъатларда товар (материал) товуш, оҳанг бўлса, гўзал санъат *музикий* бўладир; бўёвлар, чизиклар бўлса, *расм* бўладир; тош ё бошқа турли маъданлар эса, *хайкалчилик* бўладир; тош, ёғоч, кирпич, ганж, турпок, бўлса, *меъморлик* бўладир; тан, *муға ҳаракатлари*<sup>4</sup> эса *ўйун (танс)* бўладир; гап, сўз эса *адабиёт* бўладир.

1. Музикий.
2. Расм.
3. Хайкалчилик.
4. Меъморчилик.
5. Ўйун (танс).
6. Адабиёт.

Гўзал санъатларнинг мана шу олти турлари бир-бирлариға яқинлашмоқ эътибори билан ики туркумга айриладир. Адабиёт, музика, ўйун (танс) бир туркум; расм, хайкал, меъморлик бир туркум бўладир<sup>5</sup>.

#### АДАБИЁТ

Мана, юқоридағи маълумотдан сўнг адабиётни шу йўлда таъриф этишимизга йўл очилган бўлди: адабиёт - фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан

Абдурауф Фиграг----- \_

тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқпир. Бу таъриф адабиётнинг тўғри таърифидир. Шу булан ёзилган асарларга адабий асар дейиладир.

Адабиётнинг иккинчи бир таърифи бир турли тартибга солиниб ёзилган бутун асарлардир. Бу таърифга қараганда, бир тилда ёзилган бутун асарлар шу тилнинг адабиёти буладир. Ҳам шундай ишлатадилар: *Рус адабиёти бойдир. Узбек адабиёти камбағалдир* каби. Бироқ бу таърифнинг бизнинг дарсимизга бойланиши йўқдир. Бизнинг адабиётимизга кирган “адабиёт” сўзи биринчи таърифдаги “адабиёт”дир.

Биринчи таърифга кўра, адабиёт саналган асарлар ёзма учун кўзда тутилиши лозим бўлган тузуқлар, қонунларга *адабиёт қоидалари* дейиладир. Бизнинг бу дарсда кўрганимиз шу “адабиёт тузуқлари”дир.

**ЛБДУРАҲМОН САЪДИЙ**  
**(1889-1953)**

1889 йили Бошқирдистоннинг Уфа шаҳри яқинида мударрис оиласида туғилган. Оренбургдаги Муҳаммадия мадрасасида, Туркиядаги Истанбул университетида ўқиган. 1911-17 йиллари татар тили ва адабиётидан дарс берган. Злотоустдауч йиллик татар-бошқирд (1917-20), сўнгра Боку (1921) педагогика курсларида ўқиган.

1921 йилдан Тошкентда Маориф институтида, САГУ (Ўрта Осиё давлат университети)да Шарқ мумтоз адабиётидан дарс берган. 1925-30 йилларда Қозон университетида чақириб олинган. 1929 йилда Қозон Шарқ педагогика институтини унга профессорлик унвонини берган. 1930 йилдан Ўзбек Педагогика академияси (Самарқанд, 1930-32)га ишга таклиф қилинган. 1932 йилдан Тошкентда Маориф вазирлиги қарамоғидаги институтларда дарс берган. 1933-37 йиллари Фарғона педагогика институтида адабиёт кафедрасини бошқарган. 1936 йили диссертация ҳимоясиз филология фанлари номзоди илмий даражаси берилган.

1939-41 йиллари Самарқанд университетида, 1942 йилдан САГУнинг Ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида мудирлик қилган. 1948 йилдан умрининг охирига қадар Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида етакчи илмий ходим сифатида фаолиятда бўлган. 1948 йилда «Алишер Навоий ижоди — ўзбек мумтоз адабиётининг юқори босқичи» мавзусида докторлик диссертациясини ёқлаган.

Адабиёт назариясига сифатида «Қавоийди адабия ва унга илова», «Адабиёт усуллари», «Адабиёт муаллими» (татар ва бошқирд тилларида), «Гўзал санъат дунёсида», «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари», «Символизм тўғрисида», «Футуризм», «Комплексе усули» каби рисола, мақола ва ўқув қўлланмалари муаллифидир.

Шарқ адабиёти ва фалсафаси тарихига оид Форобий, Ибн Мискавайҳ, Имом Ғаззолий, Аҳмад Яссавий, Роғиб Исфажоний, Алишер Навоий, Абай каби аллома ва адиблар тўғрисида мақола ва тадқиқотлар яратган.

«АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ  
АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ»дан

АДАБИЁТ НИМАДИР?

*Адабиёт* сўзи араб тилидан олинган бир сўз бўлиб, *адаб* моддасидандир. *Адаб* сўзи эса тарбиялилик, нозиклик, гўзал қилиқ, бошқалар билан яхши кўркем муносабатда, яхши муомилада бўлмоқ маъноларини ичига олади. «Адабий муомила», «адабий ҳаракат» таъбирлари ҳам шундан олингандир. Мана шу маъно эътибори ила *адаб* сўзини арабчадан «адабиёт» равишида кўблик (жамъ) қилиб ҳикоя, шеър, қисса, масалларга атама қилгандирлар. Чунки булар одамларнинг табиатига, фикр ва ҳисларига тарбиялилик, нозиклик ва чиройлилик бергучи нарсалардир. Бир тилни ўрганиш ва унинг адабиётига тушуниш учун қурол олган сарф, нахв, балоғат, илми луғат кабиларни ҳам шулар ичига киргизгандирлар.

Адабиёт ила шуғуллангучи ҳам шу йўлда усталиғи, билими бўлган одамларга яна *удабо* дегандирки, *адиблар* демек бўлади. Мана шу «адабиёт» сўзи бизга ҳам шу маънолари ила кўчиб, бизда ҳам ҳикоя, рўмон, дoston ва масалларга ўхшаш кишилиқ ижодларига айтилади. Бу адабиёт сўзининг тор маъноси бўлади. Тағин адабиёт сўзининг кенг маъноси ҳам бордир. Бу кенг маъноси ила «адабиёт» деган сўздан бир тартибга солиниб сўйлаган ёки ёзилган ҳамма фикр ва тушунчаларни, туйғу ва хаёлларни англаймиз<sup>1</sup>. Яъни шу орқали англатилган бутун кишилиқ ижодлари шунга кирадир. Ул истар бир ҳикоя ва қисса равишида, истар фанний-илмий бир тушунча йўлида бўлинишлар, бу ёқдан айрилмасдан, ҳаммаси «адабиёт» атамаси ичига киргизиб англандирлар. Бу маъно ила адабиёт сўзи кун ботишларнинг (ғарблиларнинг) «литература», русларнинг-да «словесность» деганларига тўғри келади. Тор маъноси билан адабиёт сўзи кун ботишларнинг «поэзия» деган сўзлари каторидадир<sup>2</sup>.

Адабиёт дарсларида адабий ҳодисалар, яъни шоир ва муҳаррирларнинг шеърий-адабий ижодлари текширилади.

Шуларни текширишдан туккан қарашлар, қоидалар, қонунлар «адабиёт» дарсларининг назарий қисмини ташкил этади. Шу назариялар билан бирга адабий асарларнинг



#### Адабиёт дарслари

Ўзларин тўғридан-тўғри текшириш, шуларни тахпил этиш, ўрганилган назарияларнинг дурустлигини ёки дуруст эмаслигини амалда кўриш эса адабиёт дарсларининг амалию жиҳати бўладир. Адабиёт дарсларимизда биз шу мана икки ёқни эътиборга олгусимиздир.

#### ГЎЗАЛ САНЪАТЛАР

*Гўзал санъаши* (санойи нафиса - искусство) деганда нимани англаймиз? Гўзал санъатни турлича таъриф қиладилар, яъни уни ҳар хил англатадилар. Ҳатто мунингдек турлича таъриф қилинган бир нарса йўқдир, десак ҳам бўладир.

Санъатни очик қилиб қисқача англатилганда мундоғ бўладир: санъат фикр ва ҳис, тўлқинларни тизмаландириб (системаландириб), шуларни жонли ҳам жозибали бир равишда суратландириб чиқариш усталиғидир. Ўзида бу усталик бўлган одамлар *санъаткор* (санъатчи) бўладилар. Санъатни «юрак ва миялар орқали янгидан гўзал равишда суратлаб кўрунган табиат ва турмушдир» дейишга ҳам мумкиндир. Ҳосил табиатда ишланмаган нарсалардан чиройлик - гўзаллиги билан одамнинг фикр ва ҳисларин, хаёлларин ҳаракатга келтирарлик бир равишда бир одам бошиндан ишланиб чиққан нарсалар *гўзал санъат* бўладир. Санъатда суратларнинг материаллари, санъатда фикр ва ҳисларнинг суратланиб ташқари чиқишлари, ҳисларнинг тизмаланишлари турли йўл ва равишлар билан бўладир.

Бу равишларнинг материаллари шулардир:

- 1) Сўзлар (сўз санъатида ёки тор маъноси билан шеърда);
- 2) Овозлар ва оҳанг (музыка санъатида);
- 3) Бўёқлар, чизиклар (рассомликда);
- 4) Тош, оғоч, балчик, кирпич, ҳишт (меъморчилик санъатида);
- 5) Мармар тоши, бронза (ҳайкалчилик санъатида);
- 6) Тан ва муча (аъзо)ларнинг ҳаракатлари (танса рақси санъатида ҳам артистликда).

#### ГЎЗАЛ САНЪАТЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

*Гўзал санъат беш турли бўлиб улар ушбулардир:*

1. Шеър ёки сўз санъати, қулоқ санъати.
2. Музыка.

3. Рассомлик - кўрумли санъатлар ёки нафис шакл (пластическое искусство) санъатлари.

4. Меъморчидик.

5. Ҳайкалчилик<sup>3</sup>.

Бу санъатларнинг ҳар қайси бир-бириси билан боғланган бўлуб, бириси иккинчисининг тараққийси ва комиллашмаги учун кўмак этишадирлар. Беш гўзал санъатнинг бир-бириси билан муносабатлари - беш гўзал санъат орасида шундоқ муносабатлар ва айирмалар кўраимиз.

1. Сўз санъати ёки тор маъноси шеър ёки бошқа санъатларга қараганда тағинда умумийрак, оммавийрақдир. Ул тағинда ортиқроқхалқ - омма санъатидир. Ул кишилар орасида ўртоқ ва умумий англантиш қуроли бўлган тил орқали иш этганлигидан, кўбнинг англашига тағинда энгилрак, ўнғайлироқдир. Ул ҳар кимнинг ўзининг фикр ва ҳисларин англантиш учун ҳар вақг қўлланадурған нарсаси бўлган қуролни - сўзни қўланадир.

2. Сўз санъати — шеъри асл, яъни асосий санъат бўлиб, бошқалари унга боғли санъатлардан саналадир. Воқеан унга сўз санъати бўлмаганда, очик айтайлик, сўз бўлмаганда бошқа санъатлар бўлиши мумкин эмасдир.

Бу тўғрида иш мана нимадан иборатдир: керак меъморчи, керак ҳайкалчи, керак рассом ва- мусиқачи бўлсин, буларнинг ҳаммаси ўзларининг асарларини туғилишига ўйлаганда ҳам туғдирганда уларни энг илгари ақлларида, фаразларида туғдирадирлар. Ақл ва хаёлда ишланган нарсаларнинг ҳаммаси эса сўз ва тилнинг кучидан ва унинг воситачилигидан бошқа ишланмайдир. Қисқаси, сўз деганимиз миядаги бир фикрнинг моддийлашмаги демак бўлиб, бу бошқа санъатлар учун энг биринчи кўмакчидир...

Қисқаси, беш санъатнинг ҳар тури фикр ишидир. Фикр қилиш ишлари эса онгсиз бўлмайдир. Онг эса сўз демакдир.

3) Шаклий санъатлар деб аталган меъморчилик, рассомлик ҳам ҳайкалчилик санъатлари масофада иш қилатурған санъатлардир. Шунинг учун бунларга «шаклий санъат» дедимасдан бошқа яна «масофалик шаклий санъат» деб ҳам атайдирлар<sup>4</sup>. Ҳайкал ҳам ўзларининг катталики ва ҳажмлари (кўламлари) билан масофада маълум бир ўрин оладирлар. Бир оз (сорт) устида расмланган бир лавҳа кўруниш буюклики ёки юқорилик ҳам кенгликка молик бўладир. Шу учун турли

санъат учиси ҳам кишига кўриш, яъни кўз орқали таъсир қиладир. Буларни кўз орқали олмоқ ва фаҳхламак мумкин. Демак, булар кўримли асарлардир. Чунки ҳайкални, уйни ҳам лавҳани кўруш мумкин.

Мана бу уч санъат шу равишда учиси ҳам масофа ва шаклланиш ҳам хусусиятида бирлашганлари учун буларни бирга йиғиб, «шаклий санъатлар» (образовательное искусство) деб айтгандирлар. Аммо сўз санъати, яъни тор маъноси билан шеър ва мусиқа; бунлар ҳар иккитаси масофада эмас, замонда зуҳур этадирлар. Бунлар бир-бириси билан шу хусусиятда бирлашадирлар.

Очиқ маълумдирки, биз бир тизмани, бир ҳикояни ва дostonни, бир ашула ва бир куйни кўз орқали фаҳмлай олмаймиз, улар бизга кўримли бир равишда зохир бўла олмайди. Ўзларидан бизнинг умумий таъсирлар олмоқлигимиз мумкин бўларлиқ бир равишда бизга бирдан тугал ва тамом кўруна олиш уларда йўқдир, балки улар замон ўтиши билан ўса ва кенгая борадирлар, уларнинг бош ва кейинлари бордир. Сўзлар ва овозлар бири орқасидан иккинчилари келади. Бутуни билан танишмоқ учун бизга бир тизмани бошдан-оёқ ўқуб чиқмоқ ёки пьесани охиригача тинглаб ўтмагимиз керакдир. Меъморчилик, ҳайкалчилик, рассомликлар учиси бир туркум ташкил қилгандек, сўз санъати билан мусиқа ҳам мана шу равишда ўзларига айри туркум ташкил қилади.

Бу жиҳатдан буларнинг икисини «замоният санъатлари» деб ҳам айтмак мумкиндир. Шу беш гўзал санъатни яна турли ики туркумга ажратиш бордир. У ҳам: 1) *тақлидий санъатлар*; 2) *тақлидий бўлмаган санъатлар* деб бўлишидир.

Сўз санъати, рассомлик ва ҳайкалчилик «тақлидий санъатлар»дан саналиб<sup>5</sup>, мусиқа билан меъморчилик тақлидий бўлмаган санъатлардан деб топиладилар, бу кейинги иккиси ёлғиз риёзий нисбатларни эътиборга олғучи санъатлардир. Бу ҳаётда ҳақиқий равишда зохирда кўрилмаган турли бўлақларнинг бирга қўшилишларидан юзага чиқади. Муни англаш кийин бўлмаса керак: ҳар кимга маълумки, сўз санъати, яъни тизмалар, ҳикоялар, томошоликпар (саҳна асарлари) бир иш, бир воқеани тасвир қилади. Бу воқеаларнинг акпан янгидан ишланиб тасвир қилинишлари билан улар тақлидийликдан айрилмайди. Ҳайкалчилик ҳам

Абдурахмон Саъдий

шундаёқ табиатга эргашадир. Унинг бу эргашмаги унинг турли нарсаларни, одамларни тасвир этишидадир.

Демакки, санъатнинг бир туркуми табиат ва турмушга тақлиддан иборатдир. Лекин бу тақпид деганимиз ҳар ҳолда бутунлай эмас, қисмандир. Тагин очик айтганда, бу уч санъатда қисман тақлид, қисман ижод бордир. Яъни санъаткор ўзининг ижоди учун намуна ва сармойни табиат ва турмушдан олгани ҳолда унинг бутунлай ўзининг кўчирилмасини (копиясини) ясамас, балки санъаткор ўзининг ҳаёлидан ҳосил қилар, ўзидан ҳам бир нарса қўшар; уни ўзгартар, бошқаландирар ёки уни санъаткор ўз шахсияти орқали комиллашдирар. Тўғриси, ҳар бир санъаткорона шеърий асарда табиатга тақлиддан бошқа шоирнинг ўзлиги ҳам ётадир.

**Қисқаси, табиат кўринишлари ва ҳодисалари, турмуш воқеалари санъаткор ва шоирларнинг кўлида уларнинг ўз мияси, ўз юраклари орқали тўлдирилар, тугалланар, тағи(н)да ортиғроқ комиллашган бир шаклга қуйилур. Ўрни билан шарҳ ва тафсил этилса, ўрни билан қисқартилур ва шоирнинг тасвири учун кураксиз бўлган баъзи бир қисмлари ташланиб қолдирилур, ҳосил шоир ёлғиз кўруниш ҳам воқеалардаги муносабатларнинг «ҳаётий мажмуаси»гагина тақлид этиб, тафсилотида шоир ихтиёрлидир.**

## СУРАТ (ШАКЛ) ВА МАЪНО МУНОСАБАТИ

• »

Мумтоз адабиётшуносликда *шакл ва маъно* муносабати диний-тасаввуфий талқинда ҳам, адабий-истилохий йўналишда ҳам алоҳида мазмун касб этади. Ушбу мазмун мумтоз адабиётшуносликнинг асосий илмий муаммоларидан саналади ҳамда замонавий адабиётшуносликдаги *шакл ва мундарижа* муносабатларини ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Фалсафада маълуму машҳур бўлган шакл ва мазмун муносабати мумтоз адабиётшуносликда *сурат ва маъно* бирлигида мужассам топади. Бу бирлик барча фалсафий қарашларда, рухоний ҳолатларда, туйғулар муносаба-тида акс этган бўлиб, у ҳам тасаввуф фалсафасининг, ҳам мумтоз поэтиканинг пойдевори саналади. Исло-алломалари сурат ва маъно нисбатини Қуръони каримдаги *жузъ ва кулл* тафсиридан келиб чиқиб шарх-лайдилар<sup>1</sup>. Бунинг энг ёрқин ифодаси Фаридиддин Атторнинг Тавҳид асрори талқинида ёзилган “Жав-ҳару-з-зот” асарида кўринади<sup>2</sup>. Фаридиддин Аттор жавҳар сифатида мутлақ рухнинг сирини белгилайди. Мутлақ рух, яъни Ҳақ (Кулл) инсоний, махлуқий ёки нарсалар суратида зохирдир. Нур орқали жузъ, яъни яралмишнинг барча сифатлари намоён бўлади. Лекин нур Кулнинг барча сифатларини кўрсатиб беролмайди. Шундан келиб чиқиб, рух Яратганинг измидадир. Яралмишларнинг ҳаёти эса мана шу Кулнинг зохири, ташқи кўриниши бўлиб, у сурат шаклида жилваланади.

Жалолиддин Румий фалсафасида *маъно ишқ* талқи-нида аниқланади, *сурат эса ишқ нуридию*. У ишқсиз қийматдан маҳрум. Ишқ маъно, моҳият касб этар экан, у мазмунни ифода қилади. Мазмун, маъно нури эса сурат бўлиб жилваланади. Ишқ бўлмаса, нур ҳам бўлмайди. Ишқнинг ўзи нурсиз, суратсиз бизга етиб

<sup>1</sup> Қуръони карим. Ўзбекча изоли таржима. - Т.: Чўлпон. 1992.

<sup>2</sup> Фаридиддин Аттор. Илохийнома. Насрий таржима, талқин ва тафсир (амалга оширувчи Н. Комилов). - Т.: Ёзувчи, 1994. - Б.74.

келмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда, маъно суратга - шаклга нур бўлиб қуйилиши, шакл - сурат эса, мазмунга айланиб матнони ифода қилиши мумкин. Румийнинг бундай фалсафий қарашлари “Маснавийи маънавий” асарида умумий тарзда, турли ривоят ва ҳикоятлар мазмунида берилди. “Фихи ма фихи” (“Нимаики Ундадир — Ундандир»), яъни ўзбек тилига “Ичиндаги ичиндадир” тарзида ўгирилган асарда<sup>3</sup> бу нисбатий тушунчалар сурат ва маъно фалсафаси сифатида англатилади: *“Маънога юзланишни инсон дастлаб унчалик севмайди. Бироқ вақт ўтган сайин ёқтира боради. Бу жараён суратда (шаклда) аксинча кечади. Чунки сурат бошида хуш ва латиф туюлади, бироқ у билан қанчалик кўп бирга бўлганинг сари ундан шунчалик тез соғув борасан. Қуръоннинг сурати қайдаю маъноси қайда! Худди шундай инсонга боқ! Агар инсон суратидан маъноси кетса, жасади қолади. Жасадни эса ҳеч ким ушлаб турмайди”*<sup>4</sup>. Бошқа бир ўринда Румий ҳазратлари сурат ва маъно нисбатида мағиз ва данакни мисол қилади. Данакни қўлга олишдан мақсад, унинг ичиндаги мағзига эришиш. Мағизга эришиш учун сурат (дарак)ни синдирасан. Гўёки, данак керак эмасдай, ортиқча қобикдай туюлади. Бироқ мағизни уруғ сифатида экмоқчи (ерга) бўлсанг, уни қобиксиз эка олмайсан. Қобиксиз экилган мағиз кўкармайди, ҳосил бермайди. Демак, сурат бизга номухимдай кўринса ҳам уни маънодан ажратиб кўриш маънисизликдир.

Румий фалсафаси тез орада Ғарб мутахассисларининг эътиборини тортгани, Ҳётге асарларида гўзал, изчил талқин қилингани, ниҳоят, олмон мумтоз фалсафасининг чўққиси саналган Ҳегел таълимотида ўзининг тугал исботини топгани фанга маълум. Ҳегелнинг “инкорни инкор” қонунининг моҳияти Румий фалсафасининг мағзида бор. Бугдой (дон) ўз шаклини ўзгартириб (таракқий эттириб), Ҳегелча

<sup>3</sup> Жалолоддин Румий. Ичиндаги ичиндадир (Туркчадан Улугбек Абдувахоб таржимаси). - Т.: Ёзувчи, 1997.

<sup>4</sup> Жалолоддин Румий. Ичиндаги ичиндадир. —Б.79.

айтганда, инкор қилиб, бошоқ бўлди. Бошоқ ўз шаклини инкор этиши билан тараққиёт уни яна бугдойга ацлантирди. Демак, диалектик тараққиёт инкорни инкор асосига қурилгани билан, шакл ва мохият ўз борлигини йўқотмайди. Фақат шакл мазмунга қуйилади, мазмун эса ўз шаклини ўзгартиради. Ўзини Ҳегелнинг иқтидорли шогирдларидан санаб, янги эстетик тизим яратмоқчи бўлган рус мунаққиди В. Белинский ҳам юқоридаги тафсилларни бадий асарга нисбатан қўллаб, агар мазмунни шаклдан ажратмоқчи бўлсанг, уни шакл билан баравар ўлдирасан. Еки шаклни алоҳида ўзини олмоқчи бўлсанг, у ҳолда мазмун билан бирга шаклни ҳам ўлдирган бўласан каби тушунтиришни тавсия этгани сир эмас. Бу каби талқинлар айрим юзаки тамсиллардаги шакл - идиш, маъно эса ичидаги суюқлик ёки шакл қон томири бўлса, маъно унда жўш уриб оқаётган қон каби тушунтиришлар чекли эканини англатади. Чунки идишдаги суюқликни тўкиш мумкин бўлганидай, қонни томидан ажратиш мумкин. Лекин бу билан ҳар иккаласига ёки уларнинг бирортасига ҳам ҳаёт бағишлаб бўлмайди, улар ўзаро мавжудликдагина яшашда ва тараққиётда бўладилар.

Араб мумтоз поэтикасининг асосий унсурларидан саналган *маъно ва лафз* мохият ҳамда унинг сўз қолипи маъносида қўлланилган, анъанавий мазмуннинг индивидуал муаллиф талқинидаги ифодаси сифатида қабул қилинган<sup>5</sup>. Араб поэтикасининг асоси саналган *маъно* истилоҳи машҳур Ғарб арабшунос олимлари томонидан “фикр, ғоя” (Гольдциер, 1896; Крачковский, 1927), “поэтик мотив” (Грюнебаум, 1944; Риттер, 1954), “фикр, мохият, образ” (Шидфар, 1974) деб таржима қилинган бўлса, *лафз* (*кўпчилиги - алфоз*) — “ифода” (Гольдциер, 1896), “сўз, ифода” (Грюнебаум, 1944), “ифода, товушлар бирикмаси” (Крачковский, 1927), “сўзлар, нутқ ифодаси” (Киктев, 1969; Риттер, 1974) тарзида русчага ўгирилган<sup>6</sup>. Ушбу таржималардан

<sup>5</sup> Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (пторая половина VIII-XI век). - М.: Наука, 1983. - С. 7.

<sup>6</sup> Ўша асар. - Б. 57.

маълум бўлишича, *маъно* мазмун, гоя ва моҳиятни англатган бўлса, *лафз* унинг материал жиҳати, яъни товуш, сўз орқали ифодаланишини билдирган. Шундан келиб чиққан ҳолда *маъно* замонавий истилоҳ билан айтганда, *поэтик мотив*; *лафз* эса *ифода воситаси (сўз билан)* деб қабул қилинган. Машҳур араб олимларидан Ибн Қутайба “Шеър ва шоирлар китоби” (850-870) асарида бадий матнларни маъно ва лафзга кўра қуйидаги туркумларга ажратган: 1) яхши лафз ва маъноли асарлар; 2) лафзи яхши ва маъноси ёмон асарлар; 3) лафзи ёмон ва маъноси яхши асарлар; 4) лафзи ёмон ва маъноси ҳам ёмон асарлар<sup>7</sup>. Бундай таснифга келишда муаллиф лафз ва маънони бириктирувчи нисбат (этилоф) сифатида уларнинг ўзаро тенг келиши (мусават)ни назарда тутди. Ибн Қутайба талқинича, агар маъно лафзга тўла мос келса, у бадийят (балога)га эришган бўлади<sup>8</sup>. Қудамма ибн Жаъфар (в. 922/948) эса “Нақду-ш-шеър” асарида “тўғал маънога лафз қўшимча қилмаса ёки маънони бузувчи унсурни лафзга қўшмаса” асар етук бўлишини таъкидлаган. Бу жараёнда олим “вази талаби билан кераксиз сўз (маънога хизмат қилмайдиган — Х. Б.) ҳисобига байтни тўлдириш (хашв)ни шеърдаги жиддий нуқсон” деб белгилаган<sup>9</sup>. Кўринадикки, ўрта асрлар араб поэтикасида ҳам маъно ва шакл бирлиги адабиётнинг асосий қонунларидан саналиб, уларнинг ўзаро меъёр ва мувофиқ келиши бадий матннинг етуқлигини англатувчи балоғат белгиси ҳисобланган. Араб мумтоз поэтикасида *маъно ва лафз* муносабати ҳақида ўнлаб рисолалар яратилган. Биз кейинги тадқиқотларга асос бўлиши мумкин деган умид билан уларнинг айримларини санаб билан чекланамиз: Муфаддал Дабби (в. 780/787) “Китаб ма’ани аш-ши’р”, айни шу номдаги Абу Сарван ал-Укли (VIII асрнинг 2-ярми), Ибн Қунас (в. 823-825), Асмай (в. 825-832), Саид ибн Масада ал-Ахфаш (в. 830), Ибн Арабий (в. 846), Абу-л-Амайсал (в. 854),

<sup>7</sup> Ибн Қутайба. Аш-Ши’р ва аш-шу’ара’. Жидц. 1-2. - Байруг, 1%9. - Б.12-15.

\* Ўша асар. — Б. 84-85.

<sup>9</sup> Қудамма ибн Жаъфар. Китаб нақд аш-ши’р. - Лейден, 1956. - Б. 136.



Ибн Қутайба (в. 889), Бухтурий (в. 897), Салаб (в. 904), Наххас (в. 950), Ибн Абдус (в. 859-860) сингари олимларнинг асарларини ва “Китабу-л-ма’ани” номли Муарриж Садусий (в. 819), Надр ибн Шумайл (в. 818-820), Али Райхоний (в. 834) кабиларнинг асарларини келтириш мумкин. Ушбу мавзуда номаълум муаллифнинг “Мажмуату-л-маъни” номли тўплами бизгача етиб келган ва 1884 йили Лейденда нашр қилинган<sup>10</sup>. Ҳатто Аскарый “Девону-л-маъни” номли асарлар каталогини тузиб, бу йўналишдаги 100 дан ортиқ рисодаларга тавсиф бергани арабшунослик илмига маълум<sup>11</sup>. Араб мумтоз поэтикасидаги ушбу фундаментал қарашлар асосида ажамада ҳам маъно ва лафз ҳақидаги қарашлар кенгайганини форс ва турк тилидаги рисодалар талқинидан ҳам билиш мумкин.

Абдурахмон Жомийнинг “Силсилату-с-заҳаб” асарида сўзга таъриф бериш баробарида уни “маъно дарёсининг гавҳари” деб тушунтиради: “Сўзнинг бутунлиги, маъзи, моҳияти маъно биландир, чунки маъно кўрки лафз биландир”<sup>12</sup>. Лафз (тил) маънонинг зоҳиридир, маънони сўз, тилсиз ифода қилиб бўлмайди. Чўқур маъно бериш учун эса кўркли лафз керак. Маъно лафз билан кўркли бўлгани каби лафз ҳам маъно гўзаллиги билан кўркли бўлади. Бу буюк иккиликни бутун ва гўзал ҳолда кўриш учун уларни доимий яхлитликда билиш ва қабул қилиш лозим бўлади.

Шунинг учун ҳам Алишер Навоий *«Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жоне дурурким, сўз қолиби онсиз цолибе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли газоф ноин софлигига мунсиф бўлмоқ,*

<sup>10</sup> 8e2£Ш F. СезьМе с1ез агаШзсьен ЗсьпШитз. Вc1 2. Pоез1е Ы)5 са.430. Ёе!с)ен, 1975.-pp. 58-60.

<sup>11</sup> Ал-Аскари. Диван ал-маоний. Т. 1-2. - Қоҳира, 1933. Ушбу каталогнинг русча таржимаси қуйидаги манбага илова қилинган: Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина У111-Х1 век). — М.: Наука, 1983.-С. 231-243.

<sup>12</sup> Абдурахмон Жомий. Силсилату-с-заҳаб / Танланган асарлар (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш. Шомухамедов). - Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

*балки ўз газофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ»<sup>13</sup>* деган талқин билан махсус мақолат ёзади. Маъно ҳақида сўз юритганда, у сўз қолипнинг жонидир, жонни қолипдан ажратиб бўлмайди, шундай экан, маъно ва сурат ажралмас бир моҳиятдир. Уни назмда кўрмоқчи бўлганлар, уларни бир бутунликда тушуниб, вазн ва баҳр каби зоҳирий сифатларни, шеърнинг жонидан ажратмаслиги, аксинча, қолип жонга муносиб келгандагина жозиб бўлади. Туюқ баҳрини англамаган киши, кўшиқни туюқдан фарқлай олмайди. Лафзи бемаза, таркиби суст асарда маъни ҳам норасо ва унинг хулосаси нодуруст бўлади:

*Англамайин сўзда туюқ баҳрини,  
Қайси туюқ, балки кўшук баҳрини.*

*Лафзалари бемаза, таркиби суст,  
Носара маънию адо нодуруст.*

*Борчасига даъвийи маънийи хос,  
Хоеларим топмай алардин халос.*

Демак, сурат ва маъно муносабати бири иккинчисини тақозо қилган, фақат ўзаро мавжудликдагина ҳаракатга келиши мумкин бўлган жон ва жасаддир. Диний тушунчага кўра жон, жасад тарзида намоён бўлган бу талқин тасаввуфда янада чуқурлашиб, *руҳ-жон-нафс* тарбияси учун асос бўлиб хизмат қилади.

Адабиётшунослик илмида ҳам шакл мазмунга етказувчи воситадир. Мазмун эса шакл воситасида етказилаётган моҳият, ифода қилинаётган нарса. Ҳар бир нарса ёки ҳолат шакл ва мазмуний жиҳатни ўзида қамраб олади ё акс эттиради. Демак, шакл ва мазмун муносабати мумтоз адабиётшуносликда анча мукаммал ишланган поэтик ҳодиса сифатида тушунилади. Шакл ва мазмунни ўзаро қарама-қарши нисбатда эмас, балки бири иккинчисини тўлдирувчи ва тақозо қилувчи тушунчалар сифатида ўрганилади. Бундай талқин замонавий адабиётшуносликдаги шакл ва мундарижа

<sup>13</sup> Алишер Навоии. Ҳайриту-л-аброр. / МАТ. 7-жид. — Т.: Фан, 1991. - Б. 62.

муносабати учун пойдевор саналган. Рус шаклшунослик мактаби (формальная школа) вакиллари ҳам бадий адабиётнинг ўзаги саналган бу муҳим илмий муаммони ҳал этишда Шарқ мумтоз поэтикаси асосларига таянганлар. В. Шкловский, Б. Жирмунский ва Е. Поливанов каби олимлар аввал Шарқ поэтика мактаби сирларини ОПОЯз (Общество поэтического языка — Бадий тил жамияти) воситасида обдон ўрганганларидан кейингина ўзларининг шакл назариясига доир ишларини амалга оширганлар<sup>14</sup>.

XX аср бошларида ўзбек адабиётшунослигини шакллантиришда янги назарий талқинлар излаган олимлардан бири Абдурауф Фитрат бу муносабатлар силсиласини ўзининг Алишер Навоий, Мирзо Бедил, Бобораҳим Машраб асарлари талқини жараёнида амалий фаолиятда қўллаган бўлса, илк назарий қўлланма саналган «Адабиёт қоидалари»да шакл ва мундарижани ташкиллантирувчи адабий унсурлар ҳақида тўхталади. Уларни мавзу, мундарижа каби истилоҳлар билан талқин қилиш давомида иждоқнинг лабораториясидан келиб чиқиб, шакл унсурлари ёки мазмун жиҳатлари деб эмас, балки «ёзиш қоидалари» деб атаган. Замонавий адабиётшуносликдаги собит қоидаларга кўра мазмуннинг таркибий жиҳатига мавзу, гоё ва муаммо киради. Шунинг учун Фитрат мавзу ва мундарижа (гоё ва муаммони ўзаро бириктирган ҳолда) каби тушунчаларга адабий шарҳлар ёзди. Шакл унсурлари сифатида образ, сюжет, композиция ва бадий нутқ асарини бутунликда тутиб турувчи компонентлар эканини аниқлаб тинч (образ), тартиб (сюжет), таркиб (композиция) ва бадий нутққа дохил бўлган тасвир воситалари ҳақида маълумот беришни ўзининг вазифаси деб билди<sup>15</sup>. Шунинг ҳам унутмаслик

<sup>14</sup> Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. - Л.: Наука, 1977. - 408 с.; Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика. - М.-Л.: Гос. изд. худ. лит., 1931. - 264с.; Шкловский Б. В. О теории прозы. - М.: Советский писатель, 1983. - 384 с.; Эйхенбаум Б. О прозе. О поэзии. — Л.: Художественная литература, 1986. - 456 с.

<sup>15</sup> Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаммолари ва ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сузбоши ва изоҳлар муаффиқи Х. Болтабоев). — Т.: Ёзувчи, 1995. - Б.21-23.

керакки, ушбу тасниф қабул қилингунга қадар мумтоз адабиётдаги образлар тизими қисман тасаввуф адабиётининг назарий, манбаларида, қисман поэтика, айникса, илми бадий таркибида фикр-мулоҳазалар баён қилинган. Бадий тимсолнинг сифати, вазифаси, маънодорлиги, ундаги кўчим табиати ҳақида таҳлил ва талқинлар мавжудки, уларни ўз ўрнида, тасаввуфий тимсоллар, бадий санъатлар билан боғлиқ ҳолда ўрганишимиз учун ҳам бундай намуналар айни боб таркибида эмас, балки илми бадийга дохил қисмда англанилди. Замоनावий адабиётшунослиқда бадий нутқ таркибида қараладиган поэтик лексика, фоника ва поэтик синтаксисга доир мулоҳазалар мумтоз поэтика таркибида алоҳида илм сифатида қаралган. Шунинг учун ҳам уларни ўрни билан бадий санъатлар ҳамда бадий нутқ ва услуб боблари воситасида тавсия қилинди.

Демак, замоनावий адабиёт назариясининг асосий концептуал масаласи ҳисобланган шакл ва мундарижа ҳамда уларнинг диалектик бирлиги ҳақидаги қарашлар фақат XX аср фалсафасида ёки Ғарб адабиётшунослигида ёки изчил эстетика шаклланишига туртки берган Ҳегел қарашлари доирасида яратилмаган, балки минг йиллардан бери мусулмон шарқида мавжуд бўлган, ўзининг ибтидосини барча мўъжизотларнинг шарҳи ҳисобланган Қуръони каримдан олган ва исломий-тасаввуфий фалсафа тараққиёти ҳамда бадий тафаккур тадрижи билан бу муносабат тараққий этиб, жорий мушаккал бир илмий тизимга айланган.

## **СУРАТ (ШАКЛ) ВА МАЪНО БИРЛИГИ**

**ФАРИДИДДИН АТТОР  
(1136-1250)**

*Асл исми Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Абубакир Иброҳим бўлиб, Фаридиддин (диннинг яғонаси) унга берилган тавсифий унвондир. Нишопур яқинидаги Шодяҳ қишлоғида туғилган. Шайх Мажидиддин Богдодий, Шайх Рукниддин сингари суфийлардан таълим олган. Ҳаж сафарини ўтаган, Миср, Йроқ, Шом мамлакатларининг турли шаҳарларида саёҳатларда бўлган.*

*Кўплаб шеърий асарлар, манзума ва достонлар битган. Давлатишоҳ Самарқандийнинг «Тазкирату-ш-шугро» асарида алломанинг шеърий асарлари ҳажми 250 минг байтга яқин деб кўрсатилган. Асосий илмий - фалсафий ва тасаввуфий руҳдаги асарлари «Илоҳийнома», «Асрорнома», «Мушибатнома», «Ҳайдарнома», «Мазҳару-л-ажойиб» («Мўъжизаларнинг кўриниши»), «Жавҳару-з-зот», «Ҳайлож», «Мухторнома», «Уштурнома» ва бошқалардир. Булардан ташқари Атторнинг тўқсон олти нафар машҳур суфийлар ҳаёти ва ҳолати зикр қилинган «Тазкирату-л-авлиё» номли асари мусулмон Шарқида энг кўп тарқалган китоблардан ҳисобланади.*

*Фаридиддин Атторнинг «Жавҳару-з-зот» асаридан сурат ва маъно муаммосига бағишланган тасаввуфий талқинлар сайлаб олинди.*

### «ЖАВҲЛРУ-3 30Г»дан

Жисм ва жоннинг нури бўлган зот номи билан, ошкора ва яширин бўлган Худо номи билан бошлайман...

Агар сен тавҳид хилватхонасига маҳрам бўлсанг, оламнинг тожи, Одам фарзандларининг фахри бўлиб қоласан. Агар хуршид, яъни Тангри ошкор бўлса, сен соя бўлгин, чунки соя каби куёш нурида йўқолиб, маҳрам бўласан унга...

Сенинг ичингда *жавҳар*<sup>1</sup> - Мутлақ руҳнинг сири бор, аммо бу ерда сенга йўл кўрсатувчи йўқ. Охирда йўқотган нарсанг сенинг ўзингдadir, бу зохирий сирлар бандига гирифтор бўлгансан. Сен Холикнинг зоти ва сифатлари жавҳарига эгасан, аммо зотининг дийдоридан узоқсан. Сенинг жавҳаринг барчаникидан афзалдир. Ажабки, фалак ва юлдузлар сенинг кўзларинг - дийдангдир, уйнинг ичидасану эшикдан ташқарисан, ҳам кўринасан, ҳам йўқсан...

Нега *сурат*<sup>2</sup> дардига мубталосан, агар сен суратни ташласанг, *кулл*,<sup>3</sup> яъни Худосан. Сен сурат ҳамрохлигидан кутулсанг, Худонинг маъносидан хабардор бўласан. Сурат сенинг ҳеч бир ишингга ярамайди, Худо дийдорини жонда (жонингда) кўрсатади. Агар суратни синдирсанг, шак-шубҳасиз, сен Ҳақсан, иккилик йўқолади ва кулл бўлиб, чиндан Ҳақ - Худога айланасан. Нима балоларни кўрган бўлсам, сураттуфайли кўрдим, кудурат-ғам ва зулматларим ҳам ўшандадир...

Мен бу ерга келган гапирувчи Ҳақдирман, шунинг учун ҳар сўзимда *Аналҳақ*<sup>4</sup> дейман. Ҳақиқатда мен Ҳақман бунда, куллият зарраларига тавфиқ - мувофиқлик, тараққиёт бағишлаш учун келдим. Бунда яширин равишда келган Ҳақман, жаҳон халқлари олдида инсоний хилқат - суратда кўринмоқцаман. Мен сирни кўрсатишга келган Ҳақман, шунинг учун ўз сиримни айтмоқчиман...

Жумла оламнинг жони Аллоҳ мандирман, ишонгин, бунда йўқман, аммо борман. Ҳақ мандирман - Мутлақ руҳ, барчанинг орасида мутлақ огоҳман. Ҳамманинг вужудида нишонасиз кўринмас вужуддирман, гўё олам ичида равшан куёшман...

<...> *Жузъ*<sup>5</sup> ва кулл ичида порлаган куёшдай, ўзини сифатлар ичра шундай сингиб, йўқолиб кетгандай кўрдими,

пайдо бўлганда ҳақиқатдан айни зотнинг ўзи эди. Ўзини аввалу охир, яъни узлуксизлик ҳолатида кўрдик, бир шаклга айланганлигини сездик. Жон бирликда шундай кўриндики, сурат хилқати жон ичида кўрина бошлади. Яратилишида ўзини шундай ҳолатда кўрдик, барча дийдаларда, кўзларда у бор эди. Ўзини шундай завоқ билмас зот сифатида, кўрдик, юзи барча ашёда турли ҳолатларда кўринарди. Ўзини мана шундай кўрдию, барчани ўзида кўрди, чунки сурати йўқолди ва барчани бир - аҳа кўрди..

*Жонон*<sup>7</sup> - Худо тавҳидида бирликдамиз. Кулл - умумият жавҳарининг ягоналигимиз шаксиз. Тавҳидда ягоналик-бирликдан ўзга нарсани кўрмадим. Ваҳдат - ягоналикни ягоналикдан ягона деб танладим...

Ҳақиқат нима? Жонон - Худони кўриш бунда, сену менликни тарқ этсанг, унда бир бўлаксан, Ҳақиқат нимадир? Тезда бир бўлмоқ фақат, дур каби вобасталик денгизида ягона - бир бўлмоқдир...

Ҳақиқат нима? Аттор каби бўлиш. Ҳамиша сирлардан огоҳ бўлиш. Ҳақиқат нима? Эй дўст, жондан кеч, бу дам Атторни кўрдингми, кулл - ўша...

Баракалла Аттор, илохий сирдан кўзга аёнлик кўргаздинг, шу боис сен шоҳсан. Маънолар сирга интилиб, густоҳлик (беадаблик) қилишинг ҳам яхши, сен Ҳақни-маънолар изхорини кўришинг муқаррар. Жаҳонда сен васлга етганларнинг тимсоли гавдаланган шаклисан, шунинг учун ҳам бундай сирни аён қила олдинг...

Сен шубҳасиз *кавнў* макондан ортиқсан, *айн*<sup>9</sup>дан воз кечсанг, *аъён*<sup>10</sup> аёнсан...

Васлга етгандан кейин, парда узоклашади, маънида у Мансур суратига айланади.

**ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ**  
**(1207-1273)**

*Асли ўртаосиёлик бўлган шайх Муҳаммад Баҳоуддин Валад хонадонидан Балх шаҳрида тузилган. Жалолиддин ёшлик чоғидаёқ отаси билан мўғул итилоси туфайли Кўнёга кетиб қолишга мажбур бўлган. Умрининг охирига қадар шу шаҳарда мударрислик қилган, Кичик Осиёни ватан тутгани учун Румий тахаллусини олган.*

*Румийнинг илмий-адабий мероси форс тилида ёзилган бўлиб, унинг шеърый асарлари, асосан, «Девони кабир» («Улуг Бевон»)га жамланган. Девонда газал, рубоий ва маснавий шаклларида ёзилган уч мингдан ортиқ шеърлар бор.*

*Илмий-фалсафий мероси олти дафтардан иборат «Маснавийи маънавий» асаридан ўрин олган, ушбу илмий-тасаввуфий мажмуани «Форсий Куръон» деб ҳам аташган. Бу асар қарийб 10 йил давомида ёзилган бўлиб, 27 минг байтдан иборат. Булардан ташқари Румийнинг «Мактубот», «Фиҳи ма фиҳи» каби асарлари ҳам сақланган. Унинг битиклари, асосан, шогирдлари, ўғли ва бошқа мухлислари томонидан жамлангани учун уларнинг ҳаммасини Румийга тегишли деб бўлмайди.*

*Жалолиддин Румий номи билан мавлавийлик тариқатига асос солинган бўлиб, ўнинг ўғли Султон Валад отаси номидан (вафотидан сўнг) тариқат эълон қилган.*

*«Фиҳи ма фиҳи» («Ичиндаги ичиндадир») сарлавҳали тасаввуфий асарини «Муъиниддин Парвона китоби» ҳам дейишади. Чунки унинг номи бир неча марта тилга олинishi билан бирга ушбу китоб, асосан, Мавлононинг муҳиблари Ҳисомиддин Чалабий, Соҳиб Фаҳриддин, Амир Бадриддин Гуҳартош, Отабек Султон Алоиддин, Тождидин Мўътаз Ҳўросоний ва ўғли Султон Валад билан бўлган суҳбатларида айтилган фикрлардир. «Фиҳи ма фиҳи» асаридан сурат ва маъни баҳсидаги айрим лавҳалар берилди.*



«ФИҲИ МА ФИҲИ»  
(«ИЧИНДАГИ ИЧИНДАДИР»)дан

<...> Бизнинг кўнглимиз доим маънан сизнинг ҳимматингиз ёнида бўлиши билан баробар суратан ҳам шарафланмоқ истадик. Чунки бу суратнинг ҳам улуғ бир эътибори бордир. Эътибор не демак? У ҳатто ўзлик ва маъно билан тенг. Миясиз калланинг иши ҳеч нарсага ярамагани каби қобиқ<sup>1</sup> сиз мева ҳам етилмайди. Чунончи, бир данакни қобиқсиз ҳолда ерга эксанг, кўкармас. Қобиғи билан экканинг вақтда унади ва улкан бир дарахтга айланади. Шу нуқган назардан вужуднинг ҳам букж бир асли, хизмати бордир. Бундай бўлиши табиийдир. Худди шу асл маънодир. Аммо бу ўзи ҳам маъноли, маънони ҳам билган, англаган кишилар учун шундоқдир.

*«Ики ракат намоз дунё ва ундаги нарсалардан хайрлидир».* Бу сўз ҳамма учун эмас. Бу шундай кишилар учунки, уларга дунё моли кўлида бўлса ҳам ики ракат намозни қилмаслик ўша молни кўлидан чиқаргандан оғирроқ туюлади.

Бирдарвишга подшоҳ: «Эй зоҳид<sup>Р</sup>» - деди. У эса: «Зоҳид сенсан» деб жавоб қайтарди. Шох: Мен қандай зоҳид бўлайин. Бутун дунё, охираат ва жамики мол-мулклар меникидир. Оламни мен олдим. Сен эса фақатгина бир лукма ва бир хирка билан қаноат этдинг», - деди. Дарвиш: «Юзингни қай тарафга бурсанг, Аллоҳ у ердадир»<sup>3</sup>. У ҳамма жойда мавжуд. Чехрадир, доимийдир, ўлмасдир. Ошиқлар ушбу чехрага ўзларини фидо қилиб, эвазига ҳеч нарса истамаслар. Бошқалар эса ҳайвон сингаридирлар.

<...> Сурат (юз) ишқ<sup>4</sup> нуридир. Чунки ишқсиз у ҳам қийматдан маҳрум. Нур - аслсиз номавжуд нарса. Шунга кўра, Тангрига сурат дейилмаганидек, нур ҳам дейилмайди. Чунки сурат нурдир. Бири: «Ишқ суратсиз бўлмаганига, рўёбга чиқмаганига кўра, суратнинг нури бўлиши керак» - деди. Биз: «Ишқ суратсиз нечун тасаввур этилмасин?» - деймиз. Ҳатто суратни ишқ майдонга келтиради ва ундан юз минглаб сурат ҳосил бўлади. Булар айнаи замонда рўёбга чиққан, шаклу шамойил олган суратлардир. Рассомсиз расм бўлмаганидек, аслсиз эса расм бўлмас. Гўё бармоқнинг ҳаракати билан узукнинг ҳаракати янглиғ.

Юрагида уй қуриш ишқи бўлмаса, меъмор унингтарhini чизмайди. Бугдой бир йил олтин баҳосида, бошқа йил тупрок қийматида сотилиши мумкин. Ҳар, ики йилда ҳам унинг сурати ўша - бугдойдир. Бироқ унинг кадри унга бўлган ишқ (эхтиёж - тарж.) туфайли майдонга келмокда. Худци шундай, сенинг санъатинг ҳам фақат сен учун азиздир. Унга рағбат кўрсатиб, уни севиб ўрганувчи (ишқ) топилмагунча, у яна шу ҳолда қолаверади.

«Ишқ» - нимагадир муҳтожлик. У ҳолда, эҳтиёж - асл, муҳтож эса —«нур» дейишади. Биз деймизки: Сен эҳтиёжинг бўлгани учун шундай деясан. Демак, эҳтиёжинг олдин майдонга келади, сўз эса ундан тугилади. У ҳолда, сўз бўлмаса ҳам эҳтиёж мавжуд. Шунга кўра, ишқ ва эҳтиёж унинг (сўзнинг - тарж.) нури бўлолмайди. У: «Эҳтиёждан мақсад сўз эмасмиди? У ҳолда, мақсад қандай қилиб нур бўла олади?» - деди. Биз «мақсад ҳар доим нурдир. Чунки дарахтнинг илдизидан мақсад унинг нури, яъни гавдасидир, шохлари ва ҳоказоларидир» - дедик.

<...> Бир дедики: «Бизни ҳиммат билан эсла! Асл бўлган нарса ҳимматдир. У сўзсиз ҳам мавжуд, чунки ҳиммат - нур». Мавлоно буюрадики: ҳиммат жисмлар олаmidан аввал - руҳлар оламида ҳам бор эди. Демак, бизни жисмлар оламига куруқ келтирмадилар. Бунга имкон йўқ. Шундай экан, сўзнинг ҳам- муайян ўрни бўлиши керак. Ахир данакнинг фақатмағзини ажратиб эксанг, кўкармайди. Қолбуки, қобиғи билан ерга ташласанг, ўсиб чиқади. Шу нуқтага назардан қаралганда, суратнинг ҳам аҳамияти борлиги аён бўлмоқца.

«Қалб ҳузурисиз қилинган намоз намоз бўлмайди»  
(Ҳадисдан) - дея буюрилганидек, намоз ҳам ичдадир. Бироқ сен уни шаклларга ўрайсан. Кўринишда руку (эгилмоқ) ва сажда билан намозга сурат бериш лозим. Буларни бажариб ундан ўз насибангни олурсан, мурудингга етурсан.

«Улар намозларида доим барқарор бўлгувчи зотлардир»<sup>5</sup>  
деган оятдаги намоз руҳдар намозидир. Суратан, шаклан қилинган намоз муваққатдир, доимий эмас. Чунки руҳ денгиз оламидир. Сўнгсиздир. Шунга кўра, ҳамишалик намоз руҳнингдир. Руҳхам руку ва саждалардан холи эмас. Бироқ буларни очиқ шакллар билан кўрсатмоқ керак. Чунки маънони сурат билан боғлиқлиги бор. Икаласи бирлашмагунча фойда ҳам бўлмайди. Сурат маъно нуридир. Сурат -

#### Фихи ма фихи

фукаро, кўнгил подшоҳ деганинда, бу исмлар изофади.  
«Бу унинг нуридир», дединг. Нури бўлмаса, у қандай қилиб  
асл бўлиши мумкин? Модомики, «Аёл» дер экансан,  
иложсиз «Эркак» ҳам дейишинг керак ёки «Аллоҳ» дегандан  
кейин «Қул»ни ҳам эсдан чиқармаслик зарур.

<...> *«Аллоҳ инсонни ўз сурати асосида яратди»*  
(Ҳадисдан). Инсонлар доимо мазҳар (ўзини кўрсатувчи нарса  
- тарж.) кидирадилар. Баъзи аёллар ўрангандир ва ўзларини  
қанчапик кидирилганини (исталганини - тарж.) синамоқучун  
юзларини очадилар. Худди устарани синаганинг каби. Ошиқ  
севгилисига: «Мен ухламадим, овқат емадим, сенсиз ёндим,  
куйдим» дейди. Бунинг маъноси шудир: «Сен бир мазҳар  
излаяпсан ва у менман. Сен мазҳарга маъшукпик сотяпсан.  
Олимлар ва санъаткорлар ҳам ҳамиша мазҳар кидирадилар.  
*«Мен яширин хазина эдим, билинмоқ истадим»* (Ҳадисдан).  
Унинг ҳукмлари барча одамларда зухур этди. Чунки уларнинг  
ҳаммаси Аллоҳнинг соясидир ва бу соя соҳибига ўхшайди.  
Агар беш бармоқ очилса, сояси ҳам очилади, эгилса-чи, у  
ҳам эгилади. Шунга кўра, Ҳакни кидирган бир исталган ва  
севилганни хоҳлайдики, ҳамма унинг дўсти, севгилиси ва  
итоаткори бўлишни орзу этади. Ҳамда душманларига душман,  
авлиёларига дўст бўлишни ҳам унутмайди. Ниҳоят, буларнинг  
ҳаммаси Аллоҳ кўрсатган ҳукмлар сифатларидир. Соямизнинг  
биздан хабари йўқ бўлишига қарамай биз улардан  
вокифдирмиз. Лекин Аллоҳ билимининг қаршисида бизнинг  
хабаримиз хабарсизлик, демакдир. Шахснинг ҳамма  
қирралари унинг соясида акс этмайди. Худди шундай  
Аллоҳнинг барча сифатлари ҳам бизда тўла-тўқис намоён  
бўлмайди. Фақат айримларигина кўринадики, *«Айтинг: Рух  
ёлғиз Парвардигорим биладиган ишардандир. Сизларга жуда  
оз илм берилгандир»*<sup>6</sup> дея буюрилган.

*АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ*

*«СИЛСИЛА ТУ-3-ЗАҲАБ»дан*

*СЎЗ ОДАМЗОД САДАФИДА ЭНГ АЗИЗ ГАВҲАР*

Маъни дарёю гавхаридир сўз,  
Бир-бирин мағзу жавхаридир сўз.

Гар жаҳонни десак мисоли садаф,  
Сўз унинг дурри, унга шону шараф!

Ҳеч конда топилмагай бу дур,  
Бир ҳунардирки ҳаммага манзур...

Хатга фаҳру, қаламга унвондир,  
Ақлу идрок жисмига жондир.

Сўз туфайли жаҳонда қолгай ном,  
Пухта бўлғай шарофатидан хом.

Дил қуши сўз сувига ташна эрур,  
Шул сабабдан шу чашмага тикилур<sup>1</sup>.

Асли мактовчи, мақгалувчи Ўзи,  
Фикрларни улайди ҳар сўзи.

Мадҳ этувчи агарчи осмондир,  
Аммо у сўз гадоси ҳар ондир.

Бу улуг кучга офарин, кутлов,  
Мадҳ эгар, мақгалувчи ҳам мактов.

Йўлга отланса, куч олур пайваст,  
Ортда қолганини у кўтаргай даст.

Сирру асрорларга маҳрамдир,  
Мўъжизот оламига ҳамдамдир.

Кадри дурдонадан расодир ҳам,  
Элга ғоятда бебаҳодир ҳам.

Силеяту-л-захаб

Маъни ундан топар ривожу камол,  
Дунё борича топмагай у завол.

Чин вафо гулшанида битган гул,  
Шохида сайрашур ажаб булбул.

Хис димоғига ҳид сочар бу гул,  
*Нотиҳа*<sup>2</sup> унгадир лақаб, маъкул.

Дил гулистони файзи-ла обод,  
Шавқнинг булбули эрур дилшод.

У гўзаллар жамолига машғал,  
Севги кўзгусига берур сайкал.

Қайси суҳбатда сўз агар янграр,  
Унинг олдида лол янгрот зар.

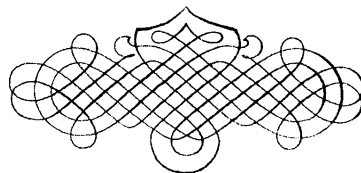
Сўз миси тилладан эрур афзал,  
Доно олдида бу муаммо ҳал.

Сеҳру сўз - бир-биригадир пайванд,  
Иккиси гўёки эгиз фарзанд.

Сўз олтинга бўлмагай муҳтож,  
Балки олтин бошига бўлғай тож.

Дунёда қанча-қанча тилсим бор,  
Уни очмоқ кишигадир даркор.

Сўз эрур ушбу тилсимотга калит,  
Сўзни ўрган, очишга журъат эт!<sup>3</sup>



АЛИШЕР НАВОИЙ

«ҲАЙРА ТУ-Л-АБРОР»дан

Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жоне дурурким, сўз колиби онсиз колибе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли *газоф*<sup>1</sup> ноин софлигига *мунсиф*<sup>2</sup> бўлмоқ, балки ўз ғазофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ.

Ул киши сўз баҳрида ғаввос эрур,  
Ким гуҳари маъни анга хос эрур.

Файз ҳаримида тажалли анга,  
Ким ёрубон машъали маъни анга.

Сўз майини ул киши *ошом*<sup>3</sup> этиб,  
Ким дури маъни садафин жом этиб.

Рух сафолик не ажаб роҳцур,  
Тийра кўнгул кунжига *мисбоҳиур*<sup>4</sup>.

Лаб ба лаб ул май била хуми *сипеҳр*<sup>5</sup>,  
Оғзидаги кирпич анга хишти меҳр.

Ғарқа анинг баҳрига аҳли жаҳон,  
Кўздин этиб они латофат ниҳон.

Қатрасини ҳар киши нўш айлабон,  
Нашъасидин хум киби жўш айлабон.

Нечаки файзи била олам тўлуб,  
Қатраи баҳридин анинг кам бўлуб.

Менки бу май нашъасндин мастмен,  
Дайри фано аҳлига ҳамдастмен<sup>6</sup>.

Андок эрур *е\*рм*<sup>7</sup> димоғим менинг,  
Ким ёкиб ул шуъла чароғим менинг.

Ҳайрату-л-аброр

Гарчи етиб жоми ҳидоят манга,  
Сўзда сукут ўлди бағоят манга...

Англамайин сўзда туюқ баҳрини,  
Қайси туюқ, балки қўшук баҳрини.

Лафзалари бемаза, *таркиби*\* сушт,  
Норасо маънию адо нодуруст.

Борчасига *даъвийи*<sup>9</sup> маънийи хос,  
Хосларим топмай алардин халос.

Равзаи назм ўлғали рангин манга,  
Харне йўлуқти санами чин манга

Бор эди *машиотай*<sup>10</sup> табъим иши.  
Бермак алар ҳуснининг оройиши.

Шона уруб сунбули гисусига,  
Сурма чекиб наргиси жодусига.

Қон ёш ила оразини ол этиб,  
Юзида кўз мардумини хол этиб.

Лафз либосин тикибон ранг-ранг,  
Киймак учун ул санами шўху шанг.

Кийдурубон *хуллай мавзун*<sup>11</sup> анга,  
Зевар этиб юз дури *макнун*<sup>12</sup> анга.

Қилсам этиб боштин-аёқ жон ани,  
*Ҳажлаи*<sup>13</sup> ноз ичра хиромон ани.

Чун анга бу хайли жафогар этиб,  
*Ҳуллалърни*<sup>14</sup> ғорату торож этиб.

Жисмида не хулла кўюб, не харир,  
Ўзини бедод ила айлаб асир.

Зоҳир этиб йиғлагудек ҳол анга,  
Кийдурубон эски қаро шол анга.

Турфа буким, шеър кўюб отини,  
Еткурубон кўкка *мубоҳолмни'*\

Турфарок улким, тониримни билиб,  
Ҳақдин уялмай, манга зоҳир қилиб.

Ваҳки, манга жилвагар айлар чоғи,  
Истабон эҳсон доғи, таҳсин доғи.

Кўнглума кўп тиғи жафо урдилар,  
Дема кўнгул, жонима етқурдилар.

Қолмади чун ўзга манга чорайе,  
Қалъа ясардек топибон хорайе.

Кулла чу ҳам олий эди ҳам васиъ,  
Устига кўйдум бу бинойи *рафиъ*.<sup>16</sup>

Сувғача хоро била бунёд этиб,  
Кўкка дегин пораи пўлод этиб.

Ҳандакини ваҳм анингдек қозиб,  
Кимки боқиб қаърига ақли озиб.

Не тубига нақб бўлуб *судманд*<sup>17</sup>,  
Не етибон кунгирасига каманд.

Маънини ул хайл паризод этиб,  
Жонларин ул хавфдин озод этиб.

Тикмак учун жисму учурмокка бош,  
Анда қилиб *таъбия*<sup>18</sup> кўп ўқу тош.

Тоши анинг таквийи жонкоҳдин,  
Ўқлари ҳам охи сахаргоҳдин.

Ногаҳ анга ёвуса бир беадаб,  
Тош ила ўқдин анга етгай талаб.

Аллоҳ, Аллоҳ, бу не афсонадур,  
Ким бу фасона деса девонадур.



Хайрату-л-аброп

*Арбада*<sup>19</sup> кўп бўлди, магар маст мен,  
Ёки жунун қайдига побаст мен.

Эрмас эсам маст, недур мунча лоф,  
Мағз жунун бўлмаса, мунча ғазоф.

Бу неча тандинки, шикоят дедим,  
Англамайин *ҳарза*<sup>20</sup> ҳикоят дедим.

Борчасининг нуқтаси рангин эрур.  
Назмлари дилкашу ширин эрур.

Ўзда йўк эрдим бу сўз айтур замон.  
Борча алар яхши эрур, мен ёмон.

Телба Навойиу наво демагил,  
Ҳарне эмас бўлса раво демагил.

*Савтунг*<sup>21</sup> эрур боштин-аёқ ҳарза кўп,  
Бошларига эврул, аёқларин ўп.

Борча гадо олдида бўлғил гадо,  
То санга шах қурбини бергай Худо<sup>22</sup>.

## АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

### ЎЗИШ ҚОИДАЛАРИ

*Таълиф*<sup>1</sup>. Белгили бир нарса тўғрисида бўлган фикрлар, муҳокамалар сезгилар, туйғуларни тартибга солиб, сўз билан ифода қилишга *таълиф ё тасниф* дейилади.

Таълиф ё тасниф аталган адабий юмуш билан майдонга чиққан нарсага *асар* дейилади. Бир асарни ёзганда зехнимизнинг юмуши (хизмати) турли тусларга киради: ёзувчи-адиб бошда шул тўғрида ёзилтурган бир нарсани топади. Сўнгра шу нарса тўғрисидаги ўйлар, туйғуларни охтариб, топиб йиғади. “Зехний юмуш”нинг шу бўлимига *ижод* (бор этиш-яратиш) дейилади.

“Ижоднинг биринчи натижаси асарнинг *мавзуъи*, иккинчи натижаси асарнинг *мундарижаси* бўлади. Ондан кейин ёзгучи мавзуъ тўғрисида йиғилган маълумотни (асарнинг мундарижасини) ўз зехнида белгили бир тартибга солади. Бу эса асарнинг *тартиби*<sup>2</sup> бўлади.

Мана шу юмушлар билан ёзгучи-адибнинг зехнида мавзуъ ҳам тўғрида маълумот белгили бир тилнинг сўзлари, гаплари билан ифода этилиши керакдир. Шу “ифода” этиш билан асар майдонга келади. Ёзгучининг зехнида йиғилган мавзуъ ҳам у тўғрида тартибга солинган маълумот, сўзлар, гаплар билан ифода этилмаганга асар саналмайди.

Бу кун Элбек, Чўлпон, Боту, Қодирий, Ш. Сулаймон каби ўзбек адиб-шоирлари бор. Буларнинг *ифодалари*<sup>3</sup>, албатта, ўзбекчадир. Бироқ адиб-шоирларимизнинг асарлари ўқулганда ифодаларининг бир-бирдан ўзгачарак бўлгани кўруниб туради. Демак, булардан ҳар бирининг ўзига махсус бир *ифода йўсуни* бор. Мана шул ифода йўсунига *услуб* дейилади.

Демак, ҳар асарда текширарлик бир нарса бор: *мавзуъ*, *мундарижа*, *тартиб*, *ифода*, *услуб*. Мана энди буларни биттадан текширайлик:

### МАВЗУЪ

Адабиётнинг мавзуъи бутун табиат, борлик дунёси, инсоннинг ўз ички-ташқи дунёсида сезиб онглаганларидир.

Бир томчи сувдан тенгизгача, бир учқундан буюк бир ёнғингача, кичкина бир япроққан улуг ўрмонларгача нима бор эса, ҳаммаси адиб-ёзғучи учун мавзуъ, бўларлик нарсалардир.

Бирок адиб-ёзғучи ўз асарининг *тилаги*га (ғоясига) кўра мавзуъ толлайдир; қандай бир тилакни кўзда тутиб, қандай бир фикр бермакчи бўлиб асар ёзар эса, шунга кучлирак бойланган бир мавзуъни оладир.

Ёзғучи-адиб томонидан толлаб олинган мавзуъ асарнинг тилаги билан муносабатсиз эса, ёзғучи мавзуъни толлашга янглишган бўладир.

#### МУНДАРИЖА

Адиб асарнинг мавзуъини, асарнинг тилагини бера оларлик қилиб толлагандан сўнг унинг тўғрисида маълумот йиғадир. Мавзуъ теграсидаги фикрлар, сезгилар, туйғуларни тўплайдир. Бирок уларнинг ҳаммасини ёза бермайди. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри бўлса, асар ўзининг таъсирини йўқотади.

а) мавзуъ теграсидаги фикрлар, маълумотлар, воқеаларнинг асар тилагига мувофиқ, асарнинг тилагини очик қилиб бера олурлик бўлганларини оладир;

б) мундарижадаги асосий қисмларнинг бир-биридан узун, бир-бирига муносабатсиз бўлмаганларини оладир;

ж)<sup>4</sup> мундарижа қисмларининг бир-бирига қарши бўлмасликлари, яъни биртасининг берган таъсирига қарши бўлмаслигини энг катта бир шарт қилиб кўзда тутадир.

Мана шул уч шартни кўзда тутуб ёзилган асарда “бирлик” бордир дейилади. Бир асарнинг мундарижаси мавзуъ билан муносабатсиз ё бир-биридан ҳеч турли бойланиш бўлмаса, ё мундарижадан бир қисмининг таъсири бошқа бир қисмининг таъсирига қарши тесқари бўлса, у асарда бирлик йўқдир дейилади. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри бўлса, ўзининг таъсирини йўқотади. Эски шоирларимиз ўзларининг кеча қайғилари тўғрисида шеър ёзганда “*Оҳим алангасидан фалаклар ёнди, Кўз ёшимдан ер юзини сув бости*” деб инграмакчи бўладир. Мана бундай сўзлар ғайритабиий, нотўғри бўлгани учун қулунч бўлуб чиқадир.

#### Абдурауф Фитрат

Эски ёзгучиларимиз асарнинг бирлигини сақпамоқчи бўлиб, жуда ифротга<sup>5</sup> тушар эдилар: бир ҳикоя ёзганда “*аммор уйёни ахбор ва ноқилони осор абдрқ ривоят қилурларким*”<sup>6</sup> деб ҳикоя қаҳрамонларининг туғилиш кунидан бошлаб ўлишига қадар бўлиб ўтган воқеаларни бир йўсунда, бир турли қилиб қаторлаб тизар эдилар. Бу турли ёзилган ҳикоялар, дostonлар бир турли, бир тусда, ўзгаришсиз, ҳаракатсиз юруб боргани учун ўқувчиларни бездирар, мияга оғирлик қиладир. Бундан қочмоқ учун ҳикоя, рўмон, дostonларни турли кўринишлар, янги-янги фаслларда тузиш лозимдир. Мисол учун Чўлпоннинг (“Қор қўйнида лола”) деган ҳикоясини олингиз. Буни эски шаклда ёзмоқчи бўлганда, “*Андоқ ривоя(т) қилурларким*” деб бошлаб, “*Самандар ака бор эди, унинг қизи бор эди, бири қизига совчи юборди...*” деб воқеаларни қаторлаб тизиб, асарни битирган бўлар эдик. Бирок Чўлпон бундай қилмаган. Мундарижани янги-янги тўрт фаслга, тўрт кўринишга бўлган:

Тўб ўйуни, лиайх, тўй, одамларнинг бу тўй тўғрисида фикрлари. Ҳамда ҳикоянинг Самандар аканинг қизи тўғрисида бўлганини сездирмасдан қизларнингтўб ўйунларини жуда усталик билан тасвир этишга киришган...

#### ТАРТИБ

Мундарижа яхши тартиб этилган сайин асарнинг қиммати ортадир, ёзгучини муваффақ бўлишга яқинлаштирадир. Тартиб мундарижа узра юргузиладир. Шунинг учун мундарижа етарлиқ даражада йиғилиб толлангандан кейингина тартибга кириш керак. Тартиб ёлғуз асар ёзишда эмас, сўз сўйлашда ҳам муҳимдир. Бир нотик айтмоқчи бўлгани сўзларни қисқача тартиб қилмасдан минбарга чикуб гапурса, ҳеч бир мақсадга яқинлаша олмай(дир), сўзинда қаёққа боришни билмай гапура берадир, ҳеч битира олмайдир.

Тартибсиз асар ёза бошлаганларнинг ҳам шу балоға йўлиқишлари андоқдир. Чўлпоннинг юқоридаги ҳикоясидаги тўртинчи кўриниш, яъни ики йигитнинг кўчада тўй тўғрисида гапуришлари, қоровулнинг-да уларга кўшилиши ортиқча бир фаслдир. Ҳикоя учунчи фаслда битирилса эди, қоровул тилида онглашилмоқ истанилган эди. Сўзлар очик онглашилган бўлар эди. Ҳикоянинг таъсири ҳам ортган бўла(р) эди. Мана бундай ортиқча фасллари бўлган асарлар “яхши тартиб этилган” саналадир...

## АДАБИЙ ТУР ВА ШЕЪР НАВЪЛАРИ

«•

Мумтоз адабиётда адабий тур тушунчаси ўзига хос ифода шаклларига эга. У кўпроқ адабий тур нуқтаи назаридан эмас, балки жанрларга муносабат ҳамда ифода шакллари нуқтаи назаридан ривож топган. Арасту ҳакимнинг мимесис назарияси асосига қурилган адабий турлар ҳақидаги таълимоти Форобий орқали Шарқ адабиётига кириб келган бўлса ҳам, муслмон шарқида, асосан, адабий турлар таснифи жиҳатидан эмас, ифода шакллари йўлидан борилган.

Фитратнинг юқорида келтирилган «Шеър ва шоирлик» мақоласидаги “Турклар муслмонликдан бурун ҳам буюк маданий донгли бир кун кечирганлар”. Мана бу сўзни қабул қилдикми, “Туркларнинг муслмонликдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди” демакдан ўз бошимизни қутқара олмаймиз» деган сўзлари<sup>1</sup> нафақат бадий адабиёт таракқиётига, балки адабий-назарий тафаккур тадрижига ҳам тааллуқлидир. Демак, мумтоз адабиётни адабий тур ва жанрлар нуқтаи назаридан ўрганганда исломдан бурунги давр адабий ёдгорликларининг жанр хусусиятларини ҳам унутмаслик керакки, бу йўналишда биз учун муҳим манба Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асаридир. «Мен бу китобни ҳикматлар, сажъ, мақол, қўшиқ, ражаз ва наср деб аталган нарсалар билан безадим» деб ёзганида буюк аллома девондаги адабий парчаларнинг жанр хусусиятларини ҳам назарда тутган бўлиши керак. Айни мана шу сўзлардан келиб чиққан проф. Р. Орзибеков «Туркий адабиётлардаги тур ва жанрлар генеологиясини ўрганишга доир икки муҳим манба»нинг дастлабки сифатида Маҳмуд Кошғарий асарини кўради. «Девону луғатит турк»даги *этуқ, откунч, сав* каби насрий ва *қўшуғ, қўнуғ, йир* сингари шеърый жанрларнинг илк изоҳини ҳам мана шу манба орқали тушунтиради<sup>2</sup>. Самарқандлик бошқа бир

<sup>1</sup> Фитрат. Шеър ва шоирлик. // Иштирокиюн. — 1919. — 24 октябрь.

<sup>2</sup> Орзибеков Р. Адабий меросимиз сеҳри. — Самарқанд: 2006. — Б. 4.

олим А. Абдурахмонов «Туркий адабиётнинг қадимги даври» қўлланмасида юқоридагилардан ташқари қадимги туркий адабиётда мавжуд бўлган *билиг, ўтлук, табзуг, сандруч, йиги-йўқлов, тўртлик, туйуц, олциш, царгаиш, қўз, ирц битиги, тангрикла* каби жанрларга маълумот бериш баробарида уларнинг намуналарини исломгача бўлган адабий манбалардан келтиради<sup>3</sup>. Таассуфки, қадимги туркий адабиётнинг жанрлар олами ҳақида тасаввур берувчи бирламчи назарий манбалар яхлит ҳолда мавжуд бўлмагани учун ҳам биз ушбу қўлланмада улардан намуналар бера олмадик. Бироқ Фитрат домланинг юқорида тилга олинган мақолаида «Адабиётимизнинг иккинчи бўлими мусулмонликдан бошланадир. Адабиётимизнинг бу бўлими учун керак бўлган негизлар ва тамалларни бизга Эрон орқали араблар юборганлар» деган фикрларига асосланиб<sup>4</sup>, араб ва форс манбаларидаги адабий тур ва жанрларга оид фикрларни келтиришни ўз вазифамиз деб билдик. Бу ўринда кўхна юнон адабиёти хусусиятларини араб тилида англаган Абу Наср Форобийнинг «Китобу-ш-шеър» рисолаидаги ушбу фикрларни келтириш билан чекланамиз: «Улар (юнон адабиётидаги жанрлар — Ҳ.Б.) куйидагилардир: *(трагүзиё) трагедия, (дисирамби) дифирамби, (кумузия) комедия, ёмб (ёмбу), драма (дамото), эйний, диаграмма (диакрамма), сатира (сатуро), поэма, эпос, риторика (риторий), эфизжоносоус ва акустика*»<sup>5</sup>.

Исломий адабий манбаларда адабий тур ва жанрлар таснифига оид қарашлар *наср ва назми* ифода шакли сифатида фарқлашдан, уларнинг хос хусусиятларини аниқлаб, насрий ва шеърый асарлар таҳлилида мана шуларга амал қилинишни тавсия қилишдан бошланади. Бу жиҳатдан машҳур араб олими Қудама ибн Жаъфарнинг

<sup>3</sup>Амигаътопов А. Тиглау асабиётиниң қасиғиниңи слайп. -Т.: Уанғ азг а^1осИ. 2005. - В. 324-354.

<sup>4</sup>Фитрат. Шеър ва шоирлик. // Мулоқот. —1996.4 -сон. - Б. 36.

<sup>5</sup> Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри (арабчадан таржима. Изол ва муқаддималар муаллифи А. Ирисов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқмероси нашриёти, 1993. - Б. 123.

. Накду-ш-шеър» ва «Накду-н-наسر» асарлари эътибор-лидир. Минг йиллар оша бизнинг давримизгача тўлиқ стиб келган икки асар ҳам Ғарб олимларининг эътиборида бўлган. «Китобу-л-баён» ҳам деб аталган «Накду-н-яаср»да муаллиф нафақат поэтика мавзулари, балки насрдаги адабий масалалар: тил, баён, иншо, ёзувчиликка ва илми бадиъга ҳамда нутқ маданиятига алоқадор барча масалалар ҳақида фикр юритган. Оврўпада «Риторика» номи билан машҳур бўлган «Накду-н-наسر» асарини факсимиле тарзида нашр этган ва рус тилига таржима қилган олим И. Ю. Крачковский бу асар муаллифини юнон манбаларига мунозарали қараган, уларга қарши ўлароқ араб тили хусусиятларидан келиб чиқиб араб поэтикасига асос солган ва унга асосий шакл берган олим сифатида қадрлайди<sup>6</sup>.

Араб тилида «наسر» сўзининг луғавий ва истилоҳий маъноларини излаганда дастлаб Қуръони каримдаги «Ан-наسر» сураси ёдга келади: «Қачонки Аллоҳнинг ёрдами ва ғалабаси келса...» ояти каримасидаги бу сўз «ёрдам, иноят» (1) маъноларида қўлланилган. Бундан ташқари «наسر» сўзининг «ғалаба келтириш» (2), «химояланиш» (3) каби маънолари ҳам қайд этилган<sup>7</sup>. «Ғиёсу-л-луғот»да бу сўзнинг «ёрдам берувчилар жамъи» (4) маъноси ҳам келтирилади\*. Илк ислом даври алломаларидан Абдул Ҳамид Котиб «наسر»ни «китобалар мажмуаси» (5) тарзида талкин этса, Абу Бакр Хоразмий «Қуръони карим шарҳларининг йиғиндиси» (6), яъни тафсир маъносида қўллаган. Бадиуззамон Ҳамадонийнинг «Мақома»ларида мусовий анъаналар билан исломий ақидалар ўртасидаги баҳсу мунозаралар ҳам «наسر» (7) истилоҳи билан англа-тилган<sup>9</sup>. Бироқ юқоридаги маъноларнинг ҳеч бири адабий истилоҳ сифатида қабул қилинган «наسر»га тўла мос келмайди. Чунки адабий истилоҳ сифатида бизга

<sup>6</sup> Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. - М.-Л.: ИАН, 1956. - С. 373-374.

<sup>7</sup> Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. -М.: 1985. - С. 806.

\* Ғиёсу-л-луғот. Жидди дуввум. -Душанбе: Адиб,1988. - Саҳ. 344.

<sup>9</sup> М.Ғнас! Корғи!и. Тигк Ес!е!уаН Тап!и. -баа!и!и: 01екеп, 1980. - 8. 108-109.

таниш бўлган «наsr»нинг араб тили луғатларининг сўнгги нашридаги маъноси «сочилмоқ, тарқалмоқ» сўзига тўғри келади<sup>10</sup>.

Алишер Навоий асарларида бўлса, бу сўзлар нафақат адабий истилоҳ маъносида қўлланилган, балки уларнинг маъно ва ифодавий мазмунлари ҳам англа-тилган. Ҳазрат Навоийнинг «наsr қаро ерга сочил-моқлиги» мисрасида «наsr» сўзининг адабий истилоҳ сифатидаги маъноси ҳам «сочмоқ»дан олинганига ишора бор. Дарҳақиқат, айна сўз араб тили луғатларида юқоридаги маънолардан (улар «сод» ва «син» билан ёзилган эди) фарқланиб (биз кутган маънодаги наsr «се» билан ёзилади), «сочилган» маъносини англатади. Демак, адабий истилоҳ сифатидаги маъно сўзнинг луғавий маъносига мос келиши Навоий томонидан эслатилгани учун ҳам 20-йиллар адабиётшунослигида Фитрат ва Абдурахмон Саъдий арабча «наsr» ёки оврўпача (русча ҳам) проза (лотин тилида «фақат олға юрвчи, ортга қайтмайдиган»)<sup>11</sup> ўрнига «сочим», «соч-ма» адабий истилоҳини қўлагани Ҳазрат Навоийнинг талқинини давом эттирганидан дарақдир.

Навоий ҳазратлари наsrнинг хос хусусиятларини шарҳлаш орқали айтилмоқчи бўлган фикрнинг янги нижа қирраларини очиб беришни ҳам лозим билади:

*Наsr андаки, анжом ила оғоз эрди,  
Ҳар лафзи анинг мойи эъжоз эрди.*

Агар (ёзганинг) чин моҳият, яъни оқибат натижани ифода қилса, унинг ҳар лафзи асл мўъжиза бўлса, ўшанда наsr тугал бўлади. Бундай зоҳирий маънодан ташқари «анжом ила оғоз» жиҳати, яъни «нужум била бошламоқ»ни ҳам назарда тутадиган бўлсак, Навоийнинг наsrий асарларга бўлган талаби назмниқидан кам эмас, балки ундан зиёдалигини ўқиш мумкин. «Лайли ва

<sup>10</sup> Ан-Найм. Арабча-ўзбекча луғат. —Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. - Б. 806.

<sup>11</sup> Введение влитературоведение. Под ред. Г. Н. Поспелова. — М.: Вшшая школа, 1988. - С. 353.



қилинган эпик асарлар (шеърӣй роман ёки қисса)нинг ҳам мавжудлиги бундай қўлланилиш фақат назарӣй жиҳатдан эмас, балки амадий жиҳатдан ҳам хато эканлигини. англадиб турибди.

«Наср, назм» истилоҳларини оврўпача «проза, поэзия»нинг ҳам айни маъно жиҳатдан муқобили сифатида қабул қилиб бўлмайди. Чунки «адабиёт - литература» тушунчалари ўртасига ҳар доим ҳам тенглик аломатини қўйиб бўлмагани адабиётшуносларга аён. Оврўпа назарӣётчилари адабиётни «литера - ёзмок» сўзи билан боғлаб англадиладар. Шарқда, айниқса, мусулмон шарқида эса, «адабиёт — одоби қўллийёт» сифатида шарҳлангани учун ҳам кўпроқ назарӣй манбаларда «адаба», яъни ҳикматлар йиғиндиси сифатида талқин қилинган. Ушбу талқиндан келиб чиқиб илк наср намуналари сифатида муқаддас китоблардаги ривоятлар, тошбитиклардаги лавҳа ва ёзувлар, исломий адабиётдаги хитоба, мақомот ва манқабалар, тарихий йилнома, ва умуман, насрий номалар мисол сифатида келтирилади.

Мумтоз адабиётшуносликнинг нодир намунаси саналган Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунуну-л-балоға» асарида «наср ва назм» истилоҳларини ёзма адабиётнинг ифода йўллари маъносида фарқлаб, уларга адабий навълар унвони берилган. Наср адабий навъ (тур) сифатида талқин этилар экан, табиийки, унга мансуб жанрлар ҳам мавжуд бўлади. Шу жиҳатдан исломий адабиётдаги насрий жанрлар хусусида фикр юритганда, *хитоба, ваъз, тафсири, манқабалар, мақомот, ницра, мунозара, масал, адаба* каби насрий жанрлар шу давр алломалари томонидан келтирилгани, манбаларда қайд этилганини эслаш лозим<sup>13</sup>.

Араб адабиётшунослари шеърни “*каломи мавзуну муқоффа*” (*вази ва қофияли гап*) тушунтирганлари ҳолда шеър насрдан вази ва қофияси билан фарқ қилинишини назарда тутганлар. Айни шу таърифдан келиб чиқиб, шеърӣй жанрлар масаласига муносабат билдирилган, яъни жанрни ҳосил қилувчи омиллар сифатида ҳам вази ва қофия юзага чиққан. Шунинг учун ҳам араб ва унинг таъсиридаги форс адабиётшунослиги адабий тур ва

<sup>13</sup> Бу ҳрқда қлани Ҳ. Болтабоев. Мумтозсўз қадри. - Т.: Ақолат, 2004. — Б. 22-23.

жанрлар масаласига алоҳида илм тури сифатида ендешмаган. Шеърдаги жанрий ўзгаришлар асосида вазн ётгани учун аруз вазнидаги шеър шакллари илм аруз таркибида, қофия таъсирида вужудга келиши мумкин бўлган жанрий ўзгаришлар илми қофия таркибида ўрганилган. Бу нисбатга бўлган асосли муносабатни Қудаба ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» асарида кузатамиз. Муаллиф шеър танқиди билан боғлиқ барча жиҳатлар ҳақида гапирганда, вазн, қофия, бадий санъатлар, нутқ гўзалликлари баробарида шеърий шакллар масаласига ҳам тўхталган<sup>14</sup>. Ундан кейинги араб олимлари ал-Жоҳиз (уккиқўз) номи билан машҳур бўлган, басралик асл исми Абу Усмон Амр ибн Баҳр (780-869) ҳамда андалусиялик Ибн Халдун асарларида ҳам шеърий шакллар мана шу тартибда ўрганилган<sup>15</sup>. Бирок турк адабиётшунослигининг мумтоз намунаси саналган Шайх Аҳмад Тарозийнинг асарида адабий тур ва жанрлар масаласига аруз, қофия, санъатлар ва муаммо илмидан аввал тўхтангани ҳолда ўзининг Шарқ мумтоз поэтикаси назариясига доир асарини шеърий шакллар таснифи билан бошлаган. «Фунуну-л-балоға»да «Ақсому-ш-шеър» (Шеър тақсими) рукни остида қуйидаги 10 та шеър навъи тасниф қилинган: *қасида, газал, қитъа, рубоий, маснавий, таржиъ, мусаммат, мустаъод, мутававал ва фард*<sup>16</sup>. Олим ушбу тасниф билан чекланмасдан ҳар бир шеърий жанрнинг моҳияти, ўзгариши, тамсиллари ва бошқа жиҳатларини жиддий таҳлилдан ўтказган.

Алишер Навоий ҳам адабий турлар масаласига ифода шакллари нуқтаи назаридан қараган ва буни *адабий навълар* деб атагани ҳолда шеърий жанрларни *синф* истилоҳи билан берган: *назнинг ҳар синфини қилдим рақам*. Шеърий шаклларнинг жанр хусусиятлари Навоий талқинларида уларнинг арузий хусусиятлари билан боғлаб тушунтирилган. Шунинг учун ҳам биз қуйида

<sup>14</sup> Қудама ибн Жаъфар. *Китаб нақду-ш-шеър*. Ал-таъби аввали. Қистантанийа, 1303 (араб тилида).

<sup>15</sup> Бу ҳақда қаранг: И. Ю. Крачковский. *Арабская поэтика IX века. / Избранные сочинения*. Т.2. - М.-Л.: ИАН, 1956. - С. 361-372.

<sup>16</sup> Шайх Аҳмад Тарозий. *Фунуну-л-балоға*. - Т.: Хазина, 1996. - Б. 4.

улуғ шоир ва алломанинг адабий тур ва жанрларга оид қарашлари тарзида «Хамса» таркибидаги айрим фикрлари ва «Мезону-л-авзон»дан келтирилган мулоҳазаларидан намуналар бериш билан чекландик.

Ўзбек адабиётшунослигида мумтоз лирика жанрлари бўйича жиддий машғул бўлган олим Р.Орзибеков тадқиқотларида лирик жанрлар таснифи уч йўналишда амалга оширилган: 1) мазмун жиҳатидан лириканинг жанрлари; 2) шакл жиҳатидан ва 3) мисралар сони ва банд тузилишига кўра. Дастлабки жиҳатга *ҳасби ҳол, марсия, чистон, қасида, муаммо, васф, ёр-ёр, бағишлоқ, дебоча, назира, фахрия* ва *васият* шеърлари киритилгани ҳолда шакл жиҳатидан лириканинг жанрлари сифатида *мустанзоқ, мувашишақ, мушоара, ширу шақар, қитъа, ғазал, туюқ, рубоий, маснавий, фард, таркиббанд* ва *таржибанд* келтирилади. Ниҳоят, мисралар сони ва банд тузилишига кўра эса *мусамматлар* ва уларнинг шакллари назарда тутилади. Олим ушбу таснифни дастлабки тадқиқотларида амалга оширган бўлса ҳам сўнгги монографиясида ҳам яна мана шу тасниф асосида иш кўради<sup>17</sup>. Бизнингча, ушбу таснифдаги биринчи ва иккинчи жиҳатлар ўзларини моҳиятан тўла оқламайди. Чунки олим мазмунни асос қилиб олган жанрлар шакл жиҳатдан ҳам маълум хусусиятларга эга ва шакл асосига қурилган деб аталган қитъа, ғазал, рубоий, маснавий, фард ва бошқалар қофия ва бандлар миқдорини (учинчи тасниф) ҳам ўзида акс эттирганлар. Маълумки, мумтоз поэтикада бандшунослик (Ғарб истилоҳи билан айтганда строфика) алоҳида илм сифатида қаралмаган. Улар, кўпинча, қофия илми таркибида баён қилинган. Шундай экан, бизнингча, шеърини жанрларни моҳиятан кескин фарқ қилмайдиган бундай жиҳатлар бўйича қайта тасниф қилиш ўрнига уларга асос бўлган арузий ва қофия омилларини ўрганиш мақсадга яқинроқ натижа бериши мумкин. Бу ҳолатни мажмуада келтирилган намуналар ҳам, араб поэтикаси тарихига бағишланган фундаментал

<sup>17</sup> Огабеков а. О'ғбек йлқ 511е'пуа1| |ағг1ағ1. -Т.: Ғап, 2006. - В. 9-10.

тадқиқотлар ҳам тасдиқлаши мумкин<sup>18</sup>. Бу жиҳатдан шеърӣ жанрлар ҳақида махсус рисоалар битмаган бўлса-да, турк илми ривожини учун Алишер Навоӣ «а Фузулий қарашлари эътиборли. Улуғ шоирларнинг айрим мумтоз жанрлар ҳақидаги қарашларини бериш баробарида шеърӣ жанрлар нафақат алломалар томонидан, балки бевосита бадиӣ ижод билан шугулланган шоирлар томонидан ҳам уларнинг хос ва инжа жиҳатлари ўринли қайд этилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Шу ўринда XX аср бошларида Оврўпа типидagi адабиёт назарияларини шакллантириш борасида Шарқ поэтика мактабига қайта-қайта мурожаат қилиб, ундаги омил ва жозиб сифатларни ўрганган олим Фитратнинг шеърӣ жанрлар шарҳига бағишланган қарашларини ҳам келтиришни лозим топдик. Зеро, «Адабиёт қоидалари» мумтоз поэтика билан замонавий адабиёт назариясини туташтирувчи ўзига хос кўприк вазифасини ўтагани учун ҳам бундай беназир воситага таянган ҳолда ўтмиш шеърӣ-тига назар ташлаш ҳам мумкин эканини олимнинг назарий қарашлари асослайди. Шу билан бирга Фитрат домла «Форс шоири Умар Хайём» асарида нафақат улуг риёзиёт олимини дунёга шоир сифатида танитган рубоӣ жанри ҳақида, балки салжукчилар сарой адабиётида урф бўлган қатор шеърӣ жанрлар ҳақида ҳам маълумот берганки, улардан ҳам баҳраманд бўлишни ўқувчиларимизга лозим топдик.

Табиики, барча илмлар каби адабиёт илми ҳам доимо тараққиётда, ҳар бир янги ёзилган гениал ва оригинал асар унинг жанрий жиҳатларини янгилаши мумкин. Шундай экан, юқорида тавсия этилган қарашлар мумтоз шеърӣят намуналарини ўрганишда шу кун китобхонларига дастуруламал бўлгани ҳолда адабий тур ва жанрлар борасидаги мумтоз адабиётдаги қарашлар келтириладиган манбалардаги қарашлар фақат шулардангина иборат деб билмаслик керак. Зеро, биз кўрмаган ва кўрсак-да, ушбу мажмуага киритилиш имкониятини топмаган ҳам қанчадан-қанча илмий рисоалар борлигини унутмаслик лозим.

<sup>18</sup> [Куделт ^ Средневековая арабская поэтика (вторая половина VII-XI век). -\* ■ М НгГ ўка, 1983.

улуғ шоир ва алломанинг адабий тур ва жанрларга оид қарашлари тарзида «Ҳамса» таркибидаги айрим фикрлари ва «Мезо»-л-авзондан келтирилган мулоҳазал-аридан намуналар бериш билан чекландик.

Ўзбек адабиётшунослигида мумтоз лирика жанрлари бўйича жиддий машғул бўлган олим Р.Орзибеков тадқиқотларида лирик жанрлар таснифи уч йўналишда амалга оширилган: 1) мазмун жиҳатидан лириканинг жанрлари; 2) шакл жиҳатидан ва 3) мисралар сони ва банд тузилишига кўра. Дастлабки жиҳатга *ҳасби ҳол, марсия, чистон, ҷасида, муаммо, васф, ёр-ёр, бағишлол, дебоҷа, назира, фаҳрия* ва *васият* шеърлари киритилгани ҳолда шакл жиҳатидан лириканинг жанрлари сифатида *мустанзод, мувашиах, мушоара, ширу шакар, ҷитъа, ғазал, туюц, рубоий, маснавий, фард, таркиббанд* ва *таржиббанд* келтирилади. Ниҳоят, мисралар сони ва банд тузилишига кўра эса *мусамматлар* ва уларнинг шакллари назарда тутилади. Олим ушбу таснифни дастлабки тадқиқотларида амалга оширган бўлса ҳам сўнгги монографиясида ҳам яна мана шу тасниф асосида иш кўради<sup>17</sup>. Бизнингча, ушбу таснифдаги биринчи ва иккинчи жиҳатлар ўзларини моҳиятан тўла оқламайди. Чунки олим мазмунни асос қилиб олган жанрлар шакл жиҳатдан ҳам маълум хусусиятларга эга ва шакл асосига қурилган деб аталган қитъа, ғазал, рубоий, маснавий, фард ва бошқалар қофия ва бандлар миқдорини (учинчи тасниф) ҳам ўзида акс эттирганлар. Маълумки, мумтоз поэтикада бандшунослик (Ғарб истилоҳи билан айтганда строфика) алоҳида илм сифатида қаралмаган. Улар, кўпинча, қофия илми таркибида баён қилинган. Шундай экан, бизнингча, шеърини жанрларни моҳиятан кескин фарқ қилмайдиган бундай жиҳатлар бўйича қайта тасниф қилиш ўрнига уларга асос бўлган арузий ва қофия омилларини ўрганиш мақсадга яқинроқ натижа бериши мумкин. Бу ҳолатни мажмуада келтирилган намуналар ҳам, араб поэтикаси тарихига бағишланган фундаментал

<sup>17</sup> Орзибеков К. 0'ғбек П'г'к з'те'г'ya1| |анг'ан'. — Т.: Ғап. 2006. - В. 9-10.

тадқиқотлар ҳам тасдиқлаши мумкин<sup>18</sup>. Бу жиҳатдан шеърӣ жанрлар ҳақида махсус рисолалар битмаган бўлса-да, турк «лми ривожӣ учун Алишер Навоӣ» ва Фузулий қарашлари эътиборли. Улуғ шоирларнинг айрим мумтоз жанрлар ҳақидаги қарашларини бериш баробарида шеърӣ жанрлар нафақат алломалар томонидан, балки бевосита бадий ижод билан шуғулланган шоирлар томонидан ҳам уларнинг хос ва инжа жиҳатлари ўринли қайд этилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Шу ўринда XX аср бошларида Оврўпа типдаги адабиёт назарияларини шакллантириш борасида Шарқ поэтика мактабига қайта-қайта мурожаат қилиб, ундаги омил ва жозиб сифатларни ўрганган олим Фитратнинг шеърӣ жанрлар шарҳига бағишланган қарашларини ҳам келтиришни лозим топдик. Зеро, «Адабиёт қондалари» мумтоз поэтика билан замонавий адабиёт назариясини туташтирувчи ўзига хос кўприк вазифасини ўтагани учун ҳам бундай беназир воситага таянган ҳолда ўтмиш шеърӣя-тига назар ташлаш ҳам мумкин эканини олимнинг назарий қарашлари асослайди. Шу билан бирга Фитрат домла «Форс шоири Умар Хайём» асарида нафақат улуғ риёзиёт олимини дунёга шоир сифатида танитган рубоӣй жанри ҳақида, балки салжукдилар сарой адабиётида урф бўлган қатор шеърӣ жанрлар ҳақида ҳам маълумот берганки, улардан ҳам бахраманд бўлишни ўқувчиларимизга лозим топдик.

Табиӣки, барча илмлар каби адабиёт илми ҳам доимо тараққиётда, ҳар бир янги ёзилган гениал ва оригинал асар унинг жанрий жиҳатларини янгилаши мумкин. Шундай экан, юқорида тавсия этилган қарашлар мумтоз шеърӣят намуналарини ўрганишда шу кун китобхонларига дастуруламал бўлгани ҳолда адабий тур ва жанрлар борасидаги мумтоз адабиётдаги қарашлар келтириляётган манбалардаги қарашлар фақат шулардангина иборат деб билмаслик керак. Зеро, биз кўрмаган ва кўрсак-да, ушбу мажмуага киритилиш имкониятини топмаган ҳам қанчадан-қанча илмий рисолалар борлигини унутмаслик лозим.

\* Куделин А Ъ Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII -XI век). -М Цяўка, 1983.

АЛАБИЙ ТУРЛАР. ШЕЪР НАПЪЛАРИ**АБУНАСР ФОРОБИЙ****«ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ  
ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА»дан**

Юқорида зикр қилиб ўтган нарсаларни тавсифлаб берганларимдан маълум бўлишича, энди биз шеърий мулоҳазаларнинг навъларга қандай бўлинишини таърифлаб беришимиз керак. Шеърий мулоҳазаларга келганда, шуни айтиш мумкинки, у ё вазнларга қараб бўлинади, ё бўлмаса маъноларга қараб турларга бўлинади.

Аммо вазнларга қараб бўлинишларга келганда шуни айтиш керакки, бундан буёғига мулоҳаза юритиш мусиқор - мусикачи ва арузчиларга тегишлидир. Шу билан бирга, мулоҳазалар (яъни шеърий сўзлар) қайси тилда бўлгани ва мусиқачининг қайси тоифадан чиққанига боғлиқ.

Аммо шеърнинг маъносига қараб илмий томондан навъларга тақсим қилинишига келсак, бу жиҳатлар ҳар бир халқ ва тоифадаги рамзларини билувчи ва шеърларни(нг) шарҳловчисига уларнинг маъноларини назорат қилувчи ва ўшаларга қараб, улардан маълум хулосалар чиқарувчисига ҳавола қилинади. Бу худди ҳозирги замонамизда форс ва араб шеърятини олимларининг бу борада китоблар тасниф қилганига ўхшаб кетади. Улар шеърларни турли навъларга, чунончи, ҳажвия, мадҳия, *муфохара*<sup>1</sup>, луғз - топишмоқли шеър, қулгили ғазалиёт, *васфий шеър*<sup>2</sup> ҳамда китобларда топилиши қийин бўлмаган бошқа навларга бўладилар. Буларнинг у ерда мавжудлиги бизни бу ҳаққа муфассал эслашимиздан ва гапни чўзиб ўтиришимиздан қутқаради...

<...> Асарлари бизгача етиб келган ўтмиш ва ҳозирги замон шоирларининг кўпчилиги шеърларнинг аҳволига қараб вазнларни аралаштириб юборганлар. Улар шеърятда мавжуд бўлган навъларнинг ҳар бирига, уларнинг мазмунига қараб махсус вазн белгилаб чиқмаганлар. Бу ҳолатдан фақат юнонларгина холи, холос. Улар шеър навъларининг ҳар бирига махсус вазни ҳажвиялар вазнидан тамоман бошқача, ҳаж-

виялар вазни эса кулги вазнидан бутунлай фарқ килади. Бошқа вазнларнинг ҳам аҳволи шундай.

Аммо бошқа халқ ва тоифаларда айтишларича, мадҳиялар ҳажвиялар куйланадиган кўп вазнларда ҳам куйланади. Бунда ё бутунлай мадҳия вазнида ҳажвия айтилади ёки бутунлай бўлмаса ҳам кўпроқ айтилади. Бунга улар чегарани худди юнонлар қўйгандек жуда ҳам қатъий қилиб қўйишмаган.

Биз бу ерда Ҳаким Арасту ўзининг шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларида санаб ўтганидек, юнонлар шеърлари турларини санаб, ҳар бирининг навъига ишорат қилиб ўтамиз.

Энди биз сенга айтсак, юнон шеърляти мен куйида санаб ўтадиган *навъларга*<sup>3</sup> бўлинади. Улар куйидагилардир: *(трагүзиё) трагедия, (дисирамби) дифирамби, (кумузия) комедия, ёмб (ёмбу), драма (дамото), эйнй, диаграмма (диакрамма), сатира (сатуро), поэма, эпос, риторика (риторий), эфижоносоус ва акустика.*

Аммо трагедияга келсак, у шеърнинг маълум бир навъи бўлиб, унинг ўқиладганини эшитган ё ўзи овоз чиқариб ўқиган киши хузур килади. Трагедияларда бировларга мисол (ўрناق) бўла оладиган яхшиликлар ва макганиладиган феъл-атворлар зикр қилинади; бу вазнда шахарни бошқарувчи - хукмдорлар мадҳ этилади. Муסיқачилар подшоҳлар олдида шу трагедия вазнида куйлайдилар. Бордию, бирор подшоҳ ўлиб колгудай бўлса, трагедия қисмлари - бўлакларига бошқа қўшимча нағмалар қўшиб, ўша ўлган подшоҳга атаб навха - марсиялар айтганлар.

Аммо *дифирамбига*<sup>4</sup> келсак, у шеърятнинг бир тури бўлиб, унинг вазни трагедия вазнидан икки баравар катта бўлади. Унда яхшилик ва макталадиган барча хулқ-атворлар, инсоний фазилатлар зикр этилади, дифирамбида маълум бир подшоҳ ё кишини мадҳ этиш эмас, балки умумий яхшиликлар зикр қилинади.

Аммо комедияга келсак, бу шеърятнинг маълум бир тури бўлиб, унинг ҳам маълум вазни бўлади, унда ёмон феъл-атворлар зикр қилинади, одамлар, уларнинг ахлоқларида қораланадиган ва хуш кўрилмаган табиатлар ҳажв қилинади. Кўпинча, унинг бўлакларига оҳанг-нағмалар қўшилиб, уларда ҳам қораланадиган хулқ-атворлар эсланади. Бу эсланган хулқ-атворларда инсон, ҳайвон ва икковига алоқадор бўлган хунук шакл-тимсоллар иштирок этади.

**A**



Абу Наср Форобий

Аммо *ём&* ҳам шеъриятнинг бир навъи бўлиб, унинг ҳам ўзига хос маълум бир вазни бўлади, унда ҳам машҳур мулоҳазалар эсланади. Аммо куйланадиган нарсалар хушфёъл ҳам бўлиши мумкин, бадфёъл ҳам бўлиши мумкин - бунга барибир, лекин шуниси борки, бу мисоли бир зарбулмасал - мақоллар каби машҳур бўлиши шарт. Шеъриятнинг бу навъи тортишув, уруш-жанжал, ғазаб ва ғижинган пайтларда ўкиладиган шеърларда ишлатилади.

Аммо *драмата*. келсак, у ҳам худди юқорида келтирилганлар каби шеър турларидан бири саналади: фақат бунда маълум кишилар ва маълум шахслар тўғрисида машҳур масал ва нақплар зикр қилинади.

Аммо *эйнийга* келсак, бу ҳам шеъриятнинг навъларидан бири бўлиб, унда одамни хурсанд қиладиган мулоҳазалар зикр қилинади. Шуниси ҳам борки, булар ё маҳоратнинг зўрлигидан ва ё гоятда гўзал битилганидан одамни махпиё этади.

Аммо *диаграмма*<sup>6</sup> га келсак, бу ҳам шеъриятнинг бир навъи бўлиб, буни конуншунослар инсон хулқини тузатиш ҳамда тарбиялаш мушкул бўлган тақдирда унда шеър битиб, кимки конун-қоидага риоя қилмас экан, унинг оқибатида аянчли аҳволга тушади, деб кўрқитиш ва руҳини дахшатга солиш учун ишлатадилар.

Аммо *этика ва риторикага* келсак, бу ҳам шеъриятнинг бир навъи бўлиб, бунда илгари ўтган сиёсий тартиб-қоидалар тавсиф қилинади. Шеъриятнинг бу навъида подшоҳларнинг хулқ-атвори, у ҳаққаги хабарлар, унинг даври ва у билан боғлиқ бўлган воқеалар зикр қилинади.

Аммо *сатирага* келганда шуни айтиш керакки, бу ҳам шеъриятнинг бир навъи бўлиб, унинг ўзига хос вазни бор. Бу навъдаги шеърларни мусикачи одамлар яратгандир. Улар ўз куйлари билан тўрт оёқли ҳайвон, умуман олганда, ҳатто жамики ҳайвон зотларини ҳаракатга келтирадилар. Шунда ҳайвонлар ўзларининг табиий ҳаракатларидан бир оз четга чиққан бўлиб (маълум қилиқ қилиб), одамларни таажжубга соладилар.

Аммо *ноэмага* келсак, бу шеъриятнинг бир навъи бўлиб, бунда (бошқа навъларга ўхшамаган ҳолда) яхшию ёмон, тўғри-ю эгри ҳар хил сифатлар куйланади, тасвирланади. Бу хилдаги ҳар бир шеър навъларида гўзал ва хунук, яхши ва разил ишлардан иборатбўлган воқеалар ифодаланади.

#### Китобу-ш-шеър

Аммо *эфизоносоус*<sup>7</sup> га келсак, бу ҳам шеър навъларини(нг) бир тури бўлиб, буни табиатшунос олимлар яратганлар. Улар бунда табиий илмларни тавсифлаганлар. Шеър санъатидан энг узоқ саналган навъ худци мана шу шеър навъи ҳисобланади.

Аммо *акустика*\* га келсак, бу ҳам шеър навъларининг бир тури бўлиб, бу навъ орқали мусика санъати ўргатилади. Бу тур шеър фақат шунгагина хос холос, бошқа ўринларда ундан фойдаланилмайди.

Юнон шеъриятини яхши билган кишилардан бизгача етиб келган муфассал хабарларга кўра ва Ҳаким Арастуга нисбат берилган шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларда ҳамда Томастинос (Темистий) билан икковидан ташқари юнон китобларини шарҳловчи қадимги олимлар асарларида юнон шеърияти турлари ва уларнинг мазмунлари ҳақида топган гапларимиз мана шулардан иборат...

#### Китобу-ш-шеър

Аммо *эфижносоус*<sup>1</sup> га келсак, бу ҳам шеър навъларини(нг) бир тури бўлиб, буни табиатшунос олимлар яратганлар. Улар бунда табиий илмларни тавсифлаганлар. Шеър санъатидан энг узок саналган навъ худди мана шу шеър навъи ҳисобланади.

Аммо *акустика*\* га келсак, бу ҳам шеър навъларининг бир тури бўлиб, бу навъ орқали мусика санъати ўргатилади. Бу тур шеър фақат шунгагина хос холос, бошқа ўринларда ундан фойдаланилмайди.

Юнон шеърятини яхши билган кишилардан бизгача етиб келган муфассал хабарларга кўра ва Ҳаким Арастуга нисбат берилган шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларда ҳамда Томастиус (Темистий) билан икковидан ташқари юнон китобларини шархловчи қадимги олимлар асарларида юнон шеърятини турлари ва уларнинг мазмунлари ҳақида топган гапларимиз мана шулардан иборат...

**ШАЙХ АҲМАД ибн ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ**  
(XУаср)

*XV асрнинг бошларида Тароз (ҳозирги Жамбул) шаҳрида туғилган. У ҳақдаги дастлабки маълумот Бобурнинг «Аруз рисоласи» асарида учрайди. Бобуришох ражас баҳрининг бир рукн матвий, бир рукн махбун вазнининг 20 рукнли намунаси сифатида Шайх Аҳмад байтини келтиради.*

*Шайх Аҳмад «Фунуну-л-балоба» («Балобат илмлари») китобини Мирзо Улугбекка бағишлаган бўлиб, турк тилида ёзилган адабиёт илмидан сабоқ берувчи ушбу илмий рисолада анъанавий шарқ адабиётишунослигининг тўрт муҳим тармоғи: шеър навълари, қофия ва радиф, бадиий санъатлар ва аруз вазни масалалари акс этган. Китобнинг бизгача етиб келмаган қисмида «муаммонинг усул ва аркони» ҳақида баҳс юритиши режалаштирилган эди. Таассуфки, асар ушбу қисмининг қисмати бизга номаълум.*

*Шайх Аҳмад рисоласида Носириддин Тусийнинг «Меъёру-л-ашъор», Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоийқу-с-сеҳр» анъаналари давом эттирилган. Воҳид Табризий («Жамъи мухтасар» муаллифи) билан деярли бир даврда яшагани учун унинг асарига шора учрамайди. «Фунуну-л-балоба»ни замондошлари «Латойифи Тарозий» деб ҳам аташган. Асар ҳижрий 840 (милодий 1436-37) йилда ёзилган. Бизга етиб келган нусха 1581 йил Бухорода Мир Кулинка Ҳожи исмли котиб томонидан кўчирилган. Муаллиф араб ва форс шеърятини яхши билган, мисоллар Куръони каримдан тортиб ўзига замондош бўлган шоирлар ижодигача келтирилган. Аксар ҳолларда муаллиф мисоллар излаб ўз асарларига ҳам мурожаат қилган.*

*«Фунуну-л-балоба» мумтоз адабиётдаги айрим мунозарали масалаларга аниқлик киритиши нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятлидир.*

«ФУНУНУ-Л- БАЛОҒА»дан

МУҚАДДИМА

<...> *Азза ва жалла*<sup>1</sup> хамдидин ва Расул алайҳи-с-салом наътидин сўнг Шайх Аҳмад бинни Худойдод Тарозий, *рафаъ-амоҳу қадраҳу фи-д-дорайн*<sup>2</sup> ким, бу иморатнинг муҳандиси ва бу иборатнинг мударрисидур, анинг битик ва тақрир қилур-ким, мажмуи арбоби ақл ва асҳоби нақп эътибори бирла инсоннинг шарафи кулли мақунот ва жамеъ мавжудотқа ақл жавҳари ва «Лавла-л-лисану молал инсану» (маъноси: агар тил бўлмаганда инсон малолатда қолган бўлур эди).

Ва ҳар одамеким, анинг кўнгли нутқпазир ва нутқи дилпазир эрмас, инсоният доирасиндин ташқаридур. Ва уламо қошинда нутқ икки навъдур: *наср ва назм*. Ониким, *истисво& бобинда муратгаб кўрдилар*, «назм» атадилар. Ва ониким, *авроқ висоқиндсР* паришон топдилар, «наср» дедилар.

*Қитъа:*

Назм товусист дар боғи балоғат жилвагар,  
К-аз камоли жилваи у ақли кулл шайдо шавад.  
Наср дар бўстони хотир тўтғийи шириннаво;  
3-он сабаб таъсири фаҳм аз неъматаш пайдо шавад.

(Мазмуни: Балоғат бобида назм товус сингари шундай жилвалар қиладики, Унинг бундай етук жилвалари ҳар қандай ақлни ўзига шайдо этади, Наср эса фикр бўстонида тўтига ўхшаб шундай ширинсўзлик кўрсатадики, Шу сабабдан, бунинг неъматини туфайли (бир нарсани) тез тушуниб олиш мумкин).

Агарчи *каломи Изиди-* ва *аҳодиси набавий*<sup>6</sup> воситасиндин насрнинг шарафи назмга (нисбатан) собитдур, аммо ҳақими алимга назмда ҳикматтур, зероки, ҳар жоҳили *лаим*<sup>1</sup> анга йўл топмас. Бас, маълум бўлдики, ҳар одамеким, инсоният яқосидин бош чикорур, анга назм ва насрнинг қоидасин билмактин *гурез*<sup>8</sup> йўқтур. Ва (бурун) кечган фусаҳо ва булаҳо бу маънидин наср ва назмнинг кайфиятинда қоидалар таркиб этиб, рисолалар тартиб қилиб(турлар). Ва ҳар саноеъ ва дақойиким, наср ва назмда воқеъ бўлур, барчасини фил-махал зикр этиптурлар...

Шайх Аҳмад Тарозий

### ФИҲРИСТУ-Л- ФУНУН:

*Аввалги фанда шеърнинг ақсомин ва анвоин шарҳ қилур.  
Икинчи фанда қофия ва радифнинг қавоидин баёр айлар.  
Учинчи фанда сўзнинг бадоеъин ва саноеъин зикр этар.  
Тўртинчи фанда шеърнинг тақтиъ ва авзонин тақрир қилур.  
Бешинчи фанда муаммонинг усул ва арконин таҳрир этур.*

*1. Ал-фанну-л-аввал фи ақсоми аш-шеър<sup>9</sup>.*

*Ж<sup>10</sup>. Билгилким, мажмуи шуаро истилоҳинда шеърнинг ақсоми, улким мўътабардур, ўн навъ келибтур; қасида, газал, қитъа, рубоий, маснави, таржиъ, ~мусаШит-мушазод, мутаввал, фард. Бу ўн навъ шеърким, зикр қилдуқ, ҳар қайсида агар Тенгри азза ва жаллаға ҳамд айтсалар, они тавҳид дерлар. Ва агар Муҳаммад Мустафо алайҳи-с-салот ва-с-саломни васф қилсалар, наът дерлар. Агар Тенгри Ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар. Ва хулофойи рошидинни таъриф қилсалар, манокиб ва манқабат ва тамаддуҳУкуўняр. Ва агар ўлган кишини зикр қилсалар, марсия дерлар. Агар кимарсани нафрин қилсалар, ҳажв ва мазаммат дерлар. Ва агар хазил қилсалар, мутойиба дерлар.*

*Фасл. Нусханинг ибтидосин, агар наср бўлсун ё назм, фотиҳа ўқурлар. Ва интиҳосин хотима. Ва аввалиндин оғози дostonғача дебоча дерларким, ул тавҳид ва муножот ва наът ва манокиб ва мадх ва сабаби таълиф<sup>11</sup> бўлғай. Ва шеърнинг ибтидоси матлаъ ва охирин мақтаъ дерлар. Ва байтнинг аввалги жузвин садр ўқурлар ва охир жузвин ажз ва зарб. Ва қофия ва мисраънинг охирин аруз дерлар. Ва сўнғи мисраънинг аввалин ибтидо.*

*Ал-навъи аввал фи баёни-л-қасида<sup>12</sup>. Қасиданинг ақалли<sup>13</sup> йигирма етти бўлур ё андин ўксукрак ва аксари муайян эрмас. Ҳар неча қофия даст берса айтурлар. Ва ҳар не мақсуд бўлса баёнға келтирурлар. Мисоли бу тариқадур - ҳусни матлаъ<sup>14</sup>:*

*Эй қади тўбий, хадинг эрур зайрати жинон,  
Ҳайрон эрур санга малаку ҳуру инсу жон.  
Гар халқи меҳру моҳни равшан этур Угон,  
Равшан будурки, йўқтур алар сенча дилситон.*

Икинчи — *мамдуҳ'* <sup>5</sup>нинг адлу инсофин \ам Амир Муиззий айтур.

*Қитъа:*

*Аё шаҳики, зи адли ту шери шодурвон -  
Зи дасти хеш ба дандон бирун қунад чангол.  
Туики, адли ту дар шарқи зарб то маҳшар  
Ниҳод дини худоро ба жойи зулму залол.*

Учинчи-шижоатин зикр қилур...

Тўртинчи-саховатин ёд айлар ҳам бу қасида ичинда кўр-  
(гуз)ур...

Ва бу тўрт хислаттин ортуқ ҳар. нечаким сифат қилур,  
ихтиёр шоирғадур.

Табини ғараз ул бўлурким, мадҳдин сўнг мақсуцни баён қилур...

Ва қасиданинг яна бир навъи улдурким, бу тўрт *важҳ*<sup>16</sup>ни  
тамоман риоят қилмаслар. Сўзни мадҳбирла ибтидо қилурлар...

Ва қасиданинг ё ... ғазалнинг матлаи хўб лафз бирла  
айтилса хусну-л-матлаъ дерлар...

Матлаъда бир санъате бўлур, они *бароати истиҳлол*<sup>17</sup> дерлар.  
Анинггек бўлурким, мусаннифлар нусхасининг аввалинда бир  
неча лафз келтирурларким, ул алфоз далили мутлақдур  
мақсудқд. Яъни андин маълум бўлурким, бир нусха қайси фан-  
дадур, нетокким, бу китобнинг аввалинда келибтур ва шоир  
ҳам қасидани ё манзум қиссани мақсудқэ айтур бўлса, матлаъда  
лафзе истеъмол қилурким, арз ва муроди маълум бўлур, неток-  
ким, мисоли малику-ш-шуаро ва афзулу-л-уламо Фирдавсий  
Рустам Сухробни ўлтурган қиссанинг аввалинда айтур.

*Байти*

*Агар тундбоди барояд зи ганж,  
Ба хок афганад норасида туранж.*

*(Таржимаси:*

*Агар тўфон қаҳр қилса,  
Норасида полвон тупроққа қоришади).*

Бу байтдин барчаға зохирдурким, Рустам Сухробни  
ўлтургусидур.

**Шэйх Аҳмад Тарозий**

<...> Сўз анга еттиким, сари ғазалдин мадҳқа андин келурлар, ул байтни тахамус дерлар. Агар яхши тарика бирла кирсалар, хусни тахаллус дерлар. Мисолин Имом Умид Камолий айтур:

*Зулфи нигор гуфт: Ман аз қари чанбарам,  
Шаби сурати шабах, сифати мушки пайкарам.*

*Таркибам аз шаб аст, зи рўзист маркабам,  
Болинам аз гуласту зи лола аст бистарам.*

*Ё дар миёни моҳ буд соли маҳ танам,  
Е бар канори рўз буд рўзу шаб сарам.*

*Рухтийра, сарбурида, нигунсору мушкбор,  
Гўйики нўги хомаи дастури кишварам.*

*(Таржимаси:*

*Ёринг зулфи айтур: Мен каж (эгри) зулфман.  
Қора суратли тун, пайкар мушкига ўхшаи сифатга эга.*

*Шакл-шамойлим тун каби, маркабим эса кундир.  
Ёстигим гул эрур, кўрпам лоладандир.*

*Менинг танам йилу ой ойнинг ёнида бўлгани сабабли  
эгикдир (яъни ой каби),  
Бошим кечаю кундуз қуёш ёнида бўлгани сабабли  
қорайгандир*

*Қора юзли, боши кесик, эгилган ва хушбўй ҳидли  
Мамлакат дастури (подшохи) қаламининг учиман.*

Ва шоир мамдуҳдин нимарса илтимос қилса, ани талаб дерлар. Агар яхши иборат бирла тиласа, хусни талаб ўқурлар. Маснавийи Қавомиддин Ганжавий:

*Хусраво, бо замона дар жангам,  
Ки ба гам меғузорадам ҳамвор.  
Чи буд гар кафи ту бардорад  
Аз миёни ману замона губор.*



(Таржимаси:

*Хусраро, замона билан жанг қилурман,  
Ки уни муттасил ғам билан ўтқазмоқдаман.*

*Не бўлур гар сенинг илкинг  
Мен ва замона орасидаги ғуборни кўтарса).*

Агар мақгаъни хўб тавр бирла адо қилсалар, они *хусни мақтаъ* дерлар. Мисолин устод Рашид Вагвот айтур:

*То бувад андар фалак авжи нужум,  
То бувад андар мадар асли шажар.*

*Ҳамроҳи аҳбоби ту бодо тараб,  
Хонаи бадҳоҳи ту зеру забар!*

(Таржимаси:

*Токи фалак бор экан, юлдузлар авжи бор,  
То тупроқ бор экан, дарахт мавжуд.*

*Сенинг ҳамроҳинг хушнудлик бўлсину  
Душманингнинг уйи вайрон бўлсин).*

Агар мамдух сифатинда муболағани камолға еткурсалар, они аҳли бадеъ *игроқ фи-с-сифат* дерлар. Ва бу илмнинг шарҳи учинчи фанда келур. Мисолин *аблагу-л-булағо* Салмон айтур:

*Баъд ҳазор сол ба боми Зўҳал расад,  
Тар посибони қасри ту санги кунад раҳо.*

(Таржимаси:

*Сенинг қасринг посбони тошдан йўл қурса  
Зўҳал юлдузига етиш унун минг йил керак бўлади.*

*Ҳазалниг* аксари йигирма байт бўлур. Ва ақалли беш байт. Андин ўксук бўлмас. Магар қофия тобилмаса, тўрт байт қилурлар. Ул ҳам зарурат ҳукмидин жойиздур.

Шайх Аҳмад Тароийи\_\_\_\_\_

Мисолин (Тарозий айтур):

*Гар, сабо ул ой юзидин олса ҳар соат ниқоб, ,  
Тоби айб тутқонидин бўлгай пушаймон офтоб.*

*Қомату рафторини кўрди магар сарву тазарв<sup>19</sup>,  
Рашик ўтидин сарв куйдию тазарв ўлди кабоб.*

*Кўзларим узра хаёлинг бир гузар қилгайму деб,  
Ҳар замон киприklarим жоруб<sup>20</sup> уруб, сепар гулоб.*

*Фурқатингдан йиғламоқдин бўлдум онингдек заиф,  
Ким синамоқдин адоқ кўйдим, бузулмади ҳубоб<sup>21</sup>.*

*Эл аросинда Тарозий бўлгуси исонафас,  
Гар лабинг ёдинда май ўрнига ичса захри ноб.*

Ва ул байтеким, тахаллусдин сўнгра айтурлар, ики навъ бўлур. Бириси улким, тахаллус байти маънода нотамоом қолур. Бир байт бирла они тамом қилурлар, они *мутаммиму-л-анқос* ўқурлар.

Ва бир навъи улким, бовужудким тахаллуси тамомдур, бир байт масал тарики бирла келтирурларким, андин тахаллус байтига рабт ҳосил бўлур, они *робита*<sup>22</sup> дерлар. Мисолин *Хожжа Камол* айтур:

*Ҳар касе дар ҳарамии шиқи ту маҳрам нашавад,  
Ҳар Бароҳим ба даргоҳи ту Адҳам нашавад.*

*Мард то рўй наёрад зи ду олам ба Худо,  
Мустафавор к-аз ин ҳама олам нашавад.*

*То мушарраф нашавад банда ба султони сифатон,  
Ҳаргиз андар назари халқ мукаррам нашавад.*

*Гар шикасти ту кунад ҳосиди бадгўй, Камол,  
Дилат аз жо наравад донаму дарҳам нашавад.*

*Санги баджавҳар агар косаи заррин шиканад,  
Қиймати санг наяфзояду зар кам нашавад.*

*Лн-навъу-с-солису фи баёни-л-қитъа*<sup>23</sup>  
Қитъа улдурким, аввалги мисраёинда қофия бўлмас. Ва ақалли ики *вҷит* бўлур. Ва мунинг ҳам аксари муқаррар ?рмас. Ҳар неча ким қофия тобсалар айтурлар.  
Тарозий айтур:

*Гул юзунгни кўргали, эй раиқи хур,  
Дамбадам кўз ёши қондин дам урар.*

*Лаълингга нисбат этар ўзин ақиқ,  
Ул яманни кўрки, қондин дам урар.*

*Ал-навъи робеъу фил-баёни-р-рубоиъ*<sup>24</sup>  
Рубоий тўрт мисраъ бўлур. Аввалги ва иккинчи ва тўртинчи мисраёида қофия келтирурлар. Ва учинчи мисраёи ихтиёрдур. Агар қофия келтурсалар *рубоиъи мусарраъ*<sup>25</sup> дерлар.  
Мисол:

*Ҳуснунгиз шаънина жон парвонадур,  
Зулфингизга ақлу дил девонадур.  
Чунки жоду кўзларинг мастонадур,  
Ул сабабтин манзилим гамхонадур.*

Ва агар учинчи мисраёида қофия келтурмасалар *рубоиъи ҳиссий* ўқурлар.  
Мисоли бу тарз:

*Эй, малоҳат мулкида соҳибқирон,  
Кўзларингдур фитнаи охир замон.  
Гар пари эрмассен, эй гул, юзи хур,  
Не учун кўздин учарсен ҳар замон.*

Ва рубоийнинг бир навъи тақи бўлур. Они *муҳаннас*<sup>26</sup> дерлар. Анингтеқ бўлурким, рубоийнинг қофиясинда тажнис риоят килурлар.

Мисоли бу тарз:

*То кўнгулда ишиқ ўти тобандадур,  
Ғам маишат панжасин тобандадур.  
Киприк ўқин қисмат этиб отсангиз,  
Ҳеч кишига тегмас ул то бандадур.*

Шайх Аҳмад Гарозий

**Ва бу турк шоирларининг ихтироидур. Муни турклар туюқ дерлар.**

**Мисоли дигар:** ,

*Ишқсиз узди юраким ёғини,  
Ер юзин тутти кўзумда ёғини.  
Сирри дилни кўз ёши фош айяди,  
Асрамишмен ўз кўзумда ёғини.*

*Ан-навъу-л-хомис фил баёни-л-маснавий<sup>21</sup>.*  
**Маснавий ики мисраъ бўлур. Икаласи муқофод<sup>1\*</sup>, нетокким, манзум қиссаларни маснавий қилибтурлар.**

**Мисоли бу Насақдин:**

*Ало, эй хусн элининг подшоҳи,  
Жамолинг ояти лутфи илоҳий.*

*Юзингдур лола, қаддинг сарви озод,  
Эрур усрук кўзунг жодуи устод.*

*Юзунг узра қаро зулфунг балодур,  
Тилармен бўлса ул юздин малодур.*

*Рақиб и орзулар юзи қироқин,  
Тилар ўзига ул юзи қароқин.*

**Ва маснавийнинг шароитидин бириси улдурким, агар хикоятни назм қилур бўлса, керакким, дебчасин хўб иборат ва яхши тарика бирла таъриф қилса ва саъйе кўргузсаким, фотиҳа бирла хотимаси писандида келгай. Ва бир шарт улдурким, мухтасар алфоз бирла шарҳга келтургай. Ва бир шарт улдурким, ҳар ердаким рамз ва базм ва субҳу шом воқеъ бўлур, ғариб лафз бирла таъриф қилгай. Нетокким рамз сифатинда Фирдавсий айтур:**

*Хуруш омаду нолаи Ков дам,  
Дами ноиш румину рўйина хам.*

*Яке нима аз рўзи лашкар гузаит,  
Кашиданд саф бар ду фарсанг даит.*

Фунуну-л-балога

*Зи гарди сипаҳ рӯшнои намонд.  
Зи хуришид шабро жудойи намонд.*

*Ҳаво сарбасар гаит зангоргун.  
Замин шуд ба кирдори даруи хун.*

*Шуд аз сими асбон замин санг ранг,  
Зи найза ҳаво шуд чу пушти паланг.*

*Ту гуфти жаҳон кӯҳи оҳан шуд аст  
Сари кӯҳ нуртурку жавшанишуд аст.*

*Хуруши суворини осмон зи даит,  
Зи Баҳрому Кайвон ҳаме баргузаит.*

*Зи жавшан суворину заҳми табар  
Уқоби диловар бигустард пар.*

*Зи тийру зи пайкон ҳаво тира гаит,  
Ҳаме офтоб андарун хира гаит.*

*Дурахшидани тигҳойи бинафи,  
Ба абр андар омад синони дурафи.*

*Ҳама тигу соид зи хун гаита лаъл,  
Хурушони дил хок дар зери наъл.*

*Ан-навъи содис фи-л-баёни-т-таржиъ<sup>29</sup>.*

**Таржиъ ул бўлур ким, шеъре айтурлар, банд-банд барчаси  
бир баҳрда, ҳар банднинг ози беш байт бўлур ва кўпи тўққуз  
байт ва ҳар бирининг охиринда бир ўзга байтни такрор ки-  
лурлар... Ул байтни таржиъ дерлар.**

**Мисоли бу сифат:**

*Эй лаъл, кўнгул экинга марҳам,  
Афгор кўнгулни айла хуррам.  
Хўблар аросинда гамза бирла  
Жон олмоқ эрур санга мусаллам.  
Мафтуну хижил бўлуб эгилди  
Қошингни кўруб ҳилоли байрам.*

Шайх Ахмад Тарозий

*Жон таркини қилмағута ушиоқ  
Бўлмас ҳараминг ичинда маҳрам.  
Таҳқиқ билингни, мангу ёшар,  
Умринда ҳузур бирла бир дам.  
Май ичса киши ниғор бирла,  
Айи этса мудом ёр бирла.*

Ва таржиъ *беш қисм* бўлур. Аввалги қисми ул бўлурким, ҳар банднинг қофияси ўзга тарика бўлур. Ва ҳар бандким тамом бўлса, охиринда бир байтни такрор қилурлар, нечуким мисолин кўргуздук...

Икинчи қисми улким, барча бандни бир қофияда айтурлар ва таржеъ байтини такрор қилмаслар. Ҳар банднинг охиринда бир ўзга байт келтирурлар. Ҳар бири алоҳида қофия бирла. Мисоле Бу Сиёка айтур:

*Ҳурсен ё малакмусен ё жон?  
Ҳуснунга бўлди инсу жон ҳайрон.  
Эй лабинг қанд, кўзларинг бодом,  
Кўрса юзунгни жон топар ором.*

Учинчи қисми улким, барча банди бир қофияда келур. Мисоли бу услуб:

*Чун эмин бўлурки, шоҳи жаҳон  
Тиг уруб, дин очар, қилур эҳсон.*

*Хусраво, ногоҳ олса эл (ал)га синон,  
Эл (ал)га заррин сипар тутар Кайвон.*

Тўртинчи қисми улким, ҳар банди алоҳида қофия бирга келур ва таржиъ байтлари барча бир қофияда келур, таржеъ байтларини жамъ этса, бир банд бўлур ва таржеъ байтларининг аввалги мисраъида қофия бўлмас, магар аввалги байтта. Мисоли бу Минвол айтур:

*Жону кўнгул ўртади фироқинг,  
Андозадин ошти иштиёқинг.*

*Фурқатда губор тутти кўзни,  
Қўй бу кўзум узра бир аёқинг.*

Ва бу таржеъ тўккуз банддур. Ҳар банди тўккуз байт. Аммо биз малолат ихтирозиндин ихтисорни ихтиёр қилдук. Ва мунинг банди муқаррар эрмар. Ихтиёр шоирғадур. Вале уч банддин ўксук яхши келмас.

Ва бешинчи қисми улким, ҳар банднинг қофияси бир тарика бўлур ва таржеъ байтлари таки ҳар бири алоҳида қофия бирла келур ва муқаррар келмаслар. Ва бу қисмда марсия ва мадх айтурлар.

Мисоли бу қабил:

*Сарвару марди салотин, меҳтари шоҳи жаҳон;  
Мафхари дунё-ву дин<sup>30</sup> султон Улугбек Кўрагон.*

*Эй, шаҳанишоҳики, адлингдин қилурлар ифтихор,  
Инсу жину мурғу моҳию вухушу<sup>31</sup> мўри мор.*

*Ал-навъу-с-собеун фил баёну-л-мусаммат<sup>32</sup>*

Мусаммат беш турлук бўлур: мусаммати мураббаъ, мусаммати мусаддас ва мусаммати мухаммас, мусаммати муашшар.

Аммо мусаммати мураббаъ анингтеқ бўлурким, шеърни тўрт қисм қилурлар. Уч қисмнинг охиринда сажъ риюят қилибтур. Тўртинчи қисмда қофия келтур(ур)лар. Мисоли бу:

*Эй орази рашки қамар, зулфунг гамида ҳар саҳар,  
Чини Хўтанда мушки тар ошуфтаи шайдо бўлур.  
Ҳар лаҳза, эй моҳи Хўтан, бўлсанг хиромон дар наман,  
Фарёду нолиш юз туман ҳар гўшадин пайдо бўлур.*

Мусаммати мухаммас беш мисраъ бўлур. Тўрт мисраънинг охиринда сабъ қилиб бешинчи мисраъда асл қофияға ружу қилурлар.

Мисоли бу навъ эрур:

*Ғамзанг ўқина қилди сипар ҳуру пари жон,  
Кўк аҳли бўлур кўрса қошинг ёсини қурбон.  
Лаълинг гамида кўздин оқар шому саҳар қон.  
Бу жавру жафо ким қиладур жонима ҳижрон ?  
Улмак бу тирикликдин ўлубтур манга осон.*

Мусаммати мусаддас ул бўлурким, беш мисраъда сажъ сақлаб, олтинчи мисраъда қофия аслиға янарлар:

**Шайх Лхмал Тарозий**

*Кўнгул ҳажрингдин, эй сарви хиромон,  
Чекар ранжу машаққат юз минг алвон.  
Кўзунг горат қилур ҳар лаҳза имоқ.  
Қошингдин масжиди меҳроб вайрон.  
Эрур олам сенинг ҳуснунгга ҳайрон,  
Чу сенсен ҳўблар мулкинда султон.*

*Мусаммати мусамман анингтеқ бўлурким, шеърни  
саккиз қисм қилурлар. Етти қисмни мусаббаъ қилиб,  
саккизинчи қисмда асл кофияға келурлар.*

Мисоли бу шакл:

*Чу қилдинг ихтиёри ишқ, эй дил,  
Кўзунг оч, кел ўзунгга, бўлма гофил.  
Падид эрмас чу бу дарёга соҳил,  
Ўзунгсен аввало ўзунгга ҳойил<sup>33</sup>.  
Эрур бу ишқ иши бисёр мушқил,  
Ки тарки жон эрур аввалги манзил.  
Аларким қилдилар мақсуд ҳосил,  
Қадам ўрнига аввап қўйдилар бош.*

*Ал-навъу-т-тосеъ фил баёни-л-мутатавил<sup>34</sup>.*

*Мутатавил ул бўлурким., ҳеч баҳр секкиз жузвдан  
ортук бўлмас. Шоир такаллуф қилиб, бу баҳрларда  
бирисин ихтиёр этиб, ҳар мисраъни ўн жузв қилурлар. Ё  
йигирма жуз. Ҳадду ҳудуди юз жузв бўлур. Андин ортиқ  
бўлса, лутфи қолмас ва мунинг салосати андадурким,  
мусажжаъ бўлса. Мисоли бу қиёс мисраъ: «Субҳидам  
уйқудин уйғондиму бир ёри мувофиқ била бўстон сори  
бордимки, даме бодаи гулранг ичولي ва кечоли бу  
жаҳондинким, эрур асру ситамкору дилозору сияҳ коса ва  
хунрези гамангизким, ул ҳолда булбул қилибон нолау гулгул,  
тақи бир шохда қумри бўлубон муқри, ўқур эдилар овоз қилиб  
соз, бири бирига муқобил очибон тил, тақи бўстон ичида  
ранг-баранг гуллар очилиб, қилибон «Жи маъийни нўш, уруб  
жўш, яна сару сарафрозу сарандоз бўлуб, сахн тутиб, жумла  
раёҳин била; алқисса чаман жаннати фирдавс бикин дилкаш ва  
бисёр хуш эдики, баногоҳ кўрарменки, чаман ўртасинда сарви  
равонеки гуландом ва дилором ва пари пайкар ва маҳи манзар  
эрур, орази гул, кокили сунбул, бўйи шамшоод ва яна гамзаси*



**Фунуну-л-балога**

*жаллоду бaсе иџху ситамгар, кўзи кофур, ўзи бисёр дилотр  
вя шакаррез; юрубўтру салом эттим ва дедимким, эй гулчеҳ-  
раи маҳи пўйкар, хуришд жабин хурмусен ё гули фирфавс, бу  
боғ ичра нетиб турарсен, айур: мен сухани туркий наме-  
донам, агар порсий нурси, ба ту гўям жавобеки: ҳама аҳли  
фасоҳат беписандад»*

Ва бу мисраъ тўксон жуздур ва интиҳоси юз жузв...

*Ал-навъу-л-оширу-фил баёни-л-фард<sup>35</sup>.*

*Фард ики мисраъ бўлур. Аввалги мисраъида кофия бўлмас.  
Мисоли бу \\*асал:*

*Бордур уммидимки, саъд этгайлар эмди толеъим,  
Баски, ялқитти фалак аҳлини афғоним менинг.*

Мисоли дигар: Манбаъу-л-балоғат Зоҳир Фарёбий айтур:

*Жуз зулфу турраи ту надидамки ҳеч кас,  
Хуришедро аз сояи шаб соябон деҳад.*

АЛИШЕР НАВОИЙ

«САБЪАИ САЙЁР»дан

<...> Ҳар киши қилмоқ эса маълум,  
Бири мансур<sup>1</sup> эрур, бири манҳум<sup>2</sup>.

Насру назми ангаки мудрақур<sup>3</sup>,  
Назмнинг пояси бийкрақур...

Худ жавоҳир нечаки дилкашроқ,  
Назм силкига чексалар хушроқ.

Ики сори дури самин<sup>4</sup> яхши,  
Орада лаъли оташин яхши.

Жавҳарий бу сифат бериб тартиб,  
Айласа риштани анга таркиб...

Ким жавоҳирин оллига тўкса,  
Талли гафлап киби ани ўкса.

Ҳам ёмон худ кўринмағай, лекин  
Лутфи аввалгача эмас мумкин.

Бас мунунг онча зийнати йўққур,  
Бир-бирисиға нисбати йўққур.

Назму наср ичра ҳам бу нисбат бил,  
Икисин бу икиға нисбат қил...

XXXVII

Сўз ғояти ва назми ва ғоятсиз хижолат изҳори ва  
ниҳоятсиз журъат эътирози ва ўқур элга насойихи<sup>6</sup> санойиъ  
ўқумоқ ва битир хайл<sup>1</sup> га мавоиз<sup>8</sup> ажзоси битимак ва  
тарихининг таъбини ва абёти ададининг таъйини.

Чун манга файзи фазли раббоний,  
Рўзи этти бу турфа иншони.

Файзи қудсийдин эҳтимом<sup>9</sup> ўлди,  
Ки будафтарға ихтиом<sup>10</sup> ўлди.

Ўз ишимда тафаккур эрди манга,  
Не тафаккур, тахайюр эрди манга...

1Си неча назм суст ё сода,  
Чун эрур кимса табъиға зода.

Зодаи табъ элга хуш кўрунур,  
Уғли зангига хурваш кўрунур.

Шеър ҳам чун кишигадур фарзанд,  
Кўнглига қуту бағриға пайванд.

*Зиит*<sup>11</sup> эса қойили кўрар ани хуб,  
Элга *мардуд*<sup>12</sup> эрур анга марғуб...

Сен ўзунгни тонимас эрмишсен,  
Ўз сўзунгни тонимас эрмишсен.

*Руд*<sup>13</sup> янглиғ неча фиғону хуруш?  
Баҳр ўлуб айлагил ўзунгни хамуш!

Чун эшиттим бу нукта шод ўлдум,  
Баҳрдек мухташам *ниҳод*<sup>14</sup> ўлдум.

Тушти бу баҳр узра андоқ мавж,  
Ки анинг мавжи тутти чарх уза авж.

Табъдин мунчаким дури сероб,  
Борчаға мехрдек сафо била тоб.

Баҳрдин тошқори бериб эрдим,  
Бу сафина аро териб эрдим.

Чекиб эрдим назм силкига ҳам,  
Лек хотирда эрди мунча алам,

Ки бу дурларки айладим манзум,  
Филҳақиқат эмас санга маълум.

Ки нечукким мен айладим идрок,  
Бормудур элга доғи софию пок?..

Алишер Навоӣ

<...> Неки мен ёздим ўйла сурса қалам,  
Не рақам қилдим они қилса рақам,

БМтларда *тахаллуф*<sup>15</sup> айламаса,  
Лафзларда тасарруф айламаса,

Оқ ўлуб анга *номаи аъмол*<sup>16</sup>,  
Тушсун илгига хомаи иқбол.

Кимки ёзмоқга *музд*<sup>17</sup> қилса ҳавас,  
Борча мақсуди музд бўлсау бас.

Қора пул узра можаро қилса,  
Юзидек сафхани қаро қилса,

Кўз уза нуқга қўймай айлаб зўр,  
Мардуми бўлмагондек айласа кўр.

Ғайб дин нуқгаи йўнуб *амадо*<sup>18</sup>,  
Хат аро айб айласа пайдо.

Хомасиға кўзи мидод ўлсун,  
Ул қародин анга савод ўлсун.

Тили шақ бўлсун ўйлаким хома,  
Орази тийра ўйлаким нома...

Сўзни гар туз дедим ва гар оздим,  
Неки тақцир айладинг ёздим.

Килк ўлурда варақнигор манга,  
Қайда бор эрди ихтиёр манга.

Хар не килким вараққа ёзди бу кун,  
Килки тақцир ёзмиш эрди бурун.

Ёзганим хуб, йўқса зишт ўлди,  
Манга найлай, бу *марнавишт*<sup>19</sup> ўлди.

Неки ёздинг ани рақам қилдим,  
Шак эмасдурки, сахв ҳам қилдим...

Етги афлокни анга ёр эт,  
Етти иқлим элин харидор эт!

**«МЕЗ ОНУ-Л-АВЗ ОН»дан**

(ХАЗАЖИ МУРАББАЪ)

<...> Рубойй вазниким, ани «ду байтий» ва «тарона» ҳам дерлар, ҳазаж баҳрининг «ахрам» ва «ахраб»идин *истихроже*<sup>1</sup> қилибдурлар ва ул вазнедур асру *хуш оянда*<sup>2</sup> ва назмедур бағоят *рабоянда*<sup>3</sup>. Шеър авзонидин ушбу вазндурким, назм устодлари анга ҳадде муайян қилибдурлар ва ғоят лаофатидин ики байтга *ихтисор*\* қилубдурлар ва ул йигирма тўрт навъ келибтур ва мажмуъи ики қисмга мухтасардур.

Бири улки, аввалғи жузви «мафъулун» бўлғайки, ҳазаж бир жузвини «харм»<sup>4</sup> қилибдурлар ва ани «ахрам» дерлар. Ва бу ўн ики навъ келур.

Яна бири улки, аввалғи жузви «мафъулу» бўлғайки, ҳазажни «хар&» қилибдурлар ва ани «ахраб» дерлар. Бу ҳам ўн ики навъ келур. Аммо -

*Ҳазажи ахрам*

Ё раб, не офатдур ул хусну жамол  
Ким йўқгур ер ила жаҳон ичра мисол.  
*Мафъулун мафъулун мафъулу фаул*  
*Мафъулун мафъулу мафъуийлу фаул.*

Минг қатла шукрин десам оз эрур,  
Гар бўлса бир замон манга коми висол.  
*Мафъулун мафъулун мафъулу фаул*  
*Мафъулун мафъулун мафъуийлу фаул...*

Аммо — *Ҳазажи ахраб*

Эй сандин ўлуб бағрим ҳам қўксим доғ,  
Қўнглум ўту ул ўтқа тўкуб ашким ёғ.  
*Мафъулу мафъуийлун мафъулун фоъ*  
*Мафъулу мафъуийлу мафъуийлун фоъ*

Тан ўлса ғаминг ичра жонингга фидо,  
Жон қуйса муҳаббатингда сен бўлғил соғ.  
*Мафъулу мафъуийлун мафъулу фаул*  
*Мафъулу мафъуийлун мафъуийлун фоъ..*

<...> Чун доираға кирган бухурдин фориг бўлудди, яна бир неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар

Алишер Навоий

ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузга дохили бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аруз бухуриға дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи оз муносабате эрмас эрди...

Яна турк улуси, батахсис чиғатой халқи аро *шойиъ*<sup>1^</sup> авзон-дурким, алар сурудларин ул вазн биля ясаб, мажорисда айтурлар.

Бириси «*туюғ*»*туўти*, ики байтқа муқаррардур ва сазй қилурларким, *тажнис* айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоғким:

( T U IO F )

Ё раб, ул шахцу шакар ёлабмудур?

Ё магар шахцу шакар ёлабмудур?

*Фоилотун фоилотун фоилон*

Жонима пайваста новак отқоли

Ғамза ўқин қошиға ёлабмудур?

*Фоилотун фоилотун фоилон*

Яна «*қўшиқ*»*туркам*, *орғуштак*<sup>8</sup> усулида шойиъдур ва баъзи *адвор қутуби*\* да ул усул зикр бўлубтур ва ул *суруд аъроб*<sup>9</sup> онинг тева сурад ҳудилари вазни биля «*мадиди мусаммани солим*»*т* воқеъ бўлур анинг асли бу навъдурким, байт:

Ваҳки, ул ой ҳасрати, дарду доғи фурқати,

Ғам эрур жонимға ўт, ҳам ҳаётим офати.

*Фоилотун фоилун фоилотун фоилун...*

Яна «*чинга*»*дурким*, турк улуси *зуфоф*<sup>11</sup> ва қиз қўчирур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва ики навъдур. Бир навъи ҳеч вазн биля рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурумким, «*мунсарихи матвийи мавқуф*» баҳридур ва ёр-ёр лафзини радиф ўрниға мазкур қилурким, андоқким (байт):

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,

Ким домидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр?

*Муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон*

Ва яна ҳам турк улусида бир суруддурким, ани «*муҳаббатнома*» дерлар ва ул *ҳазажии мусаддаси мақсур* баҳридадур ва холо *матрук*<sup>2</sup>дур, будур (байт):

Мени оғзинг учун шайдо қилибсен,

Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен.

*Мафойилун мафойилун мафойил*

Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, «*ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф*» вазнида анга байт бошлаб битиб, анинг доисраъидин сўнгра ҳамул баҳрнинг ики рукни била адо қилиб, суруд нағмаотиға рост келтурурлар эрмиш ва ани *тустазод*» дерлар эрмиш, андоқким (мустанод):

Эй хуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли,  
*Мафъулу мафойилу мафойилу мафулун*  
Мазҳар санга ашё.  
*Мафъулу фаулун.*  
Сен лутф била кавну макон ичра мувалли  
Олам санга мавло.

Яна Ироқ аҳли тарокимасида сурудедур шойиъким, ани «*арузворий*» дерлар ва анинг байти кўпрак «*ҳазажи мусаммани солим*» дадур, андоқким (байт):

Сақоҳум раббуҳум ҳамри дудоғинг кавсариндандур,  
Бу майни ичтиқунг нуқли ҳадисинг шаккариндандур.  
*Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун...*

<...> Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбакларнинг будай-будайи ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмиға дахли йўқгур.

Яна сурудедурким, ани «*турки*» дебдурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин *мутажойиз*<sup>13</sup> айш аҳпиға судманд ва мажолис аро сурудцур, андоқки, салотин ани яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар, туркигўйлик лақаби била машҳурдур ва ул доғи «*рамали мусаммани мақеур*» вазнида воқеъдур, андоқким (байт):

Эй, саодат матлаъи ул орази моҳинг сенинг,  
Аҳли бийниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.  
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Ҳазрати султон соҳибқирон бу вазннинг ғоят равонлиғ ва латофатидин ва руҳпарварлиғ ва салосатидин ўз девонларинки, жамиъ девонин орасида баданлар аро жондекдур ва кавоқиб ичра хуршиди рахшондек воқеъ бўлубтур, бошдин оёқ *илтизом*<sup>14</sup> қилиб, бу вазнда тартиб берибдурлар эрди...

**МУҲАММАД ФУЗУЛИЙ**  
**(1498 - 1556)**

*Ироқнинг Карбало шаҳрида Сулаймон ота оиласида туғилган. Боғдодда яшагани учун айрим манбаларда Фузулий-Боғдодий деб ҳам юритилган. 1534 йили Боғдод Усмонлилар халифалиги қўлига ўтгач, Табризга кетмоқчи бўлди, бироқ, асосан, Боғдодда яшаб, у ерда вабо касалидан вафот этган.*

*Фузулийнинг адабий ва илмий мероси турк (озарий), форс ва араб тилларида ёзилган. Шоир машҳур «Девон»идан ташқари «Лайли ва Мажнун», «Сихҳат ва мараз», «Бангу бода», «Сухбат-у-л-асмор» каби эпик достонлар ҳамда «Матлаъу-л-эътиқод», «Етти жом», «Анису-л-қалб» ва «Ринду Зоҳид» каби фалсафий достонлар яратган.*

*Фузулийнинг адабий-назарий қарашлари «Дебочаи афсаҳум-иуаро девони Фузулий Бағдодий алайҳи-р-роҳма»да, «Лайли ва Мажнун\* ва бошқа достонларининг муқаддимасида ҳамда «Матлаъу-л-эътиқод» («Эътиқод манбаи») ва «Анису-л-қалб» («Қдлбларнинг сирдоши») каби диний-тасаввуфий асарларида акс этган.*

*Куйида шеър табиати ва шоирлик масъулияти ҳамда газал жанрига доир фикрлари «Девон»ининг дебочасидан сайлаб олиниб, наизга тайёрланди.*



**«ДЕБОЧАИ АФСАХУМ ШУАРО ДЕВОНИ  
ФУЗУЛИЙ БОҒДОДИЙ АЛАЙҲИ-Р-РАҲМА'»дан**

Ҳамди беҳад, ул Мутакаллими нутқ офаринаки, сафинаи уммид, *суккони биҳору-буҳури-назми<sup>2</sup>, тамаввуҷи истиғроци<sup>3</sup> «ваишуароу йаттабиухуму-л-ювун»<sup>4</sup>* мустағраки гардоби хирман этмишкан, силсилаи истисно «*Кма-л-лазина оманӯ*» бурокиб шуаройи исломи саҳиҳу солим соҳили нажота чекмиш. Ва сипоси беқиёс ул нозими осмону заминаки, *басмалайи назмиюР*, афсари фарқи-фирқон эдиб, *мазраайи қулубӣ<sup>1</sup>* аҳли ирфона ниҳоли маваддати каломи мавзун дикмиш.

*Қ и т ъ а<sup>8</sup>*

*Зиҳи сонейки, лавҳи жона килки ҳусни тавфиқи,  
Азалдан иқтизоӣи назми жонпарвар рақам қилмиш.*

*Камоли шеър касби мумкин ўлмаз бемадад андан,  
Анга миннатки, табъи назм лутф этмиш, карам қилмиш.*

Ва дуруди номаъдуд ул мухотаби каломи мўъжизнизомаки, фунуни шеъри, мазмуни - «*ва мо алламноҳуш шеърра*»<sup>9</sup> мардуди табоеъ қилмиш экан, лисони ҳикмат баёни - «*инна минаш - шеъри лоҳикматун*»<sup>10</sup> тақрири-дилпазирила мақбули қулуби-ахло ҳол этмиш. Ва санойбириё ул қофияи назми анбиёки, адами илтифотларила рутбаи шеър, пояи ихонатда қолмишкан, силсилаи саодат интисоби шарифларила филжумла даражаи эътибора етмиш.

*Н а з м*

*Ул дури дуржи - «ана афсаҳ'''ки, ҳикмат дояси,  
Шеър шаҳдила лаби жонпарваринтар қилмамиш.*

*Шеър бир зевардур, аммо биз киби ноқислара,  
Ўлки, комилдур, ани муҳтоҷи зевар қилмамиш.*

<...> Аммо ҳануз ул навраслара назокати табъдин тоби иқтисоби дақойиқи улум ва тоқати-машаққати-таълими ҳақойиқи ҳудуди русум ўлмамоғин маҳфили беҳишт осо-

Муҳаммад Фузулий

ларинда ҳамиша ашъори ошиқонадан ғайри насна ўқунмазди.  
Ва мутолиа этдиклари авроқда жигарсўз ғазаллардан ғайри  
бир хат бўлунмазди. \*

*Б а й т*

*Шеър бир маъшукдур, ҳусни иборат зевари,  
Жону дилдан нозанин маҳбублар ошиқлари.*

Ул тоифаи гирмои мудовимати саноеъи ашъор ва мувозибати  
латоифи гуфтор ила ҳам ҳусн ҳолатиндан вуқуф бўлмишларди  
ва ҳам ишқ камолатиндан хабардор ўлмишларди.

*Ҳ и т ъ а*

*Эй, ҳуш улким, табъи мавзунила баҳси шеър эдиб,  
Ҳўбулар воқифи мазмуни ашъор ўлалар.*

*Демадан фаҳм эдалар кайфияти асрори ишқ,  
Ошиқи бечора ҳолиндан хабардор ўлалар.*

<...> Замон-замон савдои шеър соир афъолима ғолиб душуб  
ва гуруҳ-гуруҳ лайливашлар Мажнун киби истимои шеър учун  
бошима уюшиб, шоирлиғим муқаррар ўлди. Ва овозаи назмим  
ила оламлар дўлди ва шуҳрати том бўлди.

*Б а й т*

*Табиат шухраи шаҳр ўлмоға майли тамом этди,  
На тинҳон айлайим савдо мани расвойи ом этди.*

Бу ҳола муқорин машшотаи ҳиммат раво кўрмадики,  
муҳаддараи ҳусни назмим пирояи маорифдин холи, манассаи  
даҳрда жилва қила. Ва саррофи истеъдоди улувви *рифъат*<sup>12</sup> ризо  
вермадики, риштаи силки шеърим жавоҳири илмдан ори  
гарданбанди олам ўла. Зероки, илмсиз шеър - асоси йўқдевор  
ўлур ва асоссиз девор ғоятда безътибор ўлур. Пояи шеърими  
ҳильяи илмдан муарро ўлмоғи мўъжиби ихонат билиб, илмсиз  
шеърдан қолиби беруҳ киби танаффури қилиб, бир муддат нақди  
ҳаётим, сарфи иқгисоби фунуни илми ақли ва нақгти ва ҳосили  
умрим, базли иқтибоси фавоиди-ҳиками ва ҳандаси қилмоғин  
мурур ила лаолийи аснофи ҳунардин шоҳиди назмима  
пироялар мурағтаб қилдим. Ва тадриж ила татаббуи тафосир ва

аҳодис адиб, фазилати шеъра мазаммат исноди тухмат  
ўлдуғининг ҳақиқатин билдим.

*Қ и т ъ а*

*Шеър завқиндан ўлмаган огоҳ  
Аҳаи назм мазаммат айламасин.  
Қанди жаҳлина эътироф этсин,  
Ҳар каромата сеҳр сўйламасин.*

*Қ и т ъ а*

*Ғазалдур сафобаҳши аҳли назар,  
Ғазалдур гули бўстони ҳунар.*

*Ғазали ғазал сайди осон дағил,  
Ғазал мункири аҳли ирфон дағил.*

*Ғазал билдурур шоиринг қудратин,  
Ғазал ортирур нозиминг шухратин.*

*Қўнғил гарчи ашъора чўқ расмвор,  
Ғазал расмин эт жумладан ихтиёр —*

*Ки, ҳар маҳфилинг зийнати дур ғазал,  
Хирадмандлар санъати дур ғазал.*

*Ғазал деки, маиҳури даврон ўла,  
Ўқумоқ-да, ёзмоқ-да осон ўла...*

**<...> Ва бири ул ноқиси бад саводки, таъбиномавзунила  
мажлису маҳфилда истидоъи истеъдод қилиб шеър  
ўқудукча, назмдан насри сочилмайа ва адоий сусти ила  
шоҳиди маъни жамолиндан ниқоб очилмая.**

*Бенасиб ўлсун наими хулддан ул зиштким,  
Номулойим лаҳжаси мавзуну номавзун эдар.*

*Тешаи лафзи банойи назми вайрон айлаюб,  
Суст гуфтори фасоҳат аҳлини мағбун эдар.*

**Бири ул ҳосиди жафопеша ва муониди хато андишаки,  
таъби номавзунила даъвойи шеър эда, аммо ҳақонқи ашъора**

Мухаммад Фузулий

соҳиб шуур ўлмая ва идроки ракикла лофи назм ура, аммо  
ҳақонки гуфгора роҳи тасарруф бўлмая. *Лоҷарам*<sup>13</sup>, ҳасац дий-  
дан цнсофинг кўр эдиб, идрокина эътимод эдан жоҳиллар  
хузуринда беҳуда-беҳуда тааррузлар эда ва *ҳарза-ҳарза*<sup>14</sup> даҳл-  
лар айлая, токи, шеърдан завқи истимоъ кеда...

*Хазондур гулиани ирфона ҳосид,  
Илоҳи, ҳосиди хор айла доим.*

*Ишидур маърифат аҳлина озор,  
Илоҳи, ҳосиди зор айла доим.*

Ва раҳзиати *ийзад*<sup>15</sup> ул ҳалолзодаи пок эътиқодаким, бу наврас  
шоҳидлара мушоҳида қилдиқча аълосининг *ҳилйай*<sup>16</sup> таҳсинла  
жамоли камолина зийнат етира ва адносининг шонаи мурувват  
бирла зулфи хатосидан *иқди*<sup>17</sup> уюбин чиқариб, ойнаи қудрат-  
дан сайқал эҳсонила нуқсон губорин гўтура...

## АБДУРАУФ ФИТРАТ

' «АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

### СОЧИМ, ТИЗИМ

Сўзлар, гапларни уюштириб тузулган асарлар адабий бўлсун-бўлмасун, битта йўсундан бирида тузуладир: *сочим, тизим (назм, наср)*.

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланмасдан, белгили бир ўлчов билан ўлчанмасдан тарқалиб, сочилиб тузилган эса ул асар *сочим* йўсунида тузилган бўладир. Мисол: *Кампирнинг қариган, қуруган кўзларидан йироқ-йироқ ерлардан ики томчи ёш келди. Бутун танини, мучаларини босиб, эзиб, синдириб келган у ики томчи ёшни энги билан артгандан сўнг отаси ҳам шундай қизим... деди (Чўлпон)*.

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланиб, белгили бир ўлчов билан ўлчаниб тузилган бўлса, у асар *тизим* йўсунида тузилган бўладир.

*Юракда умидлар амаллар  
Тузумсиз қароғни босаркан  
Нега мен чақмоқдек югурмай?!  
Эскиган, чуруган тамаллар,  
Йўқликка эгри йўл босаркан  
Нега мен ундан юз югурмай?!*

(Боту)<sup>2</sup>

Тизимнинг ҳар бир кесиги бир *мисраъ* бўлуб, ҳар ики мисраъи бир *байт* аталадир. Ботунинг юқоридаги тизим шеъри олти мисраъ ёки уч байтдир.

Тилларнинг оҳанг эътибори билан бир-бирида бўлмаган ҳоллари бордир. Рустилида “босим” (ударение) бор<sup>4</sup>. Бунингсўзорасидаги ўрнини қоида билан билиб бўлмайдир. Сўзнинг охирида, ўртасида ўринлашадир. Бугун турк тилларида эса “босим” сўзнинг охирида бўладир. Босими охирида бўлмаган сўзлар жуда оздир.

Форси(й)ча ё арабчада қай бир чўзғини “тўрт чўзғи” каби чўзиш мумкин. Ҳар тилнинг ўзига махсус бўлган бу ҳоллари бу тилнинг тизим (наср) усулларига кучли таъсир қиладир. Шунинг учун ҳар тилнинг шу ҳолларига уйғун бўлган тизим ўлчови *бармоқ вазни* аталган ўлчовдир\

#### Абдурауф Фитрат

Бармоқ вазни бутун турклар учун-да, биз ўзбеклар учун-да миллий вазндир, мусулмонликдан бурун бугун турк шоирлари шул бармоқ вазни билац тизимлар, шеърлар ёзар эдилар.

Мусулмонликдан сўнгра турклар орасида, шаҳарларда, сарой теграларида араб-форс маданиятига берилган, шунинг таъсири билан етишкан бир синф (хос синфи) турадир (пайдо бўладир). Бу синфдан етишкан мадраса-сарой шоирларимиз араб-форс адабиёт мактабларидан етишкан кишилар эдилар, булар араб-форс тилларининг ҳалиги “мадд”лик<sup>6</sup> оҳангига уйғун бўлган аруз вазнини қабул қилдилар ҳамда ўз шеърларини, ўз тизимларини шул вазнда ёздилар. Шундай бўлуб, араб-форснинг аруз вазни биз туркларнинг-да бир синф шоирларимиз учун тизим ўлчови бўлди.

Миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазни буларнинг орасидан чиққи. Миллий вазн - бармоқ вазни бу санъаткор шоирларимиз орасидан чиққан бўлса ҳам йўқолмади, ўлмади. Эл-улус аро ёйилиб кодди, эл-улусимиз ўзининг қўшукларини, ашулаларини шул вазнда айтдилар, дostonларини шул вазнда ўқудилар, тингладилар. Араб-форс маданияги таъсири остига киргандан замонамизгача (ўн ики мулчар - аср чамасида) бизнинг тизим ўлчовимиз шу ҳолда давом этти: араб-форс мадрасасида етишкан сарой шоирлари, хос синфига махсус шоирлар аруз вазнида ёзуб ўқудилар. Араб-форс адабий руҳига бўйинсинмаган эл шоирлари, турк бахшилари бармоқ вазнини берк тутдилар. Шу билан юрдилар. Шундай бўлиб, ўзбекларда-да тизим ўлчови икки турли бўлиб қолди: биринчиси, ўзимизнинг миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазни, икинчиси, араб-форс ўлчови бўлган аруз вазни...

#### ФОРС, АРАБ АРУЗИДА ТИЗИМ ШАКЛЛАРИ

...Бизда форс, араб арузидаги тизмаларнинг шакллари тубандагичадир:

#### ҒАЗАЛ

Биринчи байтнинг ҳар ики мисраъқа, ондан кейин ҳар байтнинг охирида қофия бир турли бўлган тизмалар 12 байтдан ортукбўлмаса *ғазал* бўлади. Юрак “лиризми” шеърлари кўбрак ғазал шаклида айтилади.

Мисол:

*Қимга қилдим бир вафоқим, минг жафосин кўрмадим,  
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.*

*Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдига,  
Ҳар тарафдан юз туман тизги жафосин кўрмадим.*

*Кимга кўнглум айлади меҳру муҳаббат фошким,  
Ҳар вафога юз жафо онинг жазосин кўрмадим<sup>7</sup>.*

#### ҚАСИДА

Ғазал йўсунинда тузулиб, ўн икки байтдан ортуқ бўлган тизмаларга *қасида* дейилади. Қасида ғазалдан кенграқдир. Махгашлар, махтанишлар, табиаттасвирлари, ахлокий фикрлар қасида йўсунли айгилади. Бизнинг ўзбек-чиғатой адабиётимизда қасида йўли жудаям кенгаймаган, чиройлик ўрнаклари оздир.

#### ҚИТЪА

Ғазалнинг биринчи байти бўлмаса, қолғани *қитъа* бўлади. Бошқача айтганда, қофияси ҳар байтнинг охирида бўлуб, биринчи мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга *қитъа* дейилади. Кўбрак талабномалар, чакириш битиклари, насихатлар қитъа шаклда ёзилгандир.

#### МАСНАВИЙ

Ҳар байтнинг икки мисраъи ўзига махсус қофияси бўлган тизмаларга *маснавий* (икилик) дейилади. Достонлар, мактублар (кўбрак севги мактублари) маснавий йўсунли ёзилади.

Мисол:

*Мен қарибман мени худ нетғусидир,  
Мени бу ерда муқим этғусидир...*

*На қўлум бор, на оғзим, на белим,  
Бу қадар эвриладир сўзга тилим.*

#### РУБОЙИ

Тўрт мисраълигина бўлуб, 1-, 2-, 4-мисраъи қофиядош, 3-мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга *рубойи* дейилади. Рубойи форси(й)га махсус бир тизим шаклидир. Бизга форслардан келгандир. Бунинг махсус вазни бордир. Араб-форс арузини чиғатойчада ёзган Навойи рубойи учун “ҳазаж” баҳридан йигирма тўрт вазн борлигини сўйлайди. Бирокбу йигирма тўрт вазн бир-бирига шунча яқиндирким, Навойининг ўзи ҳам, мисолларини кўрсатганда аралаштириб юборадир<sup>8</sup>.

**Менинг фикримча, бу йигирма тўрт вазни бир вазни санамоқ мумкиндир. Озгина ўрганиб турганим рубойига мисол:**

• »

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир,  
Ҳар кимки, жафо қилса жафо топқусидир.  
Яхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз,  
Ҳар кимки, ёмон бўлса, жазо топқусидур<sup>9</sup>.*

**Турк адабиётида рубойининг яна икинчи бир шакли бордир. Бунга туюқ дейилади. Туюқ қофия эътибори билан форс рубойиси кабидир. Вазни бошқа, Навоийи туюқни рамал баҳридан деб кўрсатади. Ҳам шу вазнда шу мисолни кўрсатади:**

*Ё раб, ул шаҳду шакар ё лабмудур,  
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур,  
Жонима пайваста новак отгали,  
Ғамза ўқин қошига ёлабмудур<sup>10</sup>.*

**Кўриладурким, бунинг қофиясида сўз ўйунларидан тажнис<sup>11</sup> бордир. Шунгатаяниб, “туюқтўрт мисраъли, қофияси тажнисия тизмалардир”, деб таъриф қиладилар, Ҳолбуки, Навоийнинг “Мезону-л-авзон”ида кўрсатилганига кўра, туюқ учун тажнис, албатга, лозим эмас. Навоий бу ҳақида мана шундай дейди: «Бириси туюқцурким, ики байтга муқаррардир. Ва саъй қилурларким, тажнис этилгай» (“Мезону-л-авзон”).**

**Менинг фикримча, бармоқ вазнимиз билан ёзилган тўртлик тизмаларнинг оти бўлган, сўнгралари араб-форс арузи билан ёзиб бошлаган шоирларимиз унинг вазнига яқин бир аруз вазнига айлантириб жинсли қилурга ҳам тиришкан бўлсалар керак.**

#### МУСТАЗОД

**Бир ғазал ёзилади. Ҳар мисраъ ҳар байтидан кейин шул мисраънинг бир бўлаги вазнида сўз орттирилади. Бунга мустазод дейилади<sup>12</sup>. Мисол:**

*Не ўсмаю, не кесмадур ул зулфи сумансой,  
Машишота сенга зотм фа/шкдур магар, эй ой,  
не гамзаи жоду,  
хуришид анга кўзгу.*



*Қош ёси била киртик ўқин ҳар сори отсоқ,  
имкони хато йўқ,  
Ҳар кимсаки, бўлғай унга бу наф ўқу ёй,  
туз бўлгуси қобу<sup>3</sup>.*

Навойи “Мезону-л-авзон”да мустазод тўғрисида деган: “Ва яна халқ орасида бир суруд (ашула) борким, ҳазажи мусамман вазнида унга байт боғлаб, ҳар мисраъидин сўнгра ҳамул баҳрнинг ики рукнини бир қилиб суруд (ашула) нағмаотиға (куйига) рост келтирарлар эрмиш” (“Мезону-л-авзон”). Навойининг шу сўзларидан мустазод шаклининг турк куйларига тўғри келтириб ўқумоқ учун сўнгра тузулган бир шакл экани онглашилади.

#### МУСАММАТ

Узун бир тизмани тўртлик, бешлик, олтилик парчаларига ажратадилар. Биринчи парчасининг ҳамма мисраълари қофиядош бўладир. Қолган парчаларининг сўнг мисраълари айрича қофиядош бўлуб, сўнг мисралар эса биринчи парчанинг қофиясиға бойланадир.

*Мусаммат* неча турлик бўлади: 1) тўрт мисраълик бўлса *мураббаъ* (тўртлик): 2) беш мисраълик бўлса *мухаммас* (бешлик): 3) олти мисраълик эса *мусаддас* (олтилик) дейиладир...

Навойи, Лугфий, Ҳусайний, Комил, Рожий, Амирий каби кўб чиғатой ўзбек шоирларининг мусамматлари (мухаммас, мусаддас, мураббаълари) бордир.

Баъзан бир шоир хурмат қилгани бир шоирнинг бир ғазалини олади. Унинг ҳар ики мисраъининг устига уч ёки тўрт мисра бойлаб, бир мухаммас (бешлик) ёки мусаддас (олтилик) тузадир. Бу адабий йўлдошликка *мухаммас ё мусаддас боғламоқ* дейиладир. “Мусаммат”га мисол учун Ҳусайнийнинг Навойи ғазалига боғланган(н) мухаммасини ёзамиз:

#### *Ҳусайнийнинг Навойига мухаммаси*

*Лаъли жон баҳшингдин<sup>1</sup> айру оби ҳайвонни нетай<sup>2</sup>,  
Ҳар дам ар<sup>3</sup> юз жон берур жононасиз жонни нетай,*

" Лаълбахш - жон бағишловчи лаб.

<sup>2</sup> Обихайвон - ҳаёт суви.

<sup>3</sup> Ар — (форсча) асар.

*Гар эмас манзур хуснунг, хуру гилмонни нетай,  
Гулиани куйингдан айру боги ризвонни<sup>4></sup> нетай,  
Бдишима гар гул сочар, сонсиз гулафшонни<sup>5)</sup> нетай,  
Ҳажр<sup>6></sup> андуҳида<sup>7)</sup> то гулиан аро ҷилдим гузар<sup>8></sup>,  
Сарв бӯйи қоматингни наҳлидан<sup>9></sup> берди хабар,  
Лек<sup>10)</sup> онинг васлидин не баҳра топдим не самар<sup>11></sup>,  
Наҳл қаддинг чун эмас гирён кӯзимда жилвагар,  
Жўйбор<sup>2)</sup> атрофида сарви хиромонни<sup>3></sup> нетай*

**деб бошланган<sup>14</sup>.  
Ҳа(р) бир бўлагида:**

*Харобот<sup>4)</sup> аро кирдим ошуфтаҳол,  
Май истарга илгимда синган сафол*

**мисраълари қайтарилган гўзал бир таржиъбанди бор<sup>15</sup>. Шунинг  
бир бандини ёзиб кўрсатамиз:**

*Кетур, соқиё, муждаи жомдин,  
Ки, пажмурда<sup>15)</sup> бўлмишмен айёмдин.  
Бу гулиан гулига чу йўқтур вафо,  
Не парҳез этай жоми гулфомдин<sup>16)</sup>.  
Чу йўқ шоми ҳижрон хуморига<sup>17)</sup> субҳ.  
Ичиб онгламай субҳни шомдин.  
Халос айлай ўзни маю нуқлнинг<sup>18)</sup>*

<sup>4)</sup> Боғи ри нюн - жаннат.

<sup>5)</sup> Гулафшон - буюк байрамларда қилинатурган бир турли ўт ўйуни.

<sup>6)</sup> Ҳажр - нйрилиқ.

<sup>7)</sup> Андуҳ - кайғу.

<sup>8)</sup> Гузар қилмоқ-ўтмоқ.

<sup>9)</sup> Наҳл - ниҳол.

<sup>10)</sup> Лек - лекин.

<sup>11)</sup> Самар - мева.

<sup>2)</sup> Жўйбор - ариқлар ораси.

<sup>3)</sup> Сарви хиромон - манғиб (хиром қилиб) юрғучи сарв бўйли  
гўзалларга берилган сифат.

<sup>4)</sup> Харобот - майхона.

<sup>5)</sup> Пажмурда - руҳсиз, сўлғин.

<sup>6)</sup> Гулфом - гул рангли.

<sup>7)</sup> Хумор- бош оғриғи.

<sup>8)</sup> Нуқл - газак.

*Суву донаси бирла бу домдин<sup>9)</sup>.  
Булай дайр<sup>10)</sup> тирига андоқ мурид,  
Ки ёд этмайин шайхулисломдин.  
Кирай дайр аро ўйла мажнуну маст,  
Ки, кетсун хирад<sup>2)</sup> хос ила омдин  
Солай бир алоло<sup>22)</sup> харобатда,  
Ки чиқсун фиғон<sup>23)</sup> аҳли айёмдин.  
Хароботий ўлмоқлигим, зоҳидо,  
Савол этма, мен зору бадномдин.  
Гарав қилгали майга чун қолмади  
Не тасбеҳу не хирқа<sup>24)</sup>, ноқомдин.  
Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,  
Май истарга илкимда синган сафол<sup>16)</sup>...*

**ТАРЖИЪБАНД, ТАРКИББАНД**

Узун бир тизма бир неча қисмга айриладир. Ҳар бир қисмнинг ўзига махсус қофияси бўладир. Бироқ ҳар қисмнинг охиригини бутунлари бошқа қофияда ё бир неча қисм билан бир қанча қофияда бўлади. Бунга таркиббанд дерлар<sup>18)</sup>. Биринчи қисмининг охириги ики мисраъи ҳар қисмнинг охирига қайтарилиб турса, таржиъбанд аталади.

Навойининг:

*Кетур, соқий, ул майки субҳи аласт<sup>25)</sup>,  
Онинг нашъасидин кўнглум эди маст...*

(деб бошланувчи таржиъбанди бор).

<sup>9)</sup> Дом - тузук.

<sup>10)</sup> Дайр - бутхона.

<sup>2)</sup> Хирад - онг.

<sup>22)</sup> Алоло - шовқин.

<sup>n></sup> Фиғон - қичқириш.

<sup>24)</sup> Хирқа - шайхлар чопони.

<sup>16)</sup> Субҳи аласт - азалдан.

### «ФОРС ШОИРИ УМАР ХАЙЁМ»дан

< ... > Исломдан кейинги форс шеърининг шакл эътибори билан энг муҳим қисмлари маснавий, қасида, ғазал ҳам рубойидан иборатдир.

*Маснавий:* маснавий сўзи(нинг) бизчаси икиликцир. Бу шакл назмда ҳар ики мисраънинг махсус мустақил қофияси шарт бўлмок бўлуб, маснавий аталиши ҳам шунинг учундир. Маснавий шаклида бир асар ёзмоқчи бўлган шоир қасида ва ғазалда бўлгани каби ўз асарини маълум биргина қофия билан ёзишга мажбур бўлмайди. Шунинг учун назмнинг бу шакли шоирга озодлик беради. Турли ҳикоялар, достонлар, ваъз-насихатларга оид узун асарлар ёзиш учун назмнинг маснавий шакли бошқа шаклларга қараганда қулайроқдир. Бу шакл форсийларнинг бурунги миллий назм шакллариандир. Бунинг араб исломидан бурунги сосонийлар замонида сулоласи борлиги маълум<sup>1\*</sup>. Ислом давридаги Эрон шоирларининг энг эскиларининг маснавий шаклида достонлар ёзганларини кўраимиз. Ҳижрий 4-асрда яшаган Бу Шакур Балхий<sup>1</sup>, Дақикий<sup>2</sup>, Рудакий<sup>3</sup> ва 5-асрда (ҳижрий-Ҳ.Б.) яшаган Асадий<sup>4</sup>, Фирдавсий<sup>5</sup> турли достонлар ёзганлар. Бу достонларнинг муҳим қисми эронийларнинг миллий қахрамон достонларидан иборат эди. Араб истилосидан кутулган эронлилар орасида миллий ҳис, миллий туйғулар кўзғалишига хизмат қилгани учун бундай достонлар Эрон миллий буржуазияси томонидан ҳимоя кўрар эди. Қахрамон(лик) достонини энг юқори даражага чиқарган шоир машҳур Фирдавсий (ҳижрий 411). Фирдавсийдан кейин бу йўлда асар ёзиш давом қилган бўлса ҳам Фирдавсийдан юқорироқ ёхуд унга баравар келадиган бир шоир ундан кейин форсий адабиёт дунёсида етишмагандир.

Бу замонларда қахрамон достонлари билан ишқий достонлар ҳам ёзила бошлаган эди. Бунинг энг эски намунаси деб Дақикийнинг ишқ ҳам уруш достони бўлган «Вомику

<sup>1</sup> Дайлабийлар замонида «Қасри Ширин» атрофида топилган. Давлатшоҳ Самарқандий томонидан хабар берилган «Китоба»даги ики мисраъ ҳам маснавий шаклидадир.

Узро\*сини кўрсатиш мумкин. «Луғати Ҳофиз Убаҳий»да машхур Рудакийга нисбат берилган баъзи байтлардан унинг ҳам мутақориб вазни<sup>6</sup> бирла «Юсуф, Зулайҳо» ёзганини гумон қилиш мумкин<sup>2</sup>). Фирдавсийнинг ҳам «Юсуф, Зулайҳо» отли маълум бир досгони бор. Лекин унинг «Шоҳнома»си даражасида юксак бир асар эмасдир. Ишқий дostonлар ўзининг энг юқори босқ?иға милодий 12-асрда яшаган машхур Низомий билан чиқа олди. Низомий ўзининг «Лайли, Мажнун», «Фарҳод, Ширин», «Ҳафг пайкар» каби ишқдосгонлари билан бу йўлда форс адабиётига абадий эсдаликлар бағишлай олди. Низомийдан кейин бу йўлни ундан илгарироқ олиб бориш ҳеч бир форсий шоирга насиб бўлмади.

*Қасида:* бир қофия билан айтилган узун манзумалардан иборатдир. Адабиёт қондачилари унинг 12-15 байтдан ортуқ бўлушини лозим кўрадилар. Қасидалар, умуман, шоирнинг севганини макгаш, баҳор, куз, киш каби фаслларни тасвир қилиш, ахлоқий ва фалсафий дастурлар бериш билан бошланиб бир ҳукмдорнинг, бир вазирнинг ёхуд қандайдир бир тўрани макгаш билан тамомланган.

Қасида араб шеърининг эски бир шаклидир. Арабларда қасидачилик исломдан бурун бор эди. Форсий шоирлар бу шаклни араблардан олдилар. Бу шаклнинг форс адабиётига қачон киргани ҳақида қатъий бир нарса айтиш қийин. Бирок баъзи маъхазларнинг хабариға қараб, масъалани озгина ойдинлаштириш мумкин: 186 хижрий (808 милодий)да машхур аббосий халифаларидан Хорун ар-Рашид<sup>7</sup> ўз ўлкасини ўғуллариға тақсим қилиб берганида Эрон, Афғонистон ҳам Мовароуннаҳрни ўғли Маъмунға берган ва Маъмун ҳукумати марказининг Марвда бўлишиға қарор қилган эди. Мана шундан кейин Маъмун Марвга келганда Абул Аббос Марвазий томонидан унга форсча бир қасида тақдим қилинган. Бу қасиданинг бизгача қолган қисми унинг оҳангича Рудакий, Унсурийларға кўра жуда тубанлигини кўрсатадир. Абул Аббос Марвазий бу қасидасида «ундан бурун форсий тилда бундай бир шеър ёзилмаганини, Маъмуннинг мадҳ ва саноси билан форс тилини ҳам тузатмак учун бу қасида-

2) «Бехишт ойн саройиро бипардохт, захаргуна дару тимсолҳо сохт зуд сандал чанд ошиёна дараш симину заррин полгона луғат» (Уз кутубхонадаги нусха).

Абдурауф Фитрат

сини ёзганини сўйлайди<sup>3)</sup>. Ёлғуз шунинг билангина бу масъала ҳақида бир нарсани узулкесил қилиб айтиш мумкин бўлмаса ҳам бошқа қариналарни<sup>8)</sup> мунга қўшгандан кейин қасиданинг форсий адабиётига ҳар ҳолда хижрий икинчи асрнинг охирларида кирганини қабул этиш мувофиқ бўлиб қолади.

Эронда, Мовароуннаҳрда араб хулофат марказидан ажралган мустақил ҳукуматлар (тоҳирийлар, сомонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳийлар)нинг саройлари форс адабиётини, форс тилини ҳимоя қилганда, айниқса, қасидачиликка катта аҳамият берилди...

<...> Зотан, арабларда ҳам кўбрак мадҳ ва марсия учун ишланган қасида шакли мазкур ҳукмдорларнинг ҳимоялари соясида жудаям гуллаб кетди. Сомонийлар, ғазнавий (ва) хоразмшоҳий саройларининг қасидачи шоирларини ҳимоя қилишлари ҳар кимга ҳайрат берарлик даражада буюк эди. Шоирларнинг оғизларини инжулардан тўлдириш, уларга обод қишлоқлар, олтин камар, қуллар, бедов отлар бағишламоқ бу ҳимоянинг кичкина намуналаридан саналади. Маҳмуд Ғазнавий ўзининг сарой шоирларидан «Ғазорий (Абу Язид Мухаммад Ғазорий-Розий)га қадар инъом қилган, оқча берган эдики, Ғазорий уни оқча беришдан тўхтатмоқ учун янги бир қасида билан қичқиришга мажбур бўлган эди<sup>4)</sup>.

<sup>3)</sup> «Кас бо ин манвол пеш аз ман чунин шеъре на ғўфт. Бар забон форсийро хаст. Бо ин навъ бубин («Мажмау-л-фусаҳо»)да «нест боин навъ бубин» ёзилган). Лек азон гуфтам ман ин мадҳро но тууроно лағат, гард аз мадҳ ва санойи ҳазрати ту зеб ва зин».

<sup>4)</sup> >«Қасидаи ломия» аталган бу қасиданинг баъзи байтлари шулардир:  
Басе молеки, на лўлу фурухтам баслам, басе молик на гавҳар  
фурухтам ба жувол.

Басе молеки, аз ин шоири ва шеърамро, «молик фиреб» бихонанду  
«жодую маҳгал»,

Басе молеки, зиёи ман аторамро, на оягоб масоҳат кунад, на боди шамол.

Басе молик, жаҳонро ба шубҳат афканди ки зарри сурхаст ин, ё  
шекаста санги сафол.

Таржимаси:

Эй подшоҳ, бас, мен сенга коплаб инжулар, бриллиантлар сотмадим.

Эй подшоҳ, бас, бу қадар инъомингни кўрганлар, мени подшоҳни  
аддоъчи соҳир дейлар.

**Зи** подшоҳ, бас, мулкимни, нарсаларимни ўлчаб санашдан куёш  
билан ел ҳам ожиз қолдилар.

Эй подшоҳ, бас, бу берганларинг қизил олтинми ёки синиксофолми,  
деб одамлар шубҳага тушдилар.

*Ғазал:* форс адабиётига ғазал шакли ҳам қасидага ўхшаб араб адабиётидан келди. Бу шакл қасиданинг кичкинаси (12 байтдан кам) бўлиб, ишқий савдо, гўзаллик, шароб мавзуларида ёзилиши шартдир.

Ғазалчилик йўли форс адабиётига янги эмас. Қасида, маснавий билан машғул бўлган форс шоирлари ғазал ҳам ёзар эдилар. Лекин, менинг фикримча, ғазалчилик йўли қасидачилик мўдадан чиқгандан кейин яхшироқ кўтарилди. Милодий 13-асрда энг буюк ҳукумат маркази Эрондан Хоразмга кўчадир. Қасидачи шоирлар ҳам хоразмшоҳийлар саройида йиғилиб ишга киришарлар.

Эронда ярим ё бутун мустақил кичкина ҳукуматлар майдонга келадир (Атобакон ҳукумати каби). Буларнинг мамлакатлари кичкина, ларомадлари оз, кучлари йўқ, ўлкани кенгайтиришдан умидсиз. Булар кўб окча билан қасидачи шоирлар тута олмайдилар. Моддий куч бўлмағач, куруққасвддан бир нарса чиқишини ҳам умид қилмайдилар. Мана шуларнинг атрофида биз қасидачиликнинг эътибордан туша бошлаганини кўрамиз. Бу даврда Шерозда Атобакон замониде етишган машхур Саъдий Шерозий қасидачиликка қарши исён байроғини кўтарадир. Машхур муболағачи талантили форс шоири бўлган Зоҳир Фарёбий подшоҳларни ёлғон махташлариға қарши чиқади. Унга қараб:

*Чи лозимки на курси осмон,  
Неҳи зеру пойи Қизил Арслон.  
Мағу пойи иззат бар афлок неҳ,  
Бигў рўйи ихлос бар хок неҳ<sup>5</sup>.*

Зоҳир Фарёбийнинг салжукий султонларидан Қизил Арслонни мактаған бир қасидасида шу байт бор:

*На курси фалак нехат андеша зери пой,  
То бар сабр рикоб Қизил Арслон занад.*

Таржимаси:

Андеша, хаёл тўққиз қабат кўкни курси каби оёғи остига қўймагунма,  
Менинг ҳукмдорим бўлган Қизил Арслоннинг узангисини ўполмайдир.

Саъдийнинг юқоридағи байтлари шунга қаратилган. Саъдий байтларининг таржимаси: Тўққиз >кўк курсисини Қизил Арслоннинг оёқлари остига қўйишининг нима керағи бор? Сен ҳукмдорларға «кўкларға кадам қўй» дема, «ихлос юзини тупроққа қўй». деб насиҳат қил.

деб кичкиради. Саъдий ғазалчиликни ҳам маснавийчиликни илгари бостирмок истайди. Маснавийда ҳам урушлар, қаҳрамонлар мақгаши эмас, айниқса, ҳукмдорларга насихат бериш, уларни адолатга ундашни мақсад қилиб олади.

**Рубоий:** форс шеърида энг муҳим ўрин тутадиган шакллардан бири рубойи шаклдир. Юқорила деганимиз каби форс шоирлари қасида билан ғазал шаклларини араблардан алдилар. Лекин, маснавий билан рубойи шаклларини эски миллий адабиётлардан олиб таҳмил<sup>9</sup> қилдилар. Шарқшунос олимлар орасида форс адабиётида рубойи шаклининг энг бурунги турк шеърларининг таъсири билан майдонга келганлиги ҳақда баъзи фикрлар бор. Адабиёт қоидачиларининг айтганларига кўра, рубойининг энг кучли, энг чиройли мисраъи 4-мисраъда бўлади. Рубойининг мақсади ҳам шул 4-мисраъда ифода қилинади. Бу ҳол туркларнинг халқ шеърларида ҳам кўруладир. Ҳатто, бизнинг халқ шеърларимиз орасида 1-, 2-, 3-мисраъларнинг тамом муносибатсиз каби кўрулиб, асл мақсад 4-мисраъларда ифода қилинган тўргликлар бор. Мана буни назарга олганда, рубойи маншани<sup>10</sup> бурунги турк адабиётдан ахгарганларга ҳақ бериш керак бўлади. Шундай эса ҳам бу фикрларнинг ҳэнуз қдгъий сурагда собиг бўлмагани каби бу шаклнинг энг эски Эрон халқ адабиётдан олинганлиги эҳгимоли ҳам кучсиз бир эҳгимол эмасдир.

Энг бурунги форс шоирларидан саналган машхур Рудакийга нисбат берилган рубойилар маълум бўлгани каби машхур Унсурийнинг ҳам Маҳмуд Ғазнавий мажлисида айтган рубойилари машхурдир. Ғазна шахрининг гўзал боғчаларидан биттасида Унсурий, Асжадий, Фаррухий ва Фирдавсий томонлардан бирор мисраъдан айтилган тубандаги рубойи:

Унсурий: *Чун орази ту моҳ набошад равшан.*

Асжадий: *Монанди руҳат гул набуд дар гулшан.*

Фаррухий: *Мужгонат ҳами кунад гузор аз жавшан.*

Фирдавсий: *Монанди синон Гев дар жанги Пашан.*

#### **Таржимаси:**

*Ой сенинг юзинг каби ойдin эмасдир.*

*Богда сенинг ёногинг каби гул топилмайдир.*

*Киприкларинг совутдан (темир куйлакдан) ўтадир.*

*Пашан деган паҳлавон билан урушганда Гев деган*

*паҳлавон найзаси каби(!)*



**Форс шоири Умар Хайем**

Бир кўп таъжираларга кўчирилган ва машҳурдир. Яна Ғазнада Зийнатий<sup>61</sup> Асадий (Тусий), Фарруҳий ва Унсурий томонидан айtilган тубандағи рубойинингбордигидан Умар ибни Аҳмад Насафий ўзининг «Матлау-н-нужум ва мажмау-л-улум» отли асаридан<sup>11</sup> хабар берадир:

Зийнатий: *Маҳ бо руҳи ту ба нур пеми накунад.*  
Асжадий: *Лаъл аз лаби ту баранг пеши накунад.*  
Фарруҳий: *Чу зулфи ту таъбия нажосий накунад.*  
Унсурий: *Хўби чи кунадки, бо ту хеши накунад.*

Таржимаси:

*Ойнинг нури сенинг юзундан ортуқлик қилолмайди.*  
*Лаълнинг ранги сенинг лабининг рангидан*  
*ўтолмайди.*  
*Ҳабаши ҳукмдори ўз аскарини сенинг кокилинг қадар*  
*тортиб шололмайди.*  
*Гўзаллик сенга хешилик қилмай нима қилсин..(!)*

Биз форс шеърининг шакл эътибори билан тўрт муҳим қисмга айрилганин ёздик. Бу форс шеърининг мусаммат, қитъа, мустаод каби бошқа шакллари эсламай қолганимиздан эмас, балки уларнинг икинчи даражада аҳамиятли ҳамда бизнинг мавзумиз учун жудаям керакли бўлгани учундир. Шунинг ҳам айтиб қўйиш керакки, форс шоирлари бу шаклларнинг ҳаммаси билан ҳам машғул бўлганлар. Ҳаммасида ҳам ёзганлар, бироқ уларнинг ҳар шаклда ёзганлари санъат нуқтаи назаридан бир даражада бўлмаган. Баъзилари маснавийда, баъзилари қасидада, баъзилари ғазалда, баъзилари рубойида устунлик қилганлар. Юқорида Рудакий, Фирдавсий, Унсурий каби шоирларнинг ҳам рубойи ёзганларини кўрдик. Булардан бошқа Абу Саъид Хайр (ҳижрий 414), Абу Саъид Барҳаш Шерозий, Абул Ҳасан Ҳараконий (ҳижрий 425), Абул Фараж Руний (ҳижрий 4-5 асрда), Ибн Сино (ҳижрий 448), Абу Наср Форобий (ҳижрий 339), Арузий Самарқандий каби бир кўп шоирларнинг жуда чиройлик рубойилари бор. Лекин рубойичиликка ўзини бутун дунёга танита олган бирдан-бир шоир машҳур Умар Хайёмдан иборатдир.

<sup>11</sup> Бу Зийнатийнинг ким эканлиги қақида маълумотимиз йўқ.

**МУМТОЗ ШЕЪР ТУЗИЛИШИ ВА УНИНГ  
МЕТРИК АСОСЛАРИ •**

Шеър тузилиши ҳар бир миллатнинг ўзига хос тили, тафакқури, шуури, сажияси билан боғлиқдир. Қадимги турк шеърининг тузилиши ҳақида гапирганда, кўпроқ олимлар тўртлик шаклидаги халқ қўшиқларини ва силлабик (ҳижо) вазнда яратилган назм парчаларини келтирадилар. Турк олими Рашид Раҳмати Арат кўҳна турк шеъри намуналарини келтириш билан бирга уларнинг ритмик асоси ҳижо асносида қурилганини қайд этган<sup>1</sup>. Қадимги ўзбек шеърияти араб шеър тизимига киргандан кейин унинг мавзу жиҳатлари ҳам ўзгарди. У энди силлабик тизимдан силлабо-тоник ва метрик шеър тизимига ўта бошлади. Бунга асос бўлиб бўгин ёки бўгинтовуш уйғунлиги эмас, балки ҳижоларнинг “кайфияти”, яъни бўгинларнинг сифати ҳал қилувчи моҳият касб эта бошлади.

Арабларда вазн тушунчаси жоҳилийя даврида ҳам мавжуд бўлган, ҳатто баҳр деб аталган вазн турлари мавжудлиги манбаларда қайд этилган. Бироқ араб халқ шеъри ва жоҳилийя даври шоирлари ижод намуналарини ҳам, саодат асри ва хулафои рошидинлар даври назм намуналарини ҳам изчил илмий тизимга солган, унинг қатъий қўринишларига қонуний тус берган, арузшуносликни фан сифатида шакллантирган олим Халил ибн Аҳмад ҳисобланади. Буни Алишер Навоий ҳам «Мезону-л-авзон» асарида «*Халил ибн Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг возеъидир*» деб таъкидлаб ўтган<sup>2</sup>.

Низомий Арузий Самарқандийнинг ёзишича, “ҳар кимнинг шеър таъби мустаҳкам тортиб, унинг сўзлари ва фикри равонлашгач, шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришади”. Худди шу каби ислоний фан ва маданиятнинг юксак даври аббосийлар халифалигининг етук филолог олими Халил ибн Аҳмад Фараҳидий-л-

<sup>1</sup> Яа?|| КабгаП Ага1. Еж1 Тигк §пп. - 1з(аьби1: 1980. -8. 11.

<sup>2</sup> Алишер Навоий. Мезону-л-авзон. Асарлар. Ён бештомлик.Т. 14. ~  
Фан, 1967,- Б. 137.

#### Мумтоз шеър тузилиши

Аздиййу-л-Басрий (715/719-786) Басра шаҳрида Абу Амр ибн Аъла (в. 771-776) ва Исо Сакафийдан таълим олгани хақида маълумотлар келтирилади. Олимнинг «Айн китоби», «Мўъжам фи илму-л-арузи» («Аруз билими қомуси») каби асарлар битгани, араб филологиясининг мавжуд илмлари билан машғул бўлгани ва мусика назарияси (оҳанг ва ритм масалалари)га оид рисоалар битгани айтилади. Бирок у асарларнинг бирортаси ҳам бизгача тўла шаклда етиб келмаган. Халил ибн Аҳмаднинг сарф ва наҳвга доир асарларининг баёини унинг шогирди Сибавайҳ (в. 796) «ал-Китаб» асарида, «Айн китоби»ни эса Лайс ибн Музаффар ва арузга доир ишларини араб арузидаги 16-баҳр ихтирочиси Абул Ҳасан ибн Саъид Ахфаш (в. 830) илмга маълум қилган. IX асрда Надр ибн Шумайл, Ибн Канноса, Асмаий, Али Райхоний, Қосим Салом, Аҳмад Бахийлий, Абул Умайсал, Ибн Сиккит, Ибн Қутайба, Бухтурий, X асрда Абул Аббос Саълаб, Ибн Жинний каби олимлар шеър илмига доир асарлари таркибида аруз масалаларини ёритгани, Ибн Саррож (в. 920)нинг «Меъёр фи авзону-ш-шеър» («Шеър вазнларининг меъёри») асари билан кейинги давр арузшунослиги давом этгани қайд этилган<sup>3</sup>. Мумтоз араб поэтикасининг тадқиқотчиси А. Б. Куделин Ҳасан ибн Рашиқ (в. 1070)нинг «Таянч» ва Абу Ҳилол Аскарый (в. 1005)нинг «Китабу-л-санъатайн» асарларини ушбу йўналишдаги муҳим манбалар сифатида санайди.

Жоҳилия даврида шеър поэтикаси хақида алоҳида асар яратилмаган бўлса ҳам хижрий I-II асрларда Қуръони карим ва ҳадислардаги шеърий намуналарга муносабат масаласида назарий қарашлар шакллана бошлади. Араб, форс ва турк шеърлари мана шу тилларнинг фонетик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда метрик тизимда ўрганила бошланган. Бу шеърий тизимнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, мисралардаги бўғинлар сони эмас, балки сифати, хусусияти бирламчи моҳият касб этадиган бўлди. Араб арузшунослигининг асосий хизмати шундаки, асрлар давомида илмий

<sup>3</sup> Талабов Э. Араб арузи. — Т : 1977.

тизимга солинмаган бадавий (сахройи) шеърлар қатъий интизом асосида тартибланди. Шеърдаги ритмик birlikлар сифатида ҳихо, рукн ва байт олинди. , Байтдаги рукнлар сони ва рукндаги ҳижола сифати асосида арузнинг хусусиятлари белгиланди ва булар асосида дастлаб 11, сўйгра 16 баҳр ишлаб чиқилди.

Марказий Осиёда яшаган ва араб тилида яратган асарлари билан кейинчалик ислом оламнинг буюк алломалари сифатида тан олинган Абу Наср Форобийнинг «Китобу-ш-шеър», Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон», Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» («Илмларнинг қалитлари»), Абу Али ибн Синонинг «Маҳорижу-л-хуруф. Ҳикмати аруз» («Ҳарфларнинг маҳражлари. Аруз ҳикмати»), Маҳмуд Замахшарийнинг «Қустосу-л-аруз» («Арузий зехн тарозуси»), Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳу-л-улум» («Илмларнинг қалити») асарлари таркибида ҳам шеъринг вазн муаммолари, араб, юнон ва ҳинд метрикасидаги умумий ва хусусий жиҳатлар қайд этилган.

Форобийнинг «Китобу-ш-шеър» асари араб ва юнон шеър тизимининг ўзаро қиёсланиши жиҳатидан эътиборли. Форобий масалага анча кенг қараган ва шеъринг асарнинг икки жиҳати тақлиду ташбиҳ, яъни маъно жиҳати билан унинг вазн жиҳати шеърнинг асоси бўлиш кераклигини уқтирган: *“Шеъринг сўзлар» маълум вазнга туширилиб, шеъринг бўлақларга бўлинсагина айтилган сўзлар шеър бўла олади. Қадимги шоирлар наздида шеър тузилиши ва унинг жавҳар - асоси ана шулардан иборат бўлган. Шеър бирор нарсага тақлид қилинган сўзлардан ташкил топиши керак. Шеър маълум бўлақларга бўлинган бўлиб, бу бўлақлар (олдинма-кетин) баб-баравар вақтда ўқиладиган бўлиши лозим. Шеър тузилишида тўтилмаган мана шу икки хил йўл фақат тақлид-ташбиҳ бўлишинигина эмас, балки улар орқали тақлид қилиниши мумкин бўлган нарсаларни ҳам билишни тақозо қилади. Бундай қонун-қоидаларга риоя қилишининг энг кичиги вазн масаласидир<sup>4</sup>. Шеър тузилишида ритм тушунчаси (Абу Наср Форобий асарида*

<sup>4</sup> Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри (арабчадан таржима. Изох ва муқаддима муаллифи А. Ирисов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

“зарб” деб тушунтирилган) одатда бир хил оҳангга уйғун қилган товушлар йиғиндисининг маълум бир муддат (вақт бирлиги) ичидаги такроридан иборат деб талкин этилди. Нутвда (шеърий нутқда ҳам) товушлар бирикмаси ўзаро бирор тизимга солиниб, ритмик бирлик ҳосил қилинади. Товуш ва товушлар бирикмаси бўғин (арузий истилоҳга кўра, ҳижо — Ҳ.Б.)ни, бўғинлар ўзаро бирикиб руқн ёки туруқни, буларнинг тизимли йиғиндисидан эса, байт ва мисра каби ритмик бирликлар ҳосил қилинган. Шундан келиб чиққан ҳолда муайян бир тилнинг фонетик хусусиятларига мос келувчи ритмик бирликлардан ҳосил қилинадиган шеър тизимини қўллаш одат тусига кирган.

Берунийнинг «Ҳиндларнинг грамматика ва шеър ҳақидаги китоблари баёни» асарида эса қадимий ҳинд шеър тизими унинг араб ва ажам шеърига муносабати туфайли ўрганилган. *«Бу илм (яъни наҳв илми — Ҳ. Б.)дан кейин чанда деган илм келади. Чанда аруз илмига муқобил турадиган шеър вазнларидан иборатдир. Ҳиндлар чандага жуда муҳтооклар, чунки уларнинг китобларида назм билан тузишни мақсад қилиб олганлар. Чанда, яъни шеър вазн санъатини дастлаб Пингалу ва Чалиту юзага чиқарган. Бу бобда ишланган китоблар кўп. Уларнинг энг машҳури «Гайситу» китоби бўлиб, тузувчисининг исми билан айтилган, ҳатто аруз ҳам шу исм билан аталган... Улар Халил ибн Аҳмад ва арузчиларимиз белгилаганидек, ҳарфларни санаида суқунли (ҳаракатсиз) ва ҳаракатли ҳарфларни мана шу икки белги / < билан тасвирлайдилар. Буларнинг биринчиси, яъни сўл томондагиси (чунки улар сўл томондан ёзадилар) дагху деб аталади. Бу енгил демакдир. Иккинчиси, яъни ўнг томондагиси гурӯ деб аталади. Бу оғир демакдир. Оғир вазннинг миқдори аввалгининг (яъни енгилнинг), икки баробари бўлиб, икки енгил бир оғир ўрнида туради...»<sup>5</sup> Айни ҳолат араб арузида хафиф (енгил) ва сақил (оғир) сабаб сифатида юритилганини унутмаслик керак. Форобий ва Беруний асарларда юнон, араб ва ҳинд шеър назарияси учун асос бўлган ритмик бирликлар ишлаб чиқилган. Бундай бирлик сифатида юнонларда “метр”, арабларда “руқн” ва ҳиндларда “шлока” олиниб, уларнинг ўзаро муносабати изчил тартибда*

<sup>5</sup> Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд. - Т.: Фан, 1965. - Б. 121.

урганилган. Араб арузи нафақат араб тилли мамлакатларда, балки Туронзаминда ҳам изчил суратда ўрганилган. Аруз вази ҳақида араб тилида қатор тадқиқотлар яратилгани бунинг далилидир. Қомусий лугат тарзида яратилган Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» асарида ўша давр фанларининг муҳим соҳаларига оид атамаларнинг маънолари очиқ берилган. Асарнинг адабиётшунослик атамалари талқинига бағишланган жилди икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимнинг 5-боби илми аруз, қофия ва саноеъга оид истилоҳларни ёритишга бағишланган. Боб ўз навбатида беш қисмдан иборат: 1-қисм мазкур фаннинг таркиби, аруз тизимидаги атамалар; 2-қисм аруз вариантлари ва иллатларнинг номлари; 3-қисм қофия ва унинг таркиби; 4-қисм мазкур атамаларнинг келиб чиқиши ва улардан фойдаланиш усуллари, 5-қисм шеърят танқиди ва ундан фойдаланиш йўллари ҳақида. Ўз қомусини бундай фуқдаментал асосга қуриш билан баробарида муаллиф ўз давригача яратилган арузшунослик илмини тизимли суратда ёритди, аруз тизимидаги барча истилоҳларни алифбо тарзида изоҳлаш билан чекланмай, уларнинг қатъий қоидалари, бу фаннинг таркиби, вази ва баҳр муносабатлари, ҳар бир баҳрнинг турлари ва вариантларини ишлаб чиқди. Маълумки, араб арузи квалитатив (лотинча «сифат») шеър тизимига кирсада<sup>6</sup>, у бўгин (ҳижо) асосига эмас, балки ҳарфлӣр асосига қурилган. «Бунда уларнинг ўзига хос ҳаракатлари, талаффузига алоҳида эътибор берилади. Сўзнинг бутун таркиби «ҳаракатланган ҳарф» ва «ҳаракатланмаган ҳарф» терминлари ёрдамида белгиланади»<sup>7</sup>. Абу Абдуллоҳ Хоразмий асарида араб арузининг мана шу ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб арузий истилоҳларнинг шарҳланганини кузатиш мумкин. Бу асар гарчи изоҳли лугат тарзида тузилган эса-да, кейинроқ Марказий Осиёда яратилажак Маҳмуд Замаҳшарий, Абу Ҳафс Насафий,

<sup>6</sup> Адабиёт назарияси. II том: Адабий-тарихий жараён. - Т.: Фан, 1979. - Б. 349-355.

<sup>7</sup> Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳал-Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» асарида поэтика. — Т.: 2001. - Б. 82.

Юсуф Саккокий ва бошқа алломаларнинг арузий таджикотлари учун муҳим аҳамият касб этди.

Форс арузшунослиги, асосан, араб арузи йўлида шаклланган • бўлса ҳам унинг тараққиёти нафақат мумтоз форс шеърининг, балки форс арузийларининг кашфиётлари билан боғлиқ. Бу борада проф. Фитрат ёзади: *“Эрондилар араблардан нима олти бўлса, айнан алмади, ўзгартиб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди ёки олиб тақди... араб арузишнинг писбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамасдан форси(й) шеър вазнларининг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай қилиб, айрим бир форси(й) аруз майдонга қўйилди”*<sup>8</sup>. Тил хусусиятларига кўра метрик тизимга яқин бўлгани учун ажам халқлари орасида дастлаб арузни форслар қабул қилдилар. Араблардаги тақтиъ усуллари, асосан, қабул қилинди. Форс арузининг бундай бир тизимли ҳолга келишида Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-Мўъжам фи маъойир ашъору-л-ажам” («Ажам шеърлари меъёрлари жамлангани»), Носириддин Тусийнинг “Меъёру-л-ашъор” (“Шеърлар меъёри”), Шамс Фахрийнинг “Меъёру-л-нусрати” ва “Меъёру-л-жамоли”, Воҳид Табризийнинг “Жамъи мухтасар”, Юсуф Азизийнинг “Аруз”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолайи аруз” ва Сайфи Бухорийнинг “Арузи Сайфий” сингари асарлари ўз хизматини қилди. Буларнинг барчасига ушбу сўзбоши доирасида кенг тўхталишнинг имконият бўлмасда, ўзбек китобхонига илк бор тақдим қилинаётган Шамси Қайс Розийнинг “Ал-Мўъжам...” асарининг таълиф тартиби ҳақида қисқача баён бермоқчимиз. Муаллифнинг ёзишича, бу илм “манзум сўз мезони” бўлиши билан бирга *“Шеър жинслари ва вазнларини билиш учун бу фаннинг аҳамияти катта ва у ҳақиқий шеърт ноҳақиқидан ажратилишида яхши меъёр ҳисобланади”*<sup>9</sup>. Асарда дастлаб арузнинг луғавий ва истилоҳий маъноси тушунтирилади, сўнгра рукнларга ва бу илм доирасидаги фаол

<sup>8</sup> Фитрат. Аруз ҳақида (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). — Т.: Уқитувчи, 1997. - Б. 25-26.

<sup>9</sup> Шамси Қайси Розий. Ал-Мўъжам (муаллифи сарсухани тавзеҳот ва хозирқундан чоп У. Тоиров). - Душанбе: Адиб, 1991. - Б.33.

истилоҳларга шарҳ берилади. Иккинчи бобда аруз рукнларининг таркибидан ҳосил бўлган жузвлар ва вазнлар зикр этилади. Учинчи боб жузвларнинг афойил рукн тармоқларининг ўзгаришига бағишланган бўлиб, тўртинчи бобда қадимги ва янги баҳрларнинг яратилиши, арузий доиралар вазифалари ҳамда тақтиъ қоидалари, баҳр жузвларини бир-биридан фарқлашда амал қилинадиган қонуниятлар борасида фикрлар айтилган.

Шуни ҳолислик юзасидан қайд этиш лозимки, форс арузи фақат XX асргача тараққиётда бўлиб, ундан кейинги даврларда унинг ўрганилиши тўхтаб қолмаган. Мумтоз форс арузи илми XX асрда собиқ иттифоқ ҳудудида форс-тожик арузшунослиш шаклида давом этди ва бу фаннинг тараққиётига Б. Сирус, М. Шарифов, Н. Мирзахўжаев каби тожик олимлари<sup>10</sup>, Ш. Шомухамедов, А. Рустамов, Г. Тўйчиева<sup>11</sup> сингари ўзбек олимлари ўз улушларини қўшдилар.

Араб арузи бағрида ўзига хос форс арузи вужудга келгани каби туркий аруз ҳам араб-форс арузи билан ўзаро муносабатда яшади ва қарийб минг йил давомида мумтоз шеърятга зийнат бағишлаб келди. Турк арузшунослиги ривожидида Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий, Алишер Навоий, Захриддин Муҳаммад Бобур, Зокиржон Фурқат, Абдурауф Фитрат каби миллат фидойилари тер тўқдилар. Натижада “Фунуну-л-балоғ”, “Мезону-л-авзон”, “Мухтасар”, «Аруз ҳақида» каби фундаментал тадқиқотлар юзага келди.

Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий (XV аср) ҳақидаги дастлабки маълумот Бобурнинг «Аруз рисоласи» асарида учрайди. Бобуршоҳ баҳри тавилнинг ражазга оид намунаси сифатида Шайх Аҳмад байтини келтирганди. Олимнинг

<sup>10</sup> Сирус Б. Арузи тоҷики. Таҳқиқи интиҳоди. - Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1963; Шарифов М. Шамс-и Қайс-и Рази ва ғоли литературно-критические взгляды. АҚД. — Душанбе: 1985; Мирзахочаев Н. Илми аруз ва баъзи масъалаҳои назарияи он. / Масъалаҳои назария ва таърихи адабиёти тоҷику ўзбек. Нов. сер. № 262. - Самарқанд, 1975.

<sup>11</sup> Шомухамедов Ш. Форс-тоҷик арузи. - Т.: ТошДУ, 1970; Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. - Т.: 1971; Тўйчиева Г. Аруз в контексте газелей Амира Хосрава Дехлави. - Т.: 2005.



«Фунуну-л-балога» («Балогат илмлари») асарида «Арузи Қустос», «Арузи Андалусий» ва «Меъёру-л-ашъор» каби рисодалар тилга олинади, «булар Маҳмуд Замахшарий, Ибн Ҳоҳиб ва Носириддин Тусий қаламига мансуб асарлар бўлиб, Шайх Аҳмад Тарозий ўз асарини яратишда бу асарларга маълум маънода таянган: “Билгилким, араб уламосининг *иттифоқи бирла баҳр ўн олти келибтур. Ажам уламоси сўнгра орий туруб, йигирма тўрт қилибтурлар. Фааммо, бу заиф тиладиким, ул азизларнинг пайдо қилти баҳрларини қаламга келтурса ва туркий иборат бирла баён айлаб, цар вазит туркий байттин мисол келтурса*»<sup>12</sup>. Ана шу мақсадда кўп китобларни мутолаа қилиб, аруз денгизида гаввослик қилган олим мутақаддимлар, яъни 16 баҳрни ихгиро қилган араб уламоси ва мутааххирлар, яъни унга форсий кўрк бағишлаб баҳрлар сонини 19 га етказган форс арузийлари меҳнати қадрланади. Аллома аруз баҳрлари сони мутааххирлар (сўнги арузшунослар — Ҳ.Б.) томонидан 34 тага етказилгани айтади: «*мутақориб, мутадорик, ҳазаж, рамал, ражаз, вофир, комил, сақил, муқорин, мувофиц, муталойим, мутаносиф, жадид, мадид, муҳит, басит, музорей, мушокил, саҳих, сарих, ҳафиф, мужаннас, ажиб, триб, мунтахаб, муқтазаб, музҳар, музмар, мунсариж, мундариж, сарий, бадий, цариб, салиб*». Сўнгра аллома руқн сифатини ўрганиш учун 6 усул (усули ситта) тавсия қилади. Шу олти асосни пайдо қилган жузвлар: сабаб, ватад ва фосила келтирилади. Ва олти асосдан ҳосил бўлган саккиз руқн таҳлил қилинади. Буни олим *ажзойи афойил* деб атайдди. Шу билан бирга баҳр ўзгаришлари, яъни зихофлар ҳақида маълумот беради.

Алишер Навоий “Мезону-л-авзон” асарида араб ва форс арузи хусусиятларини тушунтирар экан, нгу билан бирга туркий аруз асосига қўйиладиган лисоний сифатларни ҳам белгилайди. Навоий асарида биринчи марта аруздан бошқа вазн тилга олинади: «*Яна бир неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтиптурлар ва баъзи бу замонда*

<sup>12</sup> Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-баллога. — Т.: Ҳазина, 1996.

*назм топибдур ва ҳеч арузга доҳили бўлмайдур»*<sup>13</sup> ва унга мисол келтирилади. Иккинчидан, Ҳазрат Навоий аруз назариясига <sup>^</sup> жами тўққизта доирани бирлаштирган «доираи мужтамиа»ни яратди ва уни назарий жиҳатдан асослаб берди<sup>14</sup>. Навоийдаги фикрлар Бобурнинг «Аруз рисоласи» (нашрда «Мухтасар») асарида давом эттирилган. Бобур тўққиз доирани асослаш баробарида «доираи мужталибан музахафа», «доираи мужталибаи мухтариъа» орқали баҳрлардаги ўзгаришлик руқнлар, яъни зиҳфлар билан бирга киритади. Тавил доирасига кирувчи Ариз ва Амиқ баҳрларини алоҳида ҳисоблайди<sup>15</sup>. Бобур асарини юртимизда илк бор нашр эттирган Саидбек Ҳасанов унинг арузшуносликдаги ўрнини белгилаб, «классик поэзиямизда қўлланилиб келинган 289 вазн ва уларнинг шакллари таъриф қилиб, умумаруз илмини 248 янги, ўзи ихтиро қилган вазн билан бойитиб, умумаруз илмига бениҳоя катта ҳисса қўшган»ини эътироф этади<sup>16</sup>. Бобур асарининг яна бир муҳим жиҳати шуодаки, аллома ҳар бир тилнинг фонетик хусусиятларидан келиб чиқиб арузни асослашга аҳамият берган ва «лафз вазни» юзасидан икки тоифа ўртасидаги баҳсни кузатиб, *«алфоз вазнидин икки тоифа баҳс қилурлар. Бири сарфийлар, яна бири арузийлар»* деб ёзганди. Бу билан аруз вазнини нафақат адабиётшунослик нуқтаи назаридан, балки тил жиҳатидан ҳам ўрганиш натижасида поэтик нутқдаги рангин тўзалликларни инкишоф этиш мумкинлигини аниқлатганди.

\ Манбаларда Фурқат аруз илмига доир рисола битгани қайд этилади<sup>17</sup> ва бу «Илми ашъорнинг қоидаи авзони» номли рисола орқали ҳар бир вазнга ўзига мос тамсиллар бериб, уни Гимкон қадар ихчам шарҳлашга ҳаракат қилгани Цутахассисларга маълум. Фурқатнинг ушбу рисоласи шундай

<sup>11</sup> Алишер Навоий. Мезону-л-авзон (критик тексти нашрга тайёрловчи И.Султонов). - Т.: 1949. - Б. 90-91.

<sup>14</sup> Мирзаев С. Навоий арузи. НДА. - Т.: 1946.

<sup>15</sup> Бобур Захир ад-дин Мухаммад. Трактат об арузе. Факсимиле рукописи, вступительная статья и указатели И. В. Стеблевой. — М.: Наука, 1972. - С.11.

<sup>16</sup> Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. — Т.: Фан, 1981. - Б. 94.

<sup>17</sup> Юсуфов Ш. Фурқат дастхатлари. // Адабий мерос. - 1983. 4-сон.

бошланади: «Алиш бмгилким аруз фани назм авзонини(нг) мезонидур, шариф фандур... шеър илмининг рутбаси багоят буюк мартабадур... Андоққи Хақ субҳанаху таъолопингЖаломи мажидида кўп ерда назм воқе бўлбдур». Фурқат илми шеърнинг қоида авзонини бераркан, уни кўпгина эътиборли тамсиллар орқали баён қилиш йўлидан боргад.

Фитратнинг “Аруз ҳақида”ги рисоласи нафақат аруз тарихи ва техникаси, балки, умуман, вазн назарияси ва унинг қўлланилиш тарихидан ҳам сабоқ берувчи назарий-методик қўлланма ҳисобланади. Чунки олим ўз асарида вазн масаласига бир бутунликдаги шеърый асарнинг энг муҳим узв (аъзо)ларидан бири сифатида қараган: “Қоидага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарақ бўлган гап парчаларининг маълум қоида билан кетма-кет тизилиши десак ҳар ҳолда ҳақиқатдан жуда узоққа бормаймиз»<sup>18</sup>. Ушбу таърифни тугалроқ тушуниш мақсадида шеър назарияси соҳасидаги илк илмий рисо-лалардан бири Абу Наср Форобийнинг “Китобу-ш-шеър” асаридаги “қоида”га мурожаат қиламиз: “Шеърнинг ҳар бир вазнида қўлланиладиган сўз бўлаклари тартибининг муайян чегараси бўлади. Шеър байтларининг ҳар бир бўлагидан ва тартиби билан бошқа қисмидаги тартиб ҳамоҳанг бўлмоғи керак”. Мана шу ҳамоҳанглик, Фитрат таърифидаги “шеър билан ёзилган маълум бир асарнинг вазни воҳид қиёси бўлиб такрорланган нарса” гапнинг маълум бир ўлчовидир. Фитратнинг таъбирича, шеър вазни орқали маълум бир қоида (ритмик тартиб) бўйича гап ва сўз билан ўлчанади. Бир сўзни ўлчаш ҳижола-р билан бўлади. Фитратнинг аруз рисоласида арузнинг вужудга келиш манбалари, тарихий ўсиши, араб, форс ва турк арузининг хос хусусиятлари ва ўзгаришлари таҳлил қилинади. Дастлаб олим вазн тузилиши қоидаларига эътибор қаратади.

**ВАЗН БУЛАКЛАРИ.** Ушбу истилоҳ Навоийнинг “Мезону-л-авзон” асарида (Навоийгача ўтган форс “арузий”ларида ҳам) руқн деб таништирилган, Бобур

<sup>18</sup> Фитрат. Аруз ҳақида (Нашрга таяёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). — Т.: Ўқитувчи, 1997. — Б. 16.

рисолаеида эса, “жузв”лар деб аталган ритмик бирликлар (сабаб, ватад, фосила) назарда тутилган.

Халил Ибн Аҳмад тизимида айtilган саккизта аслий рукилар ва уларнинг қисқартирилиши-орттирилишидан ҳосил бўлган 27 фаръий руки, ҳаммаси 35 та руки бўлади: *«Бу 35 хил ҳижо тўпламини “фаулун”, “мафойилун” қолиблари орқали ёдда сақлаб, шулардан байтлар тўқушининг ўзи, албатта, энгил эмас»*. Шунинг учун рисолада бармоқ вази тизимидаги каби соддарок йўл тутилиб, “ҳар бир рукидаги тўлиқ ва қисқа ҳижоларнинг сифати”га асосланиб, унинг ҳар байтдаги миқдорий жиҳатларини ҳам ҳисобга олгани ҳолда улар ўн икки туркумга ажралган. “Байт” ва “мисраъ” истилоҳлари айнан сақлаган ҳолда ҳар бир мисрада бир ёки икки туроқ белгиланган; улар учун ишорат қўйилган ва “ист” исми берилган. Бир мисранинг “ист” билан бўлинган парчалари “бўлим” деб аталган. Бир мисраъда такрорланган ҳижо тўдаларига “тўплам” (русча истилоҳ билан айтганда “стоп”) исми берилган. Бундан ташқари рус ва жаҳон шеършунослигидаги мавжуд чўзиқ (-) ва қисқа (у) бўгинлар учун жорий қилинган шартли белгилар ҳам аруз тарихида илк бор аруз вази бўлакларини ифода қилишга йўналтирилган. Шу тариқа аруз қонуниятлари бизга ҳижо (бармоқ) вазининг шакл қурилишидан таниш бўлган истилоҳлар асосида (“туроқ”, “тўплам”, “бўлим” каби) вази шакллари вужудга келган. Ҳар бир “туркум” ўз шакли (схемаси) билан кўрсатилиб, шеърятимиздаги мавжуд баҳрлар ўзига хос “туркум”ларга ажратилади.

**БАҲРЛАР ВА ВАЗНЛАР.** Фитрат бу каби истилоҳларни айнан сақлагани ҳолда анъанавий аруз қонуниятларини тушунтиришда истифода этган. Мумтоз шеърятда мавжуд 19 баҳрни (Бобур ўз рисоласида бу баҳрлар қаторида *“Яна ики баҳрким, Арид била Амиқдур, Тавил доирасидан ҳосил бўлур, ул ғайри машҳурдир, бу баҳрлар била жамъи бухур йигирма бир бўлғай”* деб ёзган) анъанавий тартибда эмас, балки тарихийлик тамойилини сақлаган ҳолда аввал шеърятда қўлланган беш баҳрни, сўнг араб ва форс шеърятда

баробар истеъмолда бўлган ўн баҳрни, ундан сўнгра эса “форс арузийлари” томонидан қўшилган уч баҳрни келтиради.

Фитрат бу шакл орқали анъанавий аруз баҳрларини тарихийлик вукан назардан кузагиб, улар ҳақида маълумот берган бўлишга қарамай, унинг “ўз йўли” бу баҳрлар орқали кечмайди. Бу 19 баҳр асосида *“олтилик, саккизлик, тўнқизлик, ўнбирлж... йигирмаликдан иборат 12 хил вази (эски арузчиларча айтганда 12 баҳр) чиқади. Бу ўн икки баҳрнинг ҳар бирдан қисқа, тўлиқ ҳижсаларнинг жойўзгаришлари билан айрим, айрим вазнлар йитгани кўринди. Мана шу тариқа 80 га яқин вазн тартибга олинди”*.

**ТАҚГИЪ ҚОИДАЛАРИ.** Аруз илмида мисраларни алоҳида ритмик бўлақларга ажратиб, уларни ўлчаш одат қилинган бўлиб, бу усул тактиъ (кесиш) деб юритилган. Бобур рисоласида ёзгандек: *«Тактиъ арузийлар истилоҳида байтнинг таҳлилдур, ул навъким байттин бир миқдор вазнда баробар бўлғай, ул баҳрнинг афойду тафотийли билаким, бу байт ул баҳрдадур»*. Шу билан бирга муаллиф ўз рисоласида туркий алфоз (сўзлар)нинг айрим товуш жиҳатларини ҳам кўрсатиб ўтган. Бироқ Фитрат бу каби араб ёзувида акс этиши қийин бўлган барча ҳодисотларни шаклларга кўчиради ва замонавий шеършуносликда белгиланган белги ва шакллардан фойдаланади. Шу усул билан “араб, эрон тилларидаги ҳижо қурилишини текшириб”, уларнинг олти турини аниқлаган.

Фитрат, аввало, “фаулунчилик, зиҳофотчилик каби чатоқ схоластик қоидалардан қутулмоқ” мақсадида аруз вазнини “чирмавда усули”га кўчириш тажрибасини қўллаган, бу усул *“аруз тарихида биринчи тажрибадир. Камчиликлари бўлиши мумкин. Масаланинг муҳим жиҳати шуки, эски схоластик ва чатоқ қоидалар билан арузни ўрганиш қийин. Ёш шоирларимизни аруз билан яхшилаб таништирмоқ учун махсус схоластик қоидалар рамкасида арузни чиқариш лозим. Менинг “чирманда усули”ни олишдан мақсадим шу. Шу мақсадни адо қилиш учун бундаги “чирманда усули”дан бошқачароқ ва қулайроқ бир йўл*

Ҳамидулла Болтабоев

*топилиб қолса, албатта, хурсандчили билан қабул қилалин*". Олимнинг қайта-қайта таъкидлашча, мақсад араб ёки форс арузи назарияси билан тушунтириш эмас, балки ўзбек арузи ва унинг амалда қўлланишидир.

Аруз илми Фитратга қадар мавжуд бўлганидек, унинг катлидан сўнг ҳам бу соҳа давом эттирилди. Айниқса, 60-70-йиллар адабиётшунослигида форс-тожик арузини ўрганиш билан бир қаторда, туркий тиллардаги арузнинг табиатига дохил бир неча илмий тадқиқотлар яратилди<sup>19</sup>. Ўзбек олимларининг бу соҳадаги изланишларининг самараси сифатида А. Рустамов, У. Тўйчиев, А. Ҳожиаҳмедов ва бошқа олимларнинг рисола ва қўлланмалари<sup>20</sup> чоп қилинди. Кейинги амалий қўлланмалар воситасида ўзбек арузи методикаси ҳам шаклланиш даврига кирмоқда.



<sup>19</sup> Ҳамраев М. Очерки теории тюркского стиха. — Алма-ата: 1969; Джафар А. Теоретические основы аруза и азербайджанский аруз. - Баку: Маариф, 1977; Усманов Х. К. Древние истоки тюркского стиха. - Казань: 1984

<sup>20</sup> Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. - Т.: 1972; Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. - Т.: Фан, 1985; Ҳожиаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. — Т.: Ўқитувчи, 1995; Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. - Т.: Шарқ НМК, 1998; Олимов М. Рисолаи аруз. - Т.: Ёзувта, 2002.

ШЕЪР ТУЗИЛИШИ. АРУЗ ИЛМИ

АБУНАСР ФОРОБИЙ

«КИТОБУ-Ш-ШЕЪР»дан

Биз шеърятдан 'Хабар'^<эр бўлган кўпгина халқларга қараганда араблар ўз шеърларида байтларнинг охирларига кўпроқ эътибор берадилар. Шунинг учун ҳам араб байтлари маълум ўлчовдаги маҳдуд' сўзлар билан мукамал ва гўзал бўлади, бу ҳол эса уларда кам қўлланиладиган ё бўлмаса кўпчилик орасида машҳур бўлган сўзларни ишлатиш билан юз беради. Мазкур байтлардаги сўзлардан тушуниладиган маъноЛуар ўша сўз бораётган нарса ва ҳодисаларга ўхшайдиган-таклидий бўлмоғи керак. Шуниси ҳам борки, унда ишлатиладиган иборалар ритми<sup>2</sup>, маълум бўлақларга ажратилган бўлиши керак: ҳатто ундаги ҳар бир ритм (зарб<sup>3</sup>), туроқ<sup>4</sup>, сабаб<sup>5</sup>, ватад<sup>6</sup>лар сони ҳам чегараланиши зарур. Шеърнинг ҳар бир вазнида қўлланиладиган сўз бўлақлари тартибининг ҳам муайян чегараси бўлади.

Шеър байтларинингҳар бир бўлагидан вазн тартиби бошқа қисмдаги тартиб билан ҳамоҳанг бўлмоғи керак. Натижада мана шу юқоридаги шартларга риоя қилинар экан, унинг ҳар бир бўлақлари ўқилиш пайтида бир-бирига баробар вақтда ўқилади ва силлик чиқади. Ҳар бир вазнда ишлатиладиган байт сўзларининг маълум бир тартиби, чегараси бор. Бунда байт сўзларининг охирлари ҳам чекланган: ё товушлар худди ўзидагидек ёки уни талаффуз қилганда баробар келадиган сўзлар бўлмоғи керак<sup>7</sup>. Байтлардаги сўзлар ҳақида гап кетаётган бўлса, ўшанга ўхшатма тарзда ифодаланиши лозим\*. Шу билан бирга байтларнинг бир-бирига ҳамоҳанг бўлиши ҳам талаб қилинади.

Баъзи халқларда олдин нағма - куй яратилиб, кейин унга ҳамоҳанг қилиб шеър боғлайдилар. Бунда шеърнинг бўлақлари куйга боғланган нуқгаи назардан худди баъзи бир ҳарф-товушларга ўхшаб қолади. Бордию, шеърнинг<sup>9</sup> маълум қисмига оҳанг боғланмай қолган бўлса, у ҳолда вазн бузилади. Бу худди шеърда ҳарфларнинг биронтаси

тушиб қолган тақдирда вазннинг бузилганига ўхшаб кетади<sup>10</sup>. Баъзи халқлар эса, араблар шеърларни куйга солгани каби ўз шеърларига куй басталамайдилар. Лекин шеър фақат бўғинлардангина тузилади, холос. Бу эса худди араб шеъриятидаги ҳолатга ўхшаб кетади. Бунда агар шеърга куй боғланса, оҳанг вазни (ритм) шеър вазнига қарама-қарши келади. Шу билан куйга солинган сўз (яъни, шеър)нинг вазни бузилади. Шунинг учун кимда-ким сўзга нағма-куй боғлар экан, шеърнинг баъзи бир сўзларида юз берганидай, вазн бузилишидан эҳтиёт бўлиши керак<sup>11</sup>.

Одамлар ва кўпчилик шоирлар тушунчасича, сўзлар маълум тартибли бўлақларга бўлиниб, бу бўлақлар муайян ва баб-баравар *мавзун - вазнли* дейиш мумкин. Шеър бирор нарсага тақлид қилиб тўқилганми-йўқми масаланинг бу томони эътиборга олинмайди. Шу билан бирга ўша шеър битилаётган тилда ишлатиладиган сўзларнинг *фасоҳати*<sup>12</sup> ҳам эътиборга олинмайди, бу сўзлар машҳур ва енгил бўлса бас, ўшанга кўпроқ эътибор берадилар<sup>13</sup>. Шеърда келган сўзларнинг кўпи юқорида шартли равишда айtilган томонларни ҳисобга олган ҳолда шеърнинг охирида ишлатиладиган сўз бўлақлари билан баробар тугалланишни тақозо қилади<sup>14</sup>. Бу эса ё бир хил ҳарф-товушлардан иборат сўзлар бўлиши, ё бўлмаса, иккаласи ҳам баб-баравар бир вақтда талаффуз этиладиган сўзлар<sup>15</sup> бўлиши керак.

Аммо юнон шоири Ҳомер феълидан маълум бўлишича, у ўз шеърлари охирларининг баробар келишига риоя қилмаган. Агар сўзлар бирор нарсага қилинган тақлиддан ташкил топган бўлсаю, лекин улар бирор оҳанг билан вазнга туширилган бўлса, ундай тизма сўзлар шеър саналмайди, балки бундайлар шеърий сўз - мулоҳаза деб юритилади, холос. Шу билан бирга агар бу айtilган «шеърий сўзлар» маълум вазнга туширилиб, шеърий бўлақларга бўлинсагина айtilган сўзлар шеър бўла олади. Қадимги шоирлар наздида шеър тузилиши ва унинг жавҳар-асоси ана шулардан иборат бўлган. Шеър бирор нарсага тақлид қилинган сўзлардан ташкил топиши керак<sup>16</sup>. Шеър маълум бўлақларга бўлинган бўлиб, бу бўлақлар (олдинмакетин) баб-баравар вақтда ўқиладиган бўлиши лозим. Шеър табиати-тузилишида бошқа қонун-қондаларга риоя қилиш унчалик зарурий саналмаган, ваҳоланки, бу қонун-қондаларга риоя қилишнинг ўзи шеъриятнинг энг афзал ва улугвор



бўлишига сабаб бўлган. Шеър тузилишида тutilмаган мана шу икки хил йўл фақат тақлид-ташбих бўлишликни эмас, балки улар орқали тақлид қилиниши мумкин бўлган нарсаларни ҳам билишни тақозо қилади. Бундай қонун-қоидаларга риоя қилишнинг энг кичиги вазн масаласидир.

Хигоба (риторика)да ҳам тақлидий нарсалар ишлатилади. Шуниси борки, бу хил нарсалар кўпчиликка жуда ҳам яқин, аён ва машхурдир. Балки шунинг учун ҳам нотиқларнинг кўп табиатларида асли шеъррш мулоҳаза юритиш қобилияти бўла туриб, хитоба талаб қилганидан ортиқроқ даражада тақлидни ишга солмоқчи бўлганлар ва шу билан хатога йўл қўйганлар. Аммо уларнинг бу мулоҳазаларига ҳеч ким ишониб қарамаган, балки, аксинча, уларнинг бу хил сўзлари кўпчилик назарида жуда муболағали хитоба сифатида қабул қилинган. Аслини олганда эса уларнинг бу сўзлари шеърый мулоҳазаларнинг ўзигина бўлиб, нотиқлар бунда фақат хитоба йўлидан бормасдан, балки шеърый йўлга майл қўйган эдилар, холос.

Кўпчилик шоирлар ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини бошқаларда қаноат ҳосил бўладиган даражада ифодалаш қобилиятига эга бўладилар. Улар ўзларининг ўша қоникарли мулоҳазаларини шеърый йўл билан ифода этганлар<sup>17</sup>. Бунинг оқибатида улар кўпчилик наздида шеър билан битилгани учун уни шеърый асар сифатида қабул қилганлар, ваҳоланки, аслида у хитобий бир мулоҳаза бўлиб, ўша шоирларнинг шеърый йўлдан чекиниб, хитобий йўлга майл этганлари эди, холос.

Нотиқлар кўпинча ўз нутқларида мана шу икки ҳолатни жамлаган бўладилар<sup>18</sup>. Кўпчилик шоирларда ҳам аҳвол худди шундай. Масалан, мавжуд шеър ва шеърый мулоҳазаларнинг ҳаммаси нима ҳаққа сўз кетаётган бўлса, ўшаларга бориб тақаладиган нарсалардан тузилган бўлади. Нарсаларга тақлид этиш эса ҳам феъл билан, ҳам мулоҳазалар билан билдириш йўлида амалга оширилади. Феъл билан юзага келадиган тақлид икки хил бўлади: уларнинг бири шуки, инсон ўз қўли билан бирор нарсага ўхшаган шаклни ясайди, чунончи, инсон бировнинг тимсолини ишлаб, уни муайян бир кишига ёки бошқа бирор нарсага ўхшатмоқчи бўлади. Ёки бўлмаса инсон бирор бошқа одамнинг хатги-ҳаракатига ўхшаган ҳаракатлар қилади. Сўз билан юзага келадиган тақлид шундаки, ўша сўз бораётган ҳаракатлардан бирортасига ташбих қилинган

сўзлардан тузилган ё айрилган бўлиши керак. Бу сўзлар ўша нарсалар ташбиҳ қилинган ҳаракатларга ишора қилади ва ўша нарсалардан тузилган сўз сифатида ҳаёл ҳам қилинади. Ва бу ҳаракат ё ўша нарсаларнинг ўзида ёки бошқа нарсаларда бўлади, деб ҳаёл қилинади.

Шундай қилиб, сўз - мулоҳаза билан бўладиган *тақлид-ташбиҳ* ҳам икки турли бўлади: бир турида тақлид ўша нарсанинг ўзида деб тасаввур қилинса, иккинчисидан эса бир нарсанинг борлигини бошқа нарса орқали тасаввур қилинади. Бу ҳол илмий мулоҳаза юритилганда худди шундай бўлади. Улардан бирида нарсанинг ўзида борлиги ҳақида маълумот беради, чунончи, айтайлик, таъриф; иккинчисидан эса, бир нарсанинг борлиги бошқа бир нарсанинг борлиги билан юзага келиши ҳақида маълумот беради. Масалан, айтайлик бурҳон - исбот. Демак, бундан маълум бўлишича, исботда илм, тортишувда иқад&ниш, хитобда ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеъриятда ҳам ҳаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади. Баъзида инсон феъли кўпроқ ҳаёл суришга боғлиқ бўлади. Бу шундайки, инсон бир нарсани бошқа нарсада бор деб тасаввур қилади. Бунинг натижасида у нарсаларнинг борлигини ҳис ва исбот тасдиқлагандагина унинг ўша нарсада борлигига ишониб ўшандай қилиши мумкин. Ҳатто бу ишда унинг борлиги ёлғон бўлиб, фақат ҳаёл қилинган тақдирда ҳам бу ҳаракат-феълни амалга оширади. Чунончи, одамлар айтишади-ку, агар киши бирор нарсага назар солса, ўша нарса унинг хуш кўрмайдиган нарсасига ўхилаган бўлса, у ҳолда унинг тасаввурда ўша заҳотиёқ бу нарсани хуш кўрмаслик ҳисси пайдо бўлади. Шу билан ҳалиги киши у нарсадан ўзини авайлаб-асраб, четлатиб юришгаурунади. Ваҳоланки, аслини олганда бу нарсанинг ўзи ўша ҳаёл қилингандай ёмон нарса бўлмаслиги ҳам мумкин<sup>17</sup>.

Мулоҳазалар ичида тақлид ишлатилган гапларни эшитган одамда ҳам худди шундай ҳолат пайдо бўлади. Бунда у бир нарсада бирор бошқа нарса тимсолини кўз олдига келтиради. Бу эса, ўз навбатида, у нарсани ўша киши илгари ўз кўзи билан кўрган бўлиши ва шунинг учун ҳам у нарсанинг тимсоли унинг кўз олдига келган бўлиши мумкин. Бордию, агар ўшанда у кишига бирор нарсанинг ўзини сўз билан тавсифлаб берилса борми, унда ўша сўз мулоҳазаларда ўзи

илгарилари тасаввур қилиб юрган бошқа нарсаларнинг тимсолини кўз олдига келтиради. Шу тарика ўша сўз-мулоҳазаларда ишлатиладгган ҳар бир нарса ичида яхшилик ё ёмонлик, адолатсизлик ё тубанлик ва ё бўлмаса, ҳалолликни тасаввур қилганига ўхшаб келади. Шундай қилиб, инсоннинг феъл-атвори кўпроқ ўзининг хаёлларига боғлиқ бўлади. Булар, албатга, унинг билим ё андишасига боғлиқдир. Аммо шуниси ҳам борки, кўпинча, унинг билим ва андишаси хаёлидаги нарсаларга тескари келиб ҳам қолади. Бундай пайтларда унинг феъл-атвори ўз билим ва андишасига кўра эмас, балки хаёлига кўра иш тутади.

Бас шундай экан, хаёлга келган сўзлардан кузатилган мақсад ҳам эшитувчини унинг хаёлига келган нарсани қилишга ундашдан иборат бўлади. Унинг хаёлига келган нарса ё исталган нарсалардан бирига интилиш, ё бўлмаса ундан қочиш, унга мойил бўлиб берилиш ва ё бўлмаса, уни ёмон кўриш ё ундан ёмонлик ё яхшилик кутиш каби ишлардан иборат хис пайдо бўлади. Ўша нарсалардан унинг хаёлига келадиган нарса хоҳ тўғри бўлсин, хоҳ нотўғри бўлсин бунинг фарқи йўқ. Шунда иш ҳақиқатан хаёлига келган йўсинда бўлганмиди ёки хаёлига келгандек бўлмаганмиди, бунинг ҳам фарқи йўқ, масаланинг бу томонига қаралмайди. Бу худди бир киши ўзи бажараётган ишини бир нарсага тақлидан қилаётган бўлса, у баъзан ўша тақлид қилаётган нарсанинг айнан ўзини бажараётгандек бўлади. Баъзан эса инсон ўзи тақлид қилаётган нарсага тақлид қилаётган нарсанинг ўзини бажарган бўлади. Чунончи, у *Зайд<sup>19</sup>нинг* афт-ангорини акс эттирган ҳайкал тимсолини ишлаган бўлиши мумкин. Шу билан бирга у Зайднинг тимсоли акс этадиган кўзгуни ҳам ясаган. Худди шунингдек, биз, эҳтимол, Зайдни танимаслигимиз ҳам мумкин, лекин биз унинг ишланган тимсолини кўриб уни билиб оламиз. Биз бунда Зайднинг ўз шаклини эмас, балки унинг афт-ангорига тақлид қилганини, яъни ўхшатирилганлигини кўриб билиб, олдик. Кўпинча, биз унинг тимсолини-шаклини кўзгуда акс этиб турганини кўрамиз. Шунда биз уни ўхшатилаётганига ўхшаб қолганидан билиб оламиз. Бу ҳолда биз Зайд шакли ҳақиқатини билиш борасида икки поғона узоқлашган бўламиз. Худди мана шунинг ўзи мулоҳазаларни тақлидга илаштирадиган томонлардан саналади. Бу мулоҳазалар баъзан ўша нарсаларга

Ўхшаган нарсалардан тузилган бўлиши ҳам мумкин. Баъзан эса бу тузилган нарсалар, ўз навбатида, унинг ўзига ўхшайдиган нарсалардан, бу ҳам ўз навбатида, унинг ўзига ўхшаган нарсалардан тузилган бўлиши ҳам мумкин. Натижада таклид - ўхшатиш борасида нарсалар аслидан бир неча поғона узоқлашади. Ўша мулоҳазалар хусусида ҳосил қилинган нарсалар тасавури мана шулардан иборат. Бу тасавурларни ҳосил қилишга эса мана шу каби қатор поғоналар илашиб келади. Ҳар бир нарса бир нарсага бевосита ўхшаган бўлгани учун у нарсани тасаввур қилинади. Ёки бўлмаса бир ёки ики нарса воситаси билан тасаввур қилинади. Бу эса ўхшатиш билан нарсани билдирилган мулоҳазаларга кўра бўлилади. Кўпчилик одамлар аслига яқин бўлган нарсаларга таклид қилишдан кўра аслидан узоқ бўлган нарсаларга бўлган таклид-ташбихни энг мукамал ва афзал бўлади, деб ўйлашади. Уларнинг фикрича, бундай ҳолатда туриб мулоҳаза юритувчилар таклид борасида ишловчилар орасида энг лаёқатли киши саналади, ундай киши бу санъат аҳлига жуда муносиб келади ва таклидни ўз йўлига мослаб улардан фойдаланади<sup>20</sup>.

**АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ**  
**(973-1048)**

*Абу Райҳон Беруний Хоразмнинг Қиёт шаҳрида тугилган, 22 ёшида ўз ватанидан чиқиб кетган (Берун — «ташқари» нисбасига эътибор беринг). Жўржонда ва бошқа ўлкаларда яшаган. Шартли равишда Маъмун академияси деб номланган илмий анжуман фаолиятида муҳим рол ўйнаган. Фаннинг элликдан ортиқ соҳалари бўйича илмий тадқиқотлари маълум.*

*Абу Райҳон Берунийнинг бадиий адабиётнинг назарий масалаларига бағишланган «Фазл аҳлининг шеърда айтилган фикрларини баён қилиш китоби», «Танланган асарлар ва шеърлар китоби» маълум. Шунингдек, буюк қомусий олим «Ҳиндистон», «Маъданиунослик», «Китобу-с-сайдана» асарларида ҳам санъат ва адабиёт муаммоларининг айрим қирраларига очиқлик киритган. Қуйида олимнинг «Ҳиндистон» (тўла номи «Ҳиндларнинг ақлга сизадиган ва сизмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби») асаридан ҳинд шеър илмига оид фасл тавсия қилинди.*

«ҲИНДЛАРНИНГ ГРАММАТИКА ВА  
ШЕЪР ҲАҲИДАГИ КИТОБЛАРИ БАЕНИ»дан .

Илмлардан шу *и*ки *фан'* бошқа илмларни ўрганишга восита бўлади. Ҳиндпар *Въякарана*<sup>2</sup> *деб* аталадиган тил илмини бу икки фаннинг олдига қўядилар. Въякарана - уларнинг сўзларини тузатадиган наҳв, хат ёзишда балоғатли, нутқ сўзлашда фасоҳатли, етуқ ва уста қиладиган *шитиқоқ*<sup>3</sup> илмидан иборатдир. Биз бу илмни ўргана олмадик, чунки бу биз ўргана олмаган асл илдиз, яъни луғат ва тилнинг шоҳобчасвдир...

Ҳиндларнинг айтишларича, уларда наҳв илмининг бошланиши мана шундай бўлган: уларнинг подшоҳларидан Самалвоҳана, дурустроқ айтилиши Сотавоҳана исмли бир подшоҳ бир куни ховузда хотинлари билан ўйнашиб туриб, уларнинг бирига: «Моудакам деҳи», яъни менга сув сепма, деган. Хотин: «Подшоҳ, модакам деҳи, яъни ҳолва олиб кел, деябди», деб гумон қилиб, ҳолва олиб келган. Подшоҳ: «Сенга ҳолва келтир демарим-ку» деганида, хотин дағал гапириб, кўпол жавоб берган. Шу сабабли подшоҳ хафа бўлиб, ўз ўрдаларидаги одатга кўра овқат емай пардага кириб олган, ниҳоят, хинд олимларидан бири подшоҳнинг олдига келиб, унга наҳв ва сарф илмини ўрганишга ваъда қилиб, унинг ғам ва ғуссасини кетказган. Ўша олим *салавот* ва *масбеҳ*<sup>\*</sup> айтиб, рўза тутиб, ялиниб-ёлбориб Маҳодевага борган. Охири Маҳодева унга кўриниб, *Абул Асад Дуалий*<sup>3</sup> араб тилида тузган қоидалар сингари энгил қоидаларни унга ўргатиб, бундан кейин шоҳобча қоидаларини ўргатишни ваъда қилган. Олим подшоҳ олдига қайтиб келиб, унга ўша қоидаларни ўргатган. Наҳв илмининг бошланиши ана шундай бўлган.

Бу илм (яъни наҳв илми - Ҳ. Б.)дан кейин *чанда*<sup>6</sup> деган илм келади. Чанда аруз илмига муқобил турадиган шеър вазнларидан иборатдир. Ҳиндлар чандага жуда муҳтожлар, чунки уларнинг китоблари назм билан тузишни мақсад қилиб олганлар. Чунки кишининг кўнгли келишган ва тартибли ҳар бир нарсага кизиқади, тартибсиз нарсдан нафратланади. Шунинг учун хиндларнинг кўплари маъносини билмасалар ҳам, манзум асарларни берилиб ва кизиқиб<sup>^</sup>, ўқийдилар, шодланиб ўйнаб бармоқларини шақиллатадилар. Ўрганиш осон бўлса ҳам, *сочма*<sup>7</sup> асарларга рағбат қилмайдилар.

#### Ҳиндларнинг шеър китоблари

Уларнинг кўпроқ китоблари ишш.Лпардан иборатдир. Мен *Иқлидус ва Алмажастий*<sup>9</sup> китобини ҳиндларга таржима қилиб кўрсатқида ва астролаб санъатини ёзиб беришдз шу шлокалар сабабли қийналмоқцаман. Чунки илм тарқатишга ва уларда йўқ илмнинг уларда ҳам бўлишига қизиқаман. Агар ўзларида йўқ илмий бир нарса уларга қолса, унинг маъносини фаҳмлаб бўлмайдиган шлокаларга солиб ишлаш билан шуғулланадилар. Чунки назмда такаллуф ва қийналишга эҳтиёж тушади. Бу ҳол уларда ишлатиладиган сонларни баён қилганимизда равшан бўлади. Бўлмаса, астролаб санъатини сочмалигича ёзишга уриналиди. Лекин улар сочма асарга нафрат билан қарайдилар. Улар тўғрисида гапирётганимда Худо менга инсоф ва адолат берсин.

Чанда, яъни шеър вазн санъатини дастлаб Пингалу ва Чалиту юзага чиқарган. Бу бобда ишланган китоблар кўп. Уларнинг энг машхури «Гайситу» китоби бўлиб, тузувчисининг исми берилган, ҳатто аруз ҳам шу исм билан аталган...

Улар Халил ибн Аҳмад ва арузчиларимиз тасвирлаганидек, ҳарфларни санада сукунли (ҳаракатсиз) ва ҳаракатли ҳарфларни мана шу икки белги /< билан тасвирлайдилар. Буларнинг биринчиси, яъни сўл томондагиси (чунки улар сўл томондан ёзадилар) *лагху*<sup>10</sup> деб аталади. Бу енгил демақдир. Икинчиси, яъни ўнг томондагиси *гуру* деб аталади. Бу оғир демақдир. Оғир вазннинг миқдори аввалгининг, (яъни енгилнинг) ики баробари бўлиб, ики енгил бир оғир ўрнида туради ...

Сўнгра мен сенга айтсам, бизнинг арузчиларимиз шеър ясаш учун феъллар(афоил)дан қолиплар тузганлари ва сўзларнинг ҳаракатли ва сукунли ҳарфларини рақам билан баён қилганлари сингари ҳиндлар ҳам енгил ва оғирни оддинма-кейин қўйиб, ҳарфларнинг сониди эмас, миқдор ва ўлчовларида вазни сақлаш билан енгил ва оғирдан таркиб топган калималар учун номлартайин қиладилар ва шу номлар билан белгиланган вазни кўрсатадилар. Миқдор ва ўлчовдан мақсад шуки, лагху бир миқдор, гуру эса икки миқдордир. Шундай ёзувдаги сонга қаралмайдию, ўлчовдаги сонга қаралади. Масалан, *маддали*<sup>11</sup> ва *танвинли*<sup>12</sup> ҳарфларнинг ҳар бири ёзувда битта бўлса ҳам, маддалиси сокин ва ҳаракатли, танвинлиси ҳаракатли ва сокин деб ҳисобланади...

Абу Райхон Беруний

---

Юнонлиларнинг китобларидан тушунишимизга кўра, улар *шеър оёқларица*<sup>13</sup> хиндлар йўлида юрганлар. Чунки Жолинус ўзининг «Қатожанус» китобида шундай дейди: «Менекратос юзага чиқарган турли ширалар билан тайёрланган дорини Демократес вазнга туширилган уч мисрали шеър билан тавсиф қилган...»



**ЛБУ АБДУЛЛОҲ ХОРАЗМИЙ**  
**(Ҳаср)**

*Абу Абдуляоҳ Муҳаммад б. Аҳмад б. Юсуф котиб Хоразмий Х асрда яшаган ва унинг бизгача етиб келган ягона асари «Мафотиху-л-улум» («Илмларнинг калитлари») сомонийлар сулоласининг учинчи вакили Нуҳ б. Мансур (975-997) халифалиги даврида ёзилган. Вазир Абул Ҳасан Убайдуллоҳ Утбийга бағишланган бу асар араб тилида битилган бўлса ҳам, унинг мундарижасидан муаллифнинг форс, юнон ва қадимги сурёний тилидан хабардорлиги маълум. Қомус шаклида ёзилган бу асарда ўша давр фанларининг муҳим соҳаларига оид атамаларнинг маънолари очиқ берилган.*

*Асар икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимнинг 5-боби илми аруз, қофия ва саноеъга оид истилоҳларни ёритишига бағишланган. Боб ўз навбатида беш қисмдан иборат: 1-қисм мазкур фаннинг таркиби, аруз тизимидаги атамалар; 2-қисм аруз вариантлари ва иллатларнинг номлари; 3-қисм қофия ва унинг таркиби; 4-қисм мазкур атамаларнинг келиб чиқиши ва улардан фойдаланиш усуллари, 5-қисм шеърят танқиди ва ундан фойдаланиш йўллари ҳақида. Шунингдек, тўртинчи бобнинг 8-қисми «котибларнинг сўздан фойдаланишидаги маҳоратлари»га бағишланган.*

*Абу Абдуллоҳ Хоразмий ўзгача яратилган араб тилидаги поэтик манбалар Халил б. Аҳмад дугати, Ибн Муътазнинг «Илму-л-бадеъ», Қудам б. Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» каби асарларидан унумли фойдаланган.*

*Қомуснинг Лейден, Берлин ва Лондон фондларида сақланувчи беита қўлёзмаси асосида яратилган танқидий матн голланд олими Ван Флотен томонидан 1895 йилда нашр қилинган ва кўнлаб Оврўпа тилларига таржима қилинган. Мазкур асар Ю. И. Крачковский, В. В. Бартольд, П. Г. Булгаков, М. Хайруллаев, Р. М. Баҳодиров, М. Зиёвуддинова томонидан ўрганилган.*

«МАФОТИХУ-Л- УЛУМ»дан

Бешинчи боб. Шеър илми. Аруз.

I бўлим. Аруз илми истилоҳлари ва унинг таркибий қисмларининг номлари ҳақида.

II бўлим. Арузда учрайдиган иллатлар ва зиҳофлар ҳақида.

III бўлим. Қофия ва унинг истилоҳлари зикри ҳақида.

IV бўлим. Истилоҳларнинг келиб чиқиши ва ишлатилишдаги ўзига хослик ҳақида.

V бўлим. Шеър танқиди ва мунаққидларининг сўз ишлатиш хусусияти ҳақида.

*I бўлим. Аруз илми истилоҳлари ва унинг таркибий қисмларининг номлари ҳақида*

Аруз<sup>1</sup> — бу байт биринчи мисрасининг охириги қисми. Бу сўз муаннасда бўлиб, аруз фани шу ном билан аталади. Агар байтнинг биринчи мисраси вазни маълум бўлса, бошқа қисмларини вазнга солиб ўқиш осон кечади.

*Зарб* - байтнинг охириги қисми.

*Хафиф сабаб (енгил сабаб)* - бу ики ҳарфдирки, уларнинг бири ҳаракатли, икинчиси сукунли «кад» сўзи каби, унинг белгиси: »|

*Сақил сабаб (оғир сабаб)* - иккита ҳаракатли ҳарф: — каби, унинг белгиси: оо

Шундай қилиб, мутахассисларда ҳаракатли ҳарфнинг белгиси думалок, худди «ҳойи ҳавваз» ҳарфига ўхшаш таёқча (чизикча) - о |

*Бирлашган ватад (ал-ватаду-л-жамъ)* - бу уч ҳарфдан иборат, улардан биринчиси ва иккинчиси ҳаракатли, учинчиси эса сукунланади: «лақад» сўзи каби ва унинг белгиси: |<sub>оо</sub>

*Ажралган ватад (ап -ватаду -л-фаруқ)* - бу уч ҳарфдан иборат, улардан биринчиси ва учинчиси ҳаракатли, уларнинг ўртасидаги сукунланади: «қал» сўзи каби ва унинг белгиси: о<sub>б</sub>

*Кичик фосила (ал-фосилату-л-сағир)* - тўрт ҳарфдан иборат, уларнинг белгиси учта ҳаракатли, тўртинчиси сукунланган: «ва лақад» сўзи каби ва унинг белгиси: |<sub>о</sub>о«

*Катта фосила (ал-фосилату-л-кабир)* - беш ҳарфдан иборат, уларнинг тўрттаси ҳаракатли, бешинчиси сокин: «малкана» сўзи каби ва унинг белгиси: |<sub>ооо</sub>«

*Баҳр*<sup>2</sup> - аруз истилоҳларидан бири ва у ўн беш турга бўлинади:

*Биринчи тури - тавил*, унинг учта варианты мавжуд:  
Биринчи варианты: унинг арузи мақбуз, зарби эса мабсут.  
Икинчи варианты: аруз - мақбуз, зарб ҳам мақбуз.  
Учинчи варианты: аруз - мақбуз, зарб эса маҳзуф.  
Тавил биринчи вариантнинг шакли шундай:  
*Фаъулун мафойилун фаъулун мафойилун*  
*Фаъулун мафойилун фаъулун мафойилун*  
(*Абу Манзир, сен барчани нобуд қилдинг, лекин улардан баъзиларини қолдир.*  
*Сенинг раҳминг ёвузликнинг бир қисмидан енгил*)<sup>3</sup>.

*Икинчи тури - мадид*, унинг олти варианты бор:  
Биринчи варианты: аруз ва зарб - мажзу салим.  
Икинчи варианты: аруз маҳзуф, зарб эса мақсур.  
Учинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу маҳзуф.  
Тўртинчи варианты: аруз мажзу маҳзуфдир, зарб эса маҳзуф мактуъдир.  
Бешинчи варианты: аруз ва зарб — мажзу маҳзуф махбун.  
Олтинчи варианты: аруз - мажзу маҳзуф махбун ва зарб - мажзу абтар.  
Байтнинг мадид баҳри биринчи вариантнинг шакли:  
*Фойлотун фойилун фойлотун — Фойлотун фойилун фойлотун*  
(*Эй, Бакр авлоди, менга Кулайбни жонлантиринг!*  
*Эй, Бакр авлоди, қаерга, қаерларга қочяпти?*)

*Учинчи тури - бу басит*, унинг олти варианты бор:  
Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим махбун.  
Икинчи варианты: аруз - махбун, зарб - мактуъ.  
Учинчи варианты: мухалла бўлиб, унинг тўрт навъи бор:  
Биринчи навъи: аруз - мажзу ва зарб - музал.  
Икинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг тўртинчи варианты: аруз - зарб мажзу.  
Учинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг бешинчи варианты: аруз - мажзу ва зарб мактуъ.  
Тўртинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг олтинчи варианты: аруз ва зарб мажзу мактуъ.

Абу Абдуллоҳ Хоразмий

*Байтдаги басит баҳрининг биринчи вариантнинг шакли:  
Мустафъилун фоилун мустафъилун фоъилун — Мустафъилун  
фоилун мустафъилун фоъилун:  
(О, Хари (Харис), мен сизлардан қонли (ғам бўлиши ҳам  
мумкин) қутмайман, у хоҳ оддий, хоҳ шох йўлиқадиған).*

*Тўртинчи тури — вофир бўлиб, унинг уч варианты мавжуд:  
Биринчи варианты: аруз ва зарб - мақгуфъ.  
Икинчи варианты: аруз ва зарб - салим мажзу.  
Учинчи варианты: аруз мажзу, зарб эса маъсуб.  
Биринчи вариантли байтнинг шакли:  
Мафоъилатун мафоъилатун фаъулун - Мафоъилатун  
мафоъилатун фаъулун:  
(Биз ҳайдаётган чорва жуда бой, уларнинг катта подаси-  
даги шохлар худди таёқлар).*

*Бешишти тури - бу комил бўлиб, унинг тўққиз варианты бор:  
Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.  
Икинчи варианты: аруз - салим ва зарб - мақгуъ.  
Учинчи варианты: аруз - тамм ва зарб - ахазз музмар.  
Олтинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу мураффал.  
Еттинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу музал.  
Саккизинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу салим.  
Тўққизинчи варианты: мажзу мақгуъ  
Биринчи вариантли байтнинг шакли: Мутафоъилун,  
мутафоъилун, мутафоъилун, мутафоъилун, мутафоъилун,  
мутафоъилун.  
(Хушёрлигимда ҳам сахий бўламан,  
Менинг хислатларим ва кенг қалблилигимни қандай  
англадинг).*

*Олтинчи тури - бу ҳазаж бўлиб, унинг икки варианты бор:  
Биринчи варианты: аруз ва зарб - мажзу.  
Икинчи варианты: аруз - мажзу, зарб - мажзу эса маҳзуф.  
Биринчи вариантли байтнинг шакли: Мафоъилун,  
мафоъилун, мафоъилун, мафоъилун.  
(Қабиланинг душманлардан ҳимоячиси ердаги илонлар экан).*

*Еттинчи тури - ражаз бўлиб, унинг беш варианты мавжуд:  
Биринчи варианты: салим.*

Икинчи варианты: аруз - салим, зарб эса макгуъ.  
Учинчи варианты: аруз ва зарб мажзу.  
Тўртинчу варианты: маштур.  
Бешинчи варианты: манхук.  
Биринчи вариантли байтнинг шакли:  
*Мустафъилун* - олти марта.  
(*Салманингуйи Сулаймага кўшни, ҳеч ким йўқ, бироқ излари  
Забур оятларига ўхшайди*).

*Саккизинчи тури - рамал* бўлиб, унинг олти варианты бор:  
Биринчи варианты: аруз - маҳзуф, зарб эса салим.  
Икинчи варианты: аруз - маҳзуф ва зарб - максур.  
Учинчи варианты: аруз ва зарб маҳзуф.  
Тўртинчи варианты: мажзу мусаббағ.  
Бешинчи варианты: аруз ва зарб — мажзу.  
Олтинчи варианты: аруз - мажзу, зарб эса мажзу маҳзуф.  
*Биринчи вариантли байтнинг шакли:*  
*Фоъилотун фоъилотун фоъилун*  
*Фоъилотун фоъилотун фоъилотун*  
(*Чирган шалаи каби сендан кейт унинг уйининг ҳам-масини  
шимолдан тўхтовсиз келаётган шамол бузиб ташлади*).

*Тўққизинчи тури - сарий* бўлиб, унинг етти варианты мавжуд:  
Биринчи варианты: аруз матвий макгуф, зарб эса матвий мавкуф.  
Икинчи варианты: аруз ва зарб — матвий макгуф.  
Учинчи варианты: аруз - матвий макгуф, зарб эса аслам,  
Тўртинчи варианты: аруз ва зарб - махбул мактуф.  
Бешинчи варианты: аруз - махбул мактуф, зарб эса аслам.  
Олтинчи варианты: салим маштур мавкуф-  
Еттинчи варианты: маштур машкуф.  
Биринчи вариант байтнинг шакли:  
*Мустафъилун мустафъилун фоъилун*  
*Мустафъилун мустафъилун фоъилун*  
(*Ровийларнинг Шом ва Ироқда кўрганларини  
Салманнинг замонасида кўрмайдилар*).

*Ўнинчи тури - бумунсарих* бўлиб, унинг уч варианты мавжуд:  
Биринчи варианты: аруз - салим, зарб - матвий.  
Икинчи варианты: манхук мавкуф.  
Учинчи варианты: манхук макшуф.

Биринчи вариантли байтининг шакли:  
Мустафълун мафъълоту мустафълун  
*Мустафълун мафъълоту мусргафълун*  
(*Мисрда хайр-эхсон тарқатган Ибн Зайд яхшилик қилишдан тўхтамаяпти*).

Ўн биринчи тури - бухафиф бўлиб, унинг бешта варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.  
Икинчи варианты: аруз - салим, зарб эса махзуф.  
Учинчи варианты: аруз ва зарб махзуф.  
Тўртинчи варианты: аруз ва зарб салим.  
Бешинчи варианты: мажзу мақбун максур.  
Биринчи вариант байтининг шакли:  
*Фоълотун мустафълун фаълотун*  
*Фоълотун мустафълун фаълотун*  
(*Бизнинг оиламизДурна ва Бодав ўртасида тўхтади, менга Улвийя ҳам Сихалда тўхтагандек туюлди*).

Ўн икинчи тури - музориъ бўлиб, битта варианты мавжуд:  
аруз ва зарб - мажзу.

Байт ва унинг шакли:  
*Мафоиълун фоълотун - Мафоиълун фоълотун.*  
(*Мени Суад олдиға чақиршиди.*  
*Суаднинг мухаббати менинг давоимдир*).

Ўн учинчи тури - муқтазаб бўлиб, унинг битта варианты бор: мажзу матвий.

Байт ва унинг шакли:  
*Фоълотун муфтаълун - Фоълотун муфтаълун.*  
(*У тескари қараганда, унга худди дўл ёққандек кўринди*).

Ўн тўртинчи тури - мужтасс бўлиб, унинг ҳам битта варианты бор: аруз ва зарб - мажзу.  
*Мустафълун фоълотун - Мустафълун фоълотун .*  
(*Унинг қорни таранг (силлиқ, тортилган), юзи эса ойға ўхшайди*).

Ўн бешинчи тури - мутақориб бўлиб, унинг беш варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.  
Икинчи варианты: зарб - максур.  
Учинчи варианты: зарб - маҳзуф. ,  
Тўртинчи варианты: зарб - абтар.  
Бешинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу маҳзуф.  
Байт ва унинг шакли:  
*Фаъълун, фаъълун, фаъълун, фаъълун, фаъълун,  
фаъълун, фаъълун, фаъълун.*  
(Тамим, Тамим ибн Мурра ҳақида гапирадиган бўлсак,  
уни ширакайф ва уйқусираган ҳолда топадилар)...

Тўртинчи боб. Мавзу ва номларнинг келиб  
чиқиши ҳақида<sup>4</sup>.

Асрам - олдинги тишнинг синиши.  
Аслам - тешиги бор нарса.  
Аҳсам - эчкининг орқага эгилган шохи.  
Ажаим - шохи йўқ (эчки).  
Мавкус - томоғи ингичкалашган.  
Мажзул - туя ўрнагин жиндириш.  
Ахазз - *Хазз* (сўзи)дан олинган бўлиб, бу тез кесиш  
(маъносини англатади).  
Ахрам - бурунни кесиш.  
Ахраб - ҳарбдан олинган бўлиб, бурунни тешмоқ.  
Аштар - ковоғни тешмоқ.  
Маҳбул - қўлда юрмоқ.  
Мусаббағ - «субуғ» сўзидан олинган бўлиб, «камол» яъни  
«мукаммал» маъносини англатади.  
Музал - «зайл» сўзидан, «дум» маъносида.  
Мураффал - этакни узайтириш.  
Муъокаба - (от, туяга) минишдаги қийинчилик.  
Мурокаба - юлдузларни кузатиш.  
Ҳазм - туя бурнига ҳалқа такмоқ.  
Қатф - дарахтдан мева термоқ.  
Катий - дарахтдан мева узмоқ.  
Маҳбун - ўгирилмоқ.  
Манфуф - кўйлакни калталатмоқ.  
Машкул - «шикол»дан: қийинчилик йўллари  
Маъқул - «икол»дан олинган: «кишан» (бадавий бош кийими).  
Маъсуб - «исоба»дан олинган: «рўмол».

Абу Абдуллох Хоразмий

Рамал - тўқилган патак, яна сайрда тез чопмоқ маъноси ҳам бор.

Ҳдзаж - овозни яхшилаш ва қайтариш.

Мухаллаъ - қўли чиққан.

Манҳук — кучсизланган, озиб кетган.

Мутановис - кофияда ҳаракатларни сиқиб чиқариш.

Бешинчи боб. Шеър танкиди<sup>5</sup> ҳақида

*Ташибиҳ* - бир нарсанинг икинчи бир нарсага ўхшаши. Умрул-Қайс сўзи сингари: *Қушларнинг шилари олдидаги хўл ва қуруқ юраклари Ҳудди унноби ва қуритилган хурмога ўхшайди.*

*Истиъфа* - худду у (умрул-қайс) сўзидек тун васфида: «*У елкасини чўзибсағрисини қимирлатаётганида ва қийинчилик билан кўкрагини кўтараётганида унга гапирган эдик*»

*Мужонаса* - турли маънодаги ики ёки ундан ортикўхшаш сўзларнинг мослашуви.

«*Чексиз саҳройи биёбонга қасамки, мен уни мудраб босиб ўтдим*».

*Мутобақа*. Бу «тобақа» феълидан олинган бўлиб «туя орка оёғини ўзининг олдинги оёғининг изига қўйиб юриши» маъносини беради.

Бу худди шоирнинг қуйидаги сўзидек:

“Ажойиботлардан бири - бу ҳақиқатда ҳам қилишларимиз яраки қора ўлимни туғади, бироқ қилич музаккарда-ку!” Бу ерда мутобақа «ярақи» ва қора ҳамда «туғади» ва «эркак» сўзларида яширинган қарама-қаршиликдир.

Ал-Мазҳаб ал-Каломий Абу Таммом сўзи каби: «Шон шуҳрат сен коникқандек коникмайди, коникишдан ташқари (сендан) нима баланддир коникиш олишга умид қилади».

*Итифот* («бурилиш»). Икинчи шахсга мурожаатдан бевосита нутққа ўтилади ва тесқари».

Жарир сўзи каби:

«*Зу-Тулуҳда чодир бўлганда-Эй, чодирлар, устингизга ёмғир ёғсин!*».

Яна бир байти:

«*У тишларини башам шохлари билан силлиқлаган кунни сен унута оласанми? Башам дарахти сўғорилсин*».

*Иътирод* (эътироз). Жаъдий сўзи каби:



Мафотиху-л-улум

*«Бану Саъд қабиласи таъкидлашича, мен, улар алдаяпти, ёшим катта бўлиб қариб қолган эмасман».* Бу ерда «улар алдаяпти» (сўзи эътироздир).

*Ружуъ.* Башшор сўзи каби:

*“У ўз онасини ҳимоя қилиб, мени амир олдида ҳақоратлаганидан хабардорман, энди у мен учун амир бўла оладими?”*

*Тажоҳул.* Бирор кимсани ҳажв қилувчи сўзи каби:

*“Агар доялар сути уни оталарининг олийжаноб ва нурли ҳаракатидан ўзгартирмаган экан, нима учун эр кўпинча хотинининг олдида бўлмайди?”*

*Иънот.* Бу шоирнинг у учун юклатилган мажбуриятни ўз зиммасига олишидир.

*Тасриъ.* Бу қасида биринчи байтидаги мисраъларнинг ўзаро кофияланиши.

*Тариъ.* Байт мақгаъ (бўлак)ларининг кофияланишидир. Бу бир ёки икки байтда ички бўлақлар кофияланишидир.

*Тасмит.* Тасмили қасида ёки қасида мусаматада унинг барча бўлақлари кофияланади.

*Итмом.* Тарафа сўзи каби:

*«Баҳорги жала ва тинмай ёгаётган ёмғир, сенинг диёрингни, зарар етказмай, сув билан қондирди».* «Зарар етказмай» деган ифода итмом.

**ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ**  
(Ж-ХШаср)

Тула номи Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайс Розий. Эроннинг Рой шаҳрида туғилган (санаси номаълум). Унинг ҳаёти воқеалари 1205 йили Бухорога келганидан бошлаб илм аҳлига маълум бўлган. 1207 йили Хоразм шоҳи Муҳаммад Хоразмишох Бухорони забт этганида, олимни Хоразмга таклиф этган. 1207-19 йилларда Хоразмда шоҳ саройида яшаган. Мўул истилоси туфайли 1219-26 йиллари Ироққа ҳижрат қилган. Сўнгра Форс (Эрон)га келиб, ҳукмдор Атобак Саъд Зангий Мавдуд хизматида бўлган. Китобининг бир ўрнида унинг ўғли Абубакр ибни Саъд олимга эҳтиром кўрсатгани ва 1238-39 йиллари Баҳрайн ва Уммонни фатҳ этгани айтилади.

1233 йили «Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам» («Ажам шеърлари андозалари лугати») асарини ва унга илова равишида «Тибъёну-л-лугати-т-турки ало лисону-л-қанғали» («Турк тилининг қанғали тилидаги муфассал баёни») асарини ҳам эълон қилган. Бундан ташқари «Ал-уйуб фи муқоффи ашъору-л-араб» («Араб қофиясининг айблари») китобини ҳам ёзган. Олимнинг барча асарлари араб тилида бўлгани учун у Форсга келгач, замондоитарининг илтимоси билан машҳур асари «Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам»ни форс тилига ўғирган ва тўлатган. Айрим манбаларда асар «Ҳадойиқу-л-мўъжам» («Сўз (лугат)ларнинг богчалари») деб ҳам юритилади. Асар икки қисмдан иборат бўлиб, аввалги қисми «аруз фани ҳақида», иккинчиси «шеър илми ва қофия маърифати»га бағишланган.

«Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам» («Ажам шеърлари андозалари лугати») асарининг аввалги қисмидан намуналар келтирилди.

### «Ал-МЎЪЖЛМ...»дин

#### АВВАЛГИ ҚИСМ

##### Аруз фани ҳақида

Ва бу қисм тўрт бобдан иборат: аввалги боб аруз маъноси ва аркон (руқнлар) шарҳи, номлар ва лақаблар ҳақидаким, бу фан илм аҳли орасида истилоҳцадир\*.

Икинчи боб ажзоъ (жузвлар) ва авзон (вазнлар) зикридаким, аруз аркони таркибидан ҳосил бўлғай.

Учинчи боб *тағйирот*<sup>2</sup> зикридаким, *ажзоънинг афойил фуруълариға*<sup>3</sup> кўшилган ҳолида вужудга келғай.

Тўртинчи боб қадим ва ҳадис (янги) баҳрлар зикри, доиралар нақши, байтлар *тақтиъи*<sup>4</sup> ва баҳр жузвларини бир-биридан фарк қилиш тўғрисида.

#### АВВАЛГИ БОБ

*Аруз маъноси ва аркон шарҳи, номлар ва лақаблар ҳақидаким, бу фан илм аҳли орасида истилоҳцадир.*

Билгилки, *аруз* манзум сўз мезонидир, *наҳв* мансур сўз мезони бўлгани каби. Ва уни шунинг учун аруз ўқийдиларки, шеърни унга арз қиладилар, токи мавзун (вазнли) шеър номавзун (вазнсиз)дан аниқ бўлсин ва мустақим (тўғри) номустақим (нотўғри)дан саралансин.

Ва у фаулдирки, *мафъул* маъносида, *руқуб-марқуб* ва *хулуб-махлуб* маъносида бўлгани каби.

Ва аруз вази биносини «*фо*», «*айн*» ва «*лом*»дан иборат қилиб қурдилар, чунончи араб тили авзони биноси, луғавий ва шеърый авзон бир тартибда бўлсин, яъни луғавийлар айтурлар: зарб-феъл вазнида, зориб фоил ва мазруб-мафъул вазнидадир. Арузийлар айтурлар, *нигорино* «мафъийлун» вазнида, *нозанино* «фоилотун» ва *дилдори ман* «мустафъилун» вазниданур. *Танвин* «нун»ини аруз афойлида ёзадилар, токи ёзув ва талаффуз авзони ҳарфлар сонидан тенг бўлсин ва баҳрлар жузвларини бир-биридан ажратганда янглишмасинлар.

Шеър *жинслари*<sup>5</sup> ва *вазнларини* билиш учун бу фаннинг аҳамияти катта ва у ҳақиқий шеърни ноҳақиқийдан ажратишда яхши меъёр хисобланади. Ва баъзи калтафаҳм шоир-

#### Шамсиддин Қайс Розий

лар айтадилар, *аруз* илмидан мақсад шудирки, мардум назм каломига кодир бўлсин ва мавзун сўзни номавзундан ажратиш учун юксак диднунг бўлишига эҳтиёж йўқ. Ва шуурсиз (дидсиз) шоирни, унда вазн истеъдоди ва маърифат завқи бўлмаса, аруз илми фойдасиз ва уни ўрганишга эҳтиёж йўқ деб ҳисобласа, бу жуда катта хато ва нодонлик аломатидир ва унга амал қилувчи на шоирлик илми сирларидан огоҳбўлади ва на илмлар маърифатию фойдасидан бахраманд бўлади...

Ва билиш лозимдирки, арузийлар аввалги мисраъдаги биринчи жузвни *садр* ўқийдилар ва сўнгги жузвни *аруз* дерлар, икинчи мисраъдаги аввалги жузвни *ибтидо* ўқийдилару охириги жузвни *зарб* дерлар ва садру аруз ҳамда ибтидою зарб орасидаги жузвни *ҳашив*<sup>6</sup> ўқийдилар...

Ва садру ибтидо лафзидан мақсад мисраълар аввали эрур ва истилоҳий номларни бир-биридан фарқ қилишдир. Ва мумкин эрурки, ҳар ики мисраъ дебчасини садр ё ибтидо ўқирлар ва аммо аввалги мисраънинг охириги жузвини *аруз* ўқийдиларки, гўё байтнинг асоси удир. Ва *аруз* чодир *чўпидирки*, уни устувор қўядилар ва биринчи мисраъ шу жузв билан тамом бўлади. Ва маълум бўлғайки, бу байт қайси вазн била рост келгай ва қайси баҳрдан келиб чиққай, икинчи мисраъни ҳам шу қоидага биноан курадилар, токи шеър бўлғай. Байтнинг охиридаги жузвни шунинг учун зарб ўқийдиларки, *зарб* ва *зариб* — араб тилида *навъ* ва *мисол* эрурким, байт охиридаги сўзлар баъзан сифат ўхшашлигига эгадирлар ва аксарият ҳолларда бу жузв кофия билан рост келур. Ва кофия ҳам шеър няв&идурким, унга кофия қисмида шарҳберилгай...

Аруз авзонининг асоси уч рукндан иборатдир: *сабаб*, *ватад* ва *фосила*. *Сабаб* (сўзининг луғавий маъноси) аркон бўлса, *ватад* (сўзининг луғавий маъноси) қозикча ва *фосила* (сўзининг луғавий маъноси) ики этак орасидир.

Ва сабаб икки турлидир: *хафиф* (енгил) ва *сақил* (оғир). Сабаби хафиф (енгил сабаб) бир *мутаҳаррик* (ҳаракатли) ва бир *сокин* (ҳаракатсиз) ҳарфлардан иборат, масалан, «дам» ва «нам». Ва уни шунинг учун хафиф ўқийдиларки, лафз учун енгил келгай ва нутқ асбоби унинг талаффузидан тез фориг бўлғай. Ва бу рукннинг «син»га ўхшатилишига сабаб шуки, чодирнинг арконини гоҳида тўлалигича

торгадилар, гохида қисқароқ қиладилар. Шунингдек, бу рукни арузнинг баъзи афойилларида тўлалигича ва дуруст ҳолда келтирадилар ва, баъзида эса *хабн'у қасрца*. қисқартирадилар ва унга сокинни жойлаштирадилар, токи ўз жойида айтилсин.

Аруз авзони усуллари орасида бу рукнга ўнта мисол бор: *фоилун* ва *фоилотундан «фо»* ва «лун», *мустафъилунтин \*муо* ва *«таф»*, *мафойилундан «ий»* ва «лун», *мафъулотундан «маф»* ва «у», *фоилотундан «ло»*, унинг шакли бир кўзли «ҳо»га ўхшашдир ва ҳинд маъхазларида уни «сифр» ўқийдилар. Ва «алиф»*ц,урки, жумал*<sup>8</sup> ҳисобида уни бирга ўхшатурлар. Бу мисолда: ўн-«ҳо»-ҳаракатли ҳарф ва «алиф» сокин ҳарф белгиси...

Ва сабаби сақил ики ёндош мутаҳаррик ҳарфлардан иборатки, у ҳеч қачон сокинли талаффуз қилинмайди. Масалан, «ҳама» ва «ирама»даги «ҳо» ҳарфи талаффуз этилмайди. Ва уни шунинг учун «сақил» ўқийдиларки, ики ёндош мутаҳаррик ҳарф тапаффузда бир мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфдан оғирроқдир. Ва аруз афойилида унга мос келувчи ики мисол бор: *мафоилатунтин «ила»*, *мутафоилундан «мута»* ва унинг аруздаги шакли ики сифрдан иборатдир, яъни 00<sup>9</sup>.

Ва ватад ҳам ики навълидир: *мақрун*<sup>10</sup> ва *мафруқ*<sup>11</sup>. Ватадий мақрун ики мутаҳаррик ва бир сокиндан иборатдир, масалан, «агар», ва «магар». Ва унга кўра ҳар ики мутаҳаррик бу рукнда бир-бирига яқин бўлганлиги учун уни *мақрун* (яқин) ўқийдилар ва баъзан *мажмуъ*<sup>12</sup> ҳам дерлар. Бу рукнинг ватадга ўхшатилишига сабаб шуки, мих қанчалик чуқур қокилса, шунчалик собит ва мустаҳкам бўлади ва бу рукн аруз афойилида ҳамма рукнлардан кўра собит ва тугалдир. Ва тағйиротни, сабаблар қўшилганда, ундан кейин йўл топа олмас, агарки, байтнинг аввалида дастлабки ҳарфни кессалар ёки байт охирида сўнгги ҳарф ва ҳаракатни қамайтирсалар. Ва унга аруз афойили усуллари орасида тўртта мисол бор: *фаулундан «фау»*, *мафойилун* ва *мафоилатундан «мафо»*, *фоидун мустафъилун* ва *мутафоилундан «илун»*, *фоилотунаан «ило»*. Ва унинг аруздаги шакли қуйидагичадир: 100.

ШАЙХАҲМАД ибн ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ

«ФУНУНУ-Л-БАЛОҒА»дан

IV АЛ-ФАҲН-УР-РОБИЪ ФИ  
АВЗОН-УШ-ШЕЪР'

Билгилким, араб уламосининг иггифоқи бирла баҳр ўн олти келибтур. Ажам уламоси сўнгра *орий*<sup>2</sup> туруб, йигирма тўрт килибтурлар. *Фааммо*<sup>3</sup> бу заиф тиладиким, ул азизларнинг пайдо қилган баҳрларини қаламға келтурса ва туркий иборат бирла баён айлаб, ҳар вазнға туркий байттин мисол келтурса.

Бу \авастин кўп нусхаларни мутолаа қилди, нетокким «*Арузи Қустос*»<sup>4</sup> ва «*Арузи Андалусий*»<sup>5</sup> ва «*Меъёру-л-ашъор*»<sup>6</sup> ва бу тариха нусхаларнинг баҳрларинда кўп ғаввослик қилдик. Эраса мулоҳаза андоғ туштиким, бу илмда уламо ихтилофи *басе*<sup>1</sup> қилибтурлар. Баъзилар ўксурубтурлар. Ваул қоидаларким, уламоий салаф кўюбтурлар, аларнинг қондаси бирла амал қилсалар, ўн олти баҳр пайдо бўлурға *мақдури*<sup>8</sup> бор. Ул сабабтин бу заиф ҳам андоғ ихтиёр қилдиким, бу баҳрларға аввал ўн олти баҳрким, мумкину-л-вужудтур, изофат қилиб, тамомин қирқбаҳр уза муқаррар айлаб ва ул ўн олти баҳрким, *мутақаддимлар*<sup>9</sup> таркиб қилибтурлар, бурун они кўргузуб, ондин сўнгра *мутааххирлар*<sup>10</sup> пайдо қилганни тағи эмди зиёда бўлган баҳрларни барчани бир *силк*<sup>11</sup> узра тортиб *мушаррах*<sup>12</sup> ва *мунаққаҳ*<sup>13</sup> баён айлаб ва бу қирқ баҳрдин нечаси хосдур ва неча баҳрнинг асли зиҳофтин кўпор ва ҳар баҳрнинг муштарак шўъбаси нечадур ва хос шўъбаси қайсидур - мажмуъини собит қилиб, шарҳ қилсаким, барчаси ўқуған кишиларға маълум бўлса.

*Ва биллоҳу-л-авн ва-т-тавфиқ.*<sup>14</sup>

*Фасл.* Билгилким, баҳрнинг биноси аркон узадур. Ва аркон аслидин кўпар. Ва аруз аҳлининг истилоҳи бирла асл олти келибтур. Они *усули ситта* ўқурлар. Ондин икисини *сабаб* дерлар. Ва иклин *ватад* ўқурлар. Ва икисини *фосила*. Аммо икки сабабтин бирисин *сабаби хафиф* дерлар. Ул ики ҳарф бўлур. Бириси мутаҳаррик, икинчиси сокин, нетокким: «*фо*», «*мо*». Икаласи мутаҳаррик, нетокким «*ала*» бўлғай. Ва икиси

ватаднинг бирисин *ватади мажмуъ* ўқурлар. Ул уч ҳарф бўлур. Икиси мутаҳаррик, бириси сокин, нетокким: *фаал* бўлғай. Ва бирисин *ватади /уафруқ* дерлар. Ул ҳам уч ҳарф бўлғай. Аввал ва охири мутаҳаррик, ўртаси сокин, нетокким: «лот» бўлғай. Ва ики фосиланинг бирисин *фосилаи суғродерлар*. Ул тўрт ҳарф бўлур. Уч ҳарфи мутаҳаррик, бириси сокин, нетокким: «*мутафо*» бўлғай. Ва бирисин *фосилаи кубро*<sup>16</sup> ўқурлар. Ул беш ҳарф бўлур. Тўрти мутаҳаррик, бириси сокин, нетокким: «*фаалатун*» бўлғай. Ва бу олти асли устодлар тартиб бирла *зобита*<sup>11</sup> қдпбтурлар. Ул будурур: «*лам*» - сабаби хафиф; «*ар*» - ватад, «*Али*» - мажмуъ; «*рааса*» - мафрук; «*жабала*» - суғро, «*самака*» - кубро.

*Фасл.* Бу олти аслдин секкиз аркон пайдо бўлурким, они аруз аҳли *аокзойи афойил*<sup>18</sup> ўқурлар. Ва рукни гоҳи жузв дерлар, гоҳи рукн. Ул секкиз рукннинг фикрести будур: *фаулун, фоилун, мафоилун, фоилотун, мустафъилун, мафоилатун, мутафоилун, мафъулоту.*

Бу секкиз рукндин икисини *хумосий*<sup>19</sup> дерлар. Ҳар бириси беш ҳарфтин бўлур. Ва олти жузвни айюн дерлар. Еттирор ҳарф бўлур. Бу секкиз рукн ул усули ситгадин бу тарика кўборким, *фаулун* мулоҳаза қилсанг, ватади мажмуъ бирла сабаби хафифдан мураккабтур. «*Фау*» - ватади мажмуъ, «*лун*» - сабаби хафиф ва «*фаулун*» ҳам сабаби хафиф бирла ватади мажмуъдин мураккабтур.

Фо сиб алан - ватад. Бу ики жузв бири-бирининг *ухтидур*<sup>20</sup> ул важҳцинким, икаласининг таркиби мувофиқтур. Мафойилун ҳар бир ватади мажмуъ бирла ики сабаби хафифтин мураккабтур. «*Мафо*» - ватади айюн, «*ийлун*» - ики сабаб ва фоилатун ҳам ики сабаб, бир ватадтин мураккабтур, нетокким «*фо*» бир сабаб ила ватад, «*тун*» - бир сабаб.

Ва *мустафъилун* ики сабаби хафиф, бир ватади мажмуъдин мураккаб. «*Мустаф*» - ики сабаб ва «*илун*» - ватад. Булар барча бири-бирининг ухтидур.

Ва *мафоилатун* ватади мажмуъ бирла фосилаи суғродин мураккабтур. «*Мафо*» - ватад, «*илатун*» - фосила.

Ва *мутафоилун* ҳам фосилаи суғро бирла ватади мажмуъдин мураккаб бўлур. Ики жузв бири-бирининг ухтидур.

*Фааммо.* *Мафъулоту* ялғуз ики сабаби хафиф бирла ватади мафруктин мураккабтур: «*лот*» - ватади мафрук. Ва

Шайх Ахмад Тарозий

мунунг ухти йўктур, магар бир важхдин «*фоилотун*» анинг ухти бўлур, зероки «*фоъ*» ватади мафрук, «*лотун*» ики сабаб ва *фоилатун* ҳам бу жихадтин анинг ухтидур.

Ва *мустафъилун* тақи бу сабабтин анинг ухти бўла билур: *мус тафъ илун* - ватади *ирода*<sup>21</sup>.

*Фасл*. Билгилким, бу секкиз рукни *аркони солима*<sup>22</sup> дерлар. Ва хар солимдин *музоҳифлар*<sup>^</sup> кўпор. Солим они айтурларким, дуруст бўлса, нетокким асл *вазъи*<sup>2\*п,ур</sup>.

Ва зихоф улдуким, солимни бир иллат ва жихат бирла ўксутуб, тағйир ва табдил қилурлар. Ва бу бахрларким пайдо бўлбтур, барчаси бу секкиз аркони солимадин кўпубтур. Ва не тарика кўпор ани кўргузоли. Ва бахрларнинг отин ва вазнин ҳам баён қилоли.

Билким, бу бахрлар ики қисмдур. Бириси улким, бахрнинг тамомин бошдин аёқбир жузвдин таркиб этарлар, нетокким, хар мисраи тўрт қатла: *фаулун фаулун фаулун фаулун* келур, они *муттафиқу-л-аокзо*<sup>25</sup> ўкурлар, нетокким, бир мисраи тўрт қатла: *фаулун мафойилун фаулун мафойилун* келур - муни *мухталифу-л-ажзо*<sup>26</sup> дерлар. Ва шарт улдуким, ул икки жузвниким, таркиб этиб, бахр қилурлар, бири-бирининг ухти керак. Агар бегона бўлса, бу тоифанинг қаршинда раво эрмас.

*Фи асмору-л-бухур*<sup>21'</sup>. *мутақориб, мутадорик, ҳазаж, ра-мал, ражас, вофир, комил, сақил, муқорин, мувофиқ, муталойим, мутаносиф, жадид, мадид, муҳит, басит, му-зорей, мушокил, саҳих, сарих, хафиф, мужаннас, ажиб, ғариб, мунтахаб, муқтазаб, музҳар, музмар, мунсариж, мундариж, сарий, бадеъ, қариб, салиб.*

*Фи-авзону-л-бухур*<sup>26</sup>. Биз ул *муттафиқу-л-ажзони* кўргузуб, андин *мухталифу-л-арконни* келтуроли ва ибтидо «*фаулун*»*ғун* қилоликим, ул барчадин садрдур. Ва барча бахрларнинг тартибин бу қонда бирла риоят қилоли.

Билгилким, хар бахр уч мартабадур: *аъло ва авсат ва адно*. Аълоси секкиз жузвдир. Они *мусамману-л-аркон* ўкурлар. Ва *авсати*<sup>29</sup> олти жузвдур. Они *мусаддасу-л-ажзо* дерлар. Ва *адноси*<sup>и</sup> тўрт рукндур. Они *мураббаъу-л-ажзо* атарлар. Биз хар жузвдин бир мисраънинг мезонин битили...

*Фасл*. Бу секкиз аркон олти аслдин не *тавр*<sup>и</sup> пайдо бўлди билдинг. Ва бахрлар бу секкиз аркони солимадин не тарика таркиб топти - они ҳам маълум қилдинг. Эмди хар рукни



солимдин неча *музаҳиф* кўпор ва ҳар баҳрдин неча шўба ҳосил бўлур - барчасини баён қилиб, ҳар бирининг мисо- /ин ва шоҳидин келтурули.

Билгилким, аруз аҳлининг истилоҳи бирла ўгуз беш зиҳоф келибтурким, бу секкиз аркони солимнинг нафсида амал қилурлар. Ва ҳар рукн тағйир ва табдил қилурлар ва бу зиҳофларнинг маъниъи луғавийсин шарҳ қилсоқ, баҳс ўзга ерга тушар, сўз *мутававал*<sup>32</sup> бўлур.

Эмди маъно истилоҳисини баён қилоли ва зиҳофнинг баёни бу турур: «*Ҳабз*» жузви солимдин бешинчи сокинни соқит қилмоқ. «*Қаср*» сабаби хафифнинг сокинин *исқот*<sup>n</sup> қилиб, ҳаракатин таскин қилмоқ турур. «*Жазф*» - сабаби хафифнинг тамомин соқит қилмоқ турур. «*Салм*» аввалги ҳаракатни соқит қилмоқ турур. *Хумосийаа. сарм-салм* бирла қабзнинг ижгимоидур. Бир ҳазф қилғандин сўнфа қатъни айтурлар. «*Қатъ*»<sup>34</sup> ватаднинг сокинин исқот қилиб, мутаҳаррикин таскин қилмоқ турур. «*Ҳабн*» икинчи сокиннинг исқотидур. «*Каф*» бешинчи сокиннинг исқотидур. «*Харм*» аввалги мутаҳаррикин соқит қилмоқ турур...

*Фасл.* Билгилким, бу баҳрларнинг ҳар биридан шўба ва зиҳоф кўп кўпор. Агар борининг натойир ва амсолин кетурсак, асру мутававал бўлғай деб андоғ иттифоқ қилдукким, ҳар баҳрдин неким муншаибот ва музоҳифот ҳосил бўлур, борисининг вазнин кўргузуб, мисолин мавқуф қилоли ва баъзи *матбуъ*<sup>^</sup> вазн келса, мисолин келтурули ва баъзи асру номатбуъ вазн пайдо бўлса, ғаройиб учун анинг ҳам мисолин кўргузоли ва мисол келтургон байтларнинг тақтиъ ва тақсимин баён қилоли ва бу қирқ баҳрдин уч баҳрни ихтиёр қилдукким, ҳар бирининг мусамман ва мусаддас ва мураббаъининг солимин музоҳифотни тамом кўрсатиб, назир ва мисолин келтурули намудор учун то барча баҳрнинг қонуни маълум бўлғай ва ул уч баҳрким, ихтиёр қилдук - *ҳажаз, рамал, ражасдур*.

Ул сабабтин бу уч баҳрни айирдукким, буларнинг солими баса матбуъ ва *хушояндатур*<sup>36</sup> ва булардин кўп матбуъ шўбалар кўпор ва илмнинг муҳими тақтиъ билмактур ва тақтиъ улдукким, байтни жузв-жузв ва тақсим этиб, ҳар жузвни ўз муқобиласиндаги рукн бирла ҳаракат *саканотин*<sup>37</sup> мувофик қилмоқгур ва мунда эътибор лафзгадур, китобатка эрмас.

**Шайх Ахмад Тарозий**

Ҳар ҳарфким, талаффуз бўлур, ул тақтиъға келур ва ҳар ҳарфким, китобатқа келур, иборатга келмас, тақтиъға тақи келмас, нетокким «*ва ҳува-р-ражал*<sup>№</sup>»нинг *алиф ломи* , китобатга битилибтур, ўқурда лафзга келмас. Ани тақтиъ килурда кеторурлар ва ҳар ҳарфким, *мушаддад*<sup>39</sup>тур, ики ҳарф санарлар, нетокким, «*жадд*<sup>\*0</sup>» «*жадад*» бўлур. Ҳар ҳарфким, мадд бирла келса, они ҳам ики ҳарф санарлар, нетокким, «*самакатун*». Ва ҳарфи иллатким, «*вов*» «*бо*» дур, қоидаи куллийн аввалдурким, гоҳи битилмаган бўлса ҳам, тақтиъда рост келмаса, кеторурлар. Ва гоҳи битилмаган бўлса ҳам, тақтиъ учун битирлар, то мезони рост бўлғай...

## АЛИШЕР НАВОИЙ

«МЕЗ ОНУ-Л-АВЗ ОН»дан

Комил ҳамд ва *еофир'* шукр ул Соям&ғаким<sup>2</sup>, инсон хилқати байтининг *назмин<sup>5</sup> аносир'* тўрт рукни била тузди ва бу байт арконинг назм аҳлининг солим таъб ва мустақим зехни ики мисраи била манзум кўргузди. Ва жадид наът ва *қариб дуруд<sup>5</sup>* ул нозимғаким, олам аҳли интизоми учун шарият мезонини адл авзони била рост келтурди, то ул ростлик *сиқли ҳаши* мезониға мадад еткурди...

Аммо билгилким, аруз фанниким, назм авзонининг мезонидир, шариф фандир. Невчунким, назм аҳлининг рутбаси бағоят бийик рутбадир. Андоқки, Ҳақ субҳонаҳу ва таъболонинг *каломи мажидида<sup>1</sup>* кўп ерда назм воқеъ бўлбтурки, аруз қавоиди била ростдур, Ул жумладин бири бу оятдурким: «Лан танолу-л-бирра хато илан»дур, «*рамалц мусаддаси маҳзуф*» воқеъ бўлбтур. Ва яна будурким: «Вал-мурсалоти урфан, фил-осифати асфан» ким, вазни: «*мафъулу фойлотун мафъулу фойлотун*»аур, «*музореъи мусаммани ахраб*» воқеъ бўлбтур. Ва яна: «*Жанноти аднин фадху-л-луҳо холидин*»шим, вазни: «*мастафъилун мустафъилун мустафъилоти*»ур ва «*ражази мусаддаси музол*» воқеъ бўлбтур. Ва каломуллоҳца кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва Расул (с.а.в.) *аҳодиси<sup>10</sup>чя* дағи ҳам бу тарик тушубтур. Ул жумладин бири будурким, «*ман акрама олимани фақат акрамани*»кам, вазни: «*мафъулу мафойлун мафойилу фаул*»дур ва рубоий вазнида «*ҳазажи ахраби мақбузу мак-фифи мажбуб*» воқеъ бўлбтур.

Ва амири-л-мўъминин Али *каррамаплоху вазҳаҳу*нинг ашъори кўпдир, балки девони бор. Яна машойих ва замма ва авлиёуллоҳдин ҳам кўп азимуш - шаън элнинг назми, балки девони ва маснавий тарики била китоблари борким, *истишҳод<sup>10</sup>*ға хожат эрмас, нечунким, халойик қошида равшандурур ва ҳам сўз *таввил<sup>11</sup>* топар. Ва бу назмларнинг асли ва зобитаси аруз бухур ва авзониға мавкуфдур.

Бас, собит бўлдиким, аруз фани шариф фандур. Ва буюким, бу илми нечун «аруз» дедилар, *мухталиф ақвоп<sup>12</sup>* бор. Ул жумладин, бири била *иктифон* килилур. Ва ул будур-

#### Алишер Навоӣ

ким, Халил ибн Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг *во-зш<sup>14</sup>*дур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир води(й) эрмишки, анц «Лруз» дерлар эрмиш ва ул води(й)да *а<sup>^</sup>роб<sup>15</sup>* уйларин тикиб, жилва бериб, баҳоға кийурурлар эрмиш. Ва уйни араб «байт» дер. Чун байтларни бу фан била киймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «аруз» дептурлар. Байтники уй оти бирла атаптурлар, муносабати муни деб-турларки, уйнинг чун биноси тўрт рукн биладур, бу байтнинг ҳам биноси тўрт рукн биладур, бу байтда ҳам маъни *ҳайсияти<sup>16</sup>*та кўп нималар бўлур, ҳатто уйнинг маҳзунот ва махфиёти ўрниға ҳам мунда махфий ва *мак-тум<sup>17</sup>* хаёлот ва маъони топса бўлур, бу муносабатлардин ани «байт» дептурлар.

Аммо маълум бўлсинким, аруз фани аҳли назм авзони биносин уч рукнға қўйуптурларким, аларни сабаб ва ватад ва фосила дептурлар...

*Фасл.* Чун авзон ва баъзи *зиҳофот<sup>18</sup>* *фуруъи<sup>19</sup>*ким, мух-тожун илайҳ эди, билинди. Эмди билким, бухуреки, баъ-зининг такрори ва баъзининг таркиби баъзи била ҳосил бўлур, ўн тўккуздур, баъзи арабка махсус ва баъзи ажамқа махсус ва баъзи муштарак ва турк шуаросиға миллати истеъ-молдин ҳеч қайси бу вақққа дегинча махсус эмас эрмиш ва мулойим таъблиғ нозимлар ҳар баҳр ва вазнда *кайфа муттафақ<sup>20</sup>* назм айтур эрмишлар ва аруз коида ва зобитасидин оройи эрмишлар, то бу вақт Тенгри иноятиндин турк тили била шеър ажам шуаросиға махсус бухур ва авзон-дағи назм силкиға кирди.

Аммо бухур *асомиси<sup>21</sup>*: *тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳажаз, ражаз, рамал, мунсарих, музориъ, муқта-заб, мужтасс, сарих, жадид, қариб, хафиф, мушокил, му-тақориб, мутадорик.*

Аммо тавил ва мадид ва басит биноси ики мухталиф жузвгадур, бири хумосий ва бири субоий ...

*Фасл.* Шеър тақғиъи иборат андиндурким, байт алфозини бир-бириндин айирғайлар, ул навъким, байтнинг ҳар миқдори тенг тушгай ул бихорнинг афъийлидин биригаким, ул байт баҳрда вокиъдур, ва тарикки будурким, мулоҳаза ҳаракатнинг нафсиға вокиъ бўлғай, йўқким, аҳво-лиғаки, ул *фатҳа<sup>22</sup>* ва *замма<sup>n</sup>* ва *касра<sup>24</sup>*а.ур ва малфуз эъти-

бор килгай, йўкки мактуб, ва ҳар ҳарфки лафзда келгай, агарчи китобатда бўлмагай, тақтиъда ҳисобга киргай, нечукким, мушаддад ҳуруф ва «алмф»декки, «ҳамза» *иш-боъи^тн* ҳосил бўлур ...

<...> *Ғараз*<sup>26</sup> бу мақолотдин ва мақсуд муқаддимотдин бу эрдиким, чун турк алфози билаким назм вокиъ бўлубтур, анга зобитае ва қонуне йўқ эрқондур ва ул фан ривожи учун киши аруз фанида китобе ё рисолае битмайду. Бу *ҳужаста*<sup>27</sup> замондаким, замон *подшоҳи*<sup>28</sup> девон тартиб бердилар, муборак хотираларин шеър вазнига ва байтқағиъига машғул қилдилар, бу жиҳатдин шеърнинг пояси етти кўкдин ўтти ва бу байтнинг мартабаси байтул ҳаромға етти; ҳар ойинаким, мулойим таъблиғ озодалар, балки қобил фаҳм ва зеҳнлик шахзодалар бу шариф илмға ишғол кўргузадур эрдилар ва бухур авзони ва тақтиъи ва зиҳофоти ва *давоири*<sup>29</sup> илмидинки, араб фусаҳоси ва аҷам *булағо*<sup>30</sup> ва шуароси ул илмда китоблар тасниф қилибдурларки, онсиз бу фанга вуқуфе ва шууре бўла олмас, бу алфоз назмида йўқ эрди ва султони-с-салотиннинг муборак хотирлари мунга *мултафит*<sup>31</sup> бўлуб, андоқки, китобнинг ибтидое воқеъ бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмағайлар ва асбаб бўлди ва бу сабабдин бу илм зобитасиға қалам сурулди.

Илтимоос бу фан аҳлидин улким, ҳар ерда саҳв ва хатое вокиъ бўлмиш бўлса, эътироз ила ўтмағайлар ва ислоҳ калами била тузатгайлар.

Рубоий:

*То чарх давоиридин ўлгай айём,  
То шеър ҳаёлотига йўқтур анжом.  
То байт тароқибда бўлгай ибҳом*<sup>32</sup>,  
*Топсун назминг била жаҳон аҳли низом.*

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР  
(1483-1530)**

*Заҳириддин Муҳаммад Бобуришох ибн Умаршайх Андижонда тугилган. Ун икки ёшида Фарғона тахтига ўтирган ва умрининг асосий қисми от устида (жангу жадалларда) ўтган. 1508 йили подшоҳ деб эълон қилинган, 1526 йили эса Ҳиндистонда буюк империя қурган. 1530 йили Аграда вафот этган, васиятига кўра, шоирнинг жасади 1533 йили Қобулдаги «Боғи Бобур»га кўчирилган.*

*Бобуришох катта адабий-илмий мерос яратган бўлиб, унинг шеърлар мажмуаси, «Бобурнома» номли тарихий-қомусий асари машҳурдир. Булардан ташқари Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийнинг «Волидия» асарини шеърӣ таржима қилган. «Мубаййин» исмида диний-фалсафӣ асар яратган. Шу билан бирга «Илми муסיқӣ», «Ҳарб иши» номли рисоалар ва «Хатти Бобурий» номида янги алифбо тартиб берган.*

*Бобурнинг адабиёт илмига доир қарашлари, асосан, «Аруз рисоласта ва «Бобурнома»да акс этган. Арузга доир асари айрим манбаларда «Муфассал» деб номланган, «Мухтасар» номи билан нашр қилинган. Шеър илмига оид қарашлари «Аруз рисоласи» бўйича келтирилди.*

(АРУЗ РИСОЛА СИ)дан

Билгилким, шеърнинг авзонининг *мадори'* уч жузв<sup>2</sup> биладур: *сабаб*, *ватад*, *фосила*. Сабаб ики навъдур: хафиф, сакийл. Сабаби хафиф ики ҳарфдин мураккабдур. [Сабаби сакийл] ики мутаҳаррик ҳарфтин мураккабдур, нечунким: *гала ва рама*, *неча ва кеча*. «*Хо*» ҳарфи, мундоқ калимотга *моқабл*<sup>3</sup> ҳаракатининг изхори учундур талаффузга келмас. Ватад ҳам ики навъдур: мажмуъ ва мафрук. Баъзи мажмуъни мақрун ҳам дептурлар. Ватади мажмуъ уч ҳарфтин мураккабдур: ики ҳарф мутаҳаррик, учунчи сокин нечун: *чаман ва саман*, *хуёш ва Қуёи?*. Ватади муфрук мураккабдур уч ҳарфтин: ики мутаҳаррик, бир сокин ораларида, нечукким, *кунда ва тунда*, *унда ва мунда*. Фосила ҳам ики навъдур: *суғро ва кубро*. [Фосилаи суғро] тўрт ҳарфгин мураккабтур: уч ҳарфи мутаҳаррик, тўртунчи сокин, нечукким: *чи кунам* ва *фиганам* - *не цилай ва йиқилай*.

...Хожа Насир «*Меъёру-л-ашъор*»и<sup>4</sup>л& келтуруптурким, фосила алоҳида рукне эмас, балки фосилаи суғро мураккабдур сабаби хафифдин ва фосилаи кубро мураккабдур сабаби сакийл ва ватади мажмуъдин ва бу ажзонинг учунчи *шаққи*<sup>6</sup>ни келтурмайдур. Бас фосилаи узмо тартиб бўлғай уч сабабдин: ики сакийл, бир хафиф. Бас бунда шеър авзонининг мадори ики жузв била бўлғай: сабаб, ватад. Аруз[ий]ларнинг одати андоқтурким, мавзуъда бу ажзодин мураккаб абёт ирод килурлар.

<...> Аруз аҳли қошида шеър авзони мутаҳаррики мутаволи тўртгин ортуқ мустаъмал эмастур. Тўртунчи ҳам захф тарихи била тушар. Бас бу мазҳаб била шеърнинг авзониди фосилаи узмо бўлмағай. Аларким «*а*»ни уч эътиробор килиптурлар ва аввал мутакаллификим, бу байтни айтиптур истилоҳдин вукуфлари йўқ экандур, чун мавзун калом ҳар жузвнинг такроридин ала *сабили-л-инфирод*,<sup>1</sup> *мустаҳсани тибоб*<sup>8</sup> эмас эрди. Фусаҳо ажзони ҳар бири била таркиб килиб рукнлар эътибор қилдилар. Бу аркон сувратга секкиздур, ҳақиқатта ўн. Арузийлар бу арконни усули *афоъилу тафоъил*, *авзони мавозин* дерлар: *фаъулун*, *фоъилун*, *мафоъийлун*, *мустафъилун*, *фоъилотун*, *фоълотун*, *мафъулоту*, *мустафъилун*, *мафоъи[ла]тун*, *мутафоъилун*.

...Билгилким ҳар тағайюрким усулға кирар ани зихоф дерлар. Ул рукни *муғайяр*<sup>9</sup>ни *музоҳафу фуруъ* дерлар. Бу тағайюр ё муфрад бўлур, ё мураккаб. Дуфрад улдурким, бир рукнда бир навъ тағайюрдин кўпрак вокиъ бўл[ма]ғай. Мураккаб улдурким, бир навъдин зиёда бўлғай. Зихоф рукннинг мутаҳаррркини сокин қилмоқцур, ё рукндин ўқсутмак, ё рукнга орттурмоқ, *аъам*<sup>10</sup> андинким, бир ҳарф ё кўпрак ўқсутулғай, ё орттурулғай. Бу зихофотка алқоб қўйубтурлар. Жамий зихофот кирктўрттур: *измор, асб, вақф, хабн, тайй, қабз, кафф, касф, ташъис, жазм, гасб, салм, ҳазф, ҳазаз, салм, рафъ, жабб, қаср, вақс, ақл, жазл, нақс, хабл, шакл, кабл, қатф, батр, жазъ, хатм, жаҳф, залал, наҳр, рабъ, қасм, жам, ақл, шатр, харб, сарм, тасбиғ, изола, тарфил, харм.*

<...> Билмак керакким, ажзонингтаълифидин аркон кўяр ва арконнинг такроридин вазн мисраъи ҳосил бўлур. Бу шарт билаким, бу такрор муътадил бўлғай. На дароз *мумилл*<sup>11</sup> ва на кутох мумилл. Ва такрорнинг камроқ адади икидур, ва кўпраки тўрт ва мисраъ мукаррар бўлса байт бўлур. Бас, байте тўрт рукндин, ё олти рукндин, ё секкиз рукндин бўлғай, магар баъзи мавзуйдаким мазкур бўлғусидур. Ва байтгин ғазал ҳосил бўлур, ё китъа, ё рубоъи, ё қасида, ё ғайри ул. Арузийлар аввалги мисраънинг аввал рукнини *садр* дерлар ва охир рукнини *аруз*, икинчи мисраънинг аввал рукнини *ибтидо*, охир рукнини *зарб*. Аркониким садр била арузнинг ва ибтидо била зарбнинг аросида бўлғай, *ҳашив* дерлар, нечунким дебтурлар: *садр аст ва арузу ибтидо он гаҳ зарб ва он чиз, ки дар миёна офтад ҳашив аст*. Чун байтнинг мисраъларининг аввал ва охир рукнларини садру арузу ибтидо ва зарб дерлар, буларнинг орасидағи рукни ҳашв. Бас, абётиким маштур бўлғай анингҳашви бўлмамиш бўлғай. Яна неча лақабтурким билмак керак ҳар арузу зарбким нуқсон тағайюрдин холи бўлғай, *саҳиҳ* дерлар. Ҳар арузу зарбким тасниъу изола ва тарфилдин ҳеч нима анга зиёда қилмамиш бўлғайлар, *муғайярий* дерлар. Байтнинг арконида агар «зе» ҳарфи вокиъ бўлмаса солим дерлар. Ул байтким, ҳар мисраъдин бир рукн андоқким, асл доирададур кам қилмиш бўлғайлар, нечунким, баҳрики асл доирада мусаммандур, мусаддас бўлғай, *мажзу*<sup>12</sup> дерлар. Ул байтким аркони аслийсидин нисф кам қилмиш бўлғайлар, *маштур*<sup>13</sup> дерлар.



Билгилким усулнингтақроридин, ё баъзининг баъзи била таркибидин баҳр хоил бўлур. Бу баҳрларким мустаъмал ва машҳурдур, ўн тўққуздур: 1. *Мутақориб*. 2. *Мутадорик*. 3. *Ҳажаз*. 4. *Ражаз*. 5. *Рамал*. 6. *Вофир*. 7. *Комил*. 8. *Тавил*. 9. *Мадид*. 10. *Басит*. 11. *Мунсарих*. 12. *Музориъ*. 13. *Муқтазаб*. 14. *Мужтасс*. 15. *Сариъ*. 16. *Жадид*. 17. *Қариб*. 18. *Хафиф*. 19. *Мушокил*. Яна ики баҳрким *Арид* била *Амиқдур*, тавил доирасидин ҳосил бўлур, ул ғайри машҳурдур. Бу баҳрлар била жамиъ бухур йигирма бир бўлғай<sup>14</sup>.

<...> Арузийлар бухурнинг тафқиқи учун доира расм килурлар. Ул доиранинг гирдида вазн, вазн баҳриким ўзга бухур андин фаққ била ҳосил бўлур. Сатрлар ул вазннинг рукнларининг ҳар қайси жузвидин қайси баҳр ҳосил бўлурини кўрсатурлар. Бу тарикни *фаққ ва тафқиқи бухур* дерлар. Масалан, чун мутақориб баҳридин мисрае ҳар доирада бити-либким, охири аввалға муттасил бўлғай. Агар ибтидо ватадтин бўлса, бу вазн бўлур *фаълун* тўрт қатлаким мутақориб баҳридур. Агар ибтидо сабабтин бўлса, бу вазн бўлур *фоъилун* тўрт қатлаким мутадорик баҳрид[у]р...

Тақтиъ арузийларнинг истилоҳида байтнинг таҳлилидур ул навъким, байттин бир миқдор вазнда баробар бўлғай, ул баҳрнинг афоъилу тафоъили билаким, бу байт ул баҳрдадур. Хуруфиким *малфуз*<sup>5</sup>дур, агарчи мактуб эмас, тақтиъда мўътабардур ва хуруфиким малфуз эмас, агарчи мактубдур, мўътабар эмас. Малфуз ғайри мактуб баёни бу жумладин «*алиф*»дур, бир «*ҳамза*» фатҳасининг иттибоъидин ҳосил бўлур. Нечунким, «*ойу об*», «*ойу от*»им *фоъ* вазнидадурлар, яна бир туркий лафзда *санга ва манга* нинг, «сш/»и била «*миминг*» асосида баъзи маҳалда алифи муталафаз бўлурким китобатта йўқдур, буким *фаъл* вазнида бўлғай. Асл коъида туркийда улдуким, фатҳа ва дамма ва касрадин сўнгра «*алиф*» у «*вов*» ва «*ё*» келтургайлар, неча мавзиъдуким, бу коъида маърий эмас, ул булардур: *санга, манга, янглиг, яхши, ёмон, яна, қаро, роияташ, ёмон*.

Билгилким, шеърнинг авзонининг аросида ики сокин ёндоша келмайдур. Агар шеърда ики сокин жамъ бўлса, тақтиъ килурда бириси мутаҳаррикка маҳсуб бўлур, нечуким, *даст бидеҳ ва торт қўлимим муфътаилун* вазнидадурлар. Агар уч сокин жамъ бўлса, бири тақтиъда бўлур, бири мутаҳаррикка маҳсуб бўлур нечукким, «*рост дў*»ким

Захириддин Мухаммад Бобур

*фoъигун* вазнидадур. Аввалеким, ҳар ики сокин мугаҳар-  
рикка маҳсуб бўлур нечукким, «*рост рў*»ким *муфтаъилун*  
вазнида бўлғай, туркийда бу навъ уч сокин ижтимоъи бўл,  
мас. Агар зиёда бўлса, тақғида соқит бўлур, шеърнинг  
авзонининг аросида ҳам ики сокин *мутаволи* баъзи маҳалда  
вокиъ бўлубтур...

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

*БАРМОҚ ВАЗНИ*

Миллий вазнимизда асос сўз бўғинларининг саногидир. Бир байтнинг биринчи мисраъи неча бўғин эса, икинчи мисраъи ҳам шунча бўғун бўладир.

Бўғинларнинг ҳарф<sup>1</sup>, чўзғи<sup>2</sup> сонларига эса аҳамият берилмайдир. Бир ҳарфли бўғин билан ики ҳарфли бўғин барабар саналадир. Бир байтнинг вазнини кўрмакчи бўлганда, биринчи мисраъ бўғинларини бармоқ билан санаб ўқиймиз. Сўнфа икинчи мисраъи бўғинларини санаймиз, барабар келса вазн тузукдир деймиз. Бу вазни *бармоқ вазни* дейишимизга сабаб шудир:

*Кўнглимда бўлган севги тамуғи:  
Дардли кўнглимнинг севган озуғи,  
Бу тамуғдаги оловлар сўнса,  
Тириклигимнинг сўнар ёруғи<sup>3</sup>.*

Ботунинг мана шул ики байтининг вазнини кўрмакчи бўлганда шундай қиламиз:

*Кўнг-лум-да бўл-ган сев-ги та-му-ғи = 10  
Дард-ли кўнг-лим-нинг сев-ган о-зу-ғи — 10  
Бу та-муғ-да-ги о-лов-лар сўн-са = 10  
Ти-рик-ли-гим-нинг сў-нар ё-ру-ғи = 10*

Кўринадурким, Ботунинг юкоридаги шеърининг ҳар мисраъи ўнликлар бўғиндадир. Демак, бу шеър бармоқвазнининг “ўнлик” қисмидан (дир). Масалага шу билангина тўхтамаймиз. Ҳар мисраънинг ўрта ерида бир-ики туриш ўрни бўладирким, биз мунга турок деймиз. Бир мисраънинг бўғинларини, “турок”ларини санаганда шул “турок”ларни кўзда тутамиз. Турокнинг ики ёғида бўлган бўғинларни айри-айри санаймиз:

*Кўнглимда бўлган / севги тамуғи 5+5  
Дардли кўнглимнинг / севган озуғи 5+5*

Абдурауф Фитрат

Демак, Ботунинг бу ўнлик тизмаси (5+5=10) шаклида экан. Вазнда кенглик истаганлар шу туроқ масъаласига аҳамият бермайдилар. “Ва^нда бу қадар ингичкалик шоирнинг илҳомини бўғмоқдан бошқа бир фойда бермайдир”, дейлар. Бу сўз тўғридир. Бироқ биз бундаги мисолларимизни туроклари билан кўруб чиқишни муносиб кўрдик. Бизда бармоқ вази тўртликдан ўн олтиликкача бўладир. Мисоллари шулардир:

Тўртлик:<sup>^</sup>  
*Ўлган келмас,  
Ўчқон ёнмас.*

(Эл сўзи)<sup>4</sup>

Бешлик:  
*Ёш қиз юзини,  
Ҳора кўзини  
Кўролмадим мен.*

(Боту)<sup>5</sup>

Олтилик:  
*Яҳши топиб сўйлар,  
Ёмон қопиб сўйлар.*

Еттилик:  
а) *Чархим таноб / ташлайдир, 4+3*  
*Бир балони / боишайдир. 4+3*  
б) *Сув келар / гулдир-гулдир, 3+4*  
*Севганим / қизил гулдир. 3+4*  
*Севганим / топилмаса, 3+4*  
*Ўпганим /ўшал кундир. 3+4*

Шоиримиз Чўлпон еттиликнинг икки турининг оғирроғини оралаштириб шеър ёзган<sup>6</sup>:

*Мен кучли / менда исён, 3+4*  
*Мен тўлқун / менда тугён, 3+4*  
*Кўпурарман / тошарман. 4+3*

Саккизлик:	<i>Кел ўтиргил / сажда қилгил,</i>	4+4
	<i>“Лот, монатка ” / Санда бўлгил,</i>	4+4
	<i>Ё жонингдан / умид узгил,</i>	4+4
	<i>Ёш ўғлон / келганинг надир ?</i>	3+5
		(“Зайну-л-араб”) <sup>7</sup>
Тўққизлик:	<i>Юракда / умидлар / аламлар,</i>	3+3+3
	<i>Тўзимсиз / қароқни / босаркан,</i>	3+3+3
	<i>Нега мен / чақмоқдай / югурмай.</i>	3+3+3
		(Боту) <sup>8</sup>
	<i>Ёлгузликларда / чидагандим,</i>	5+4
	<i>Чунки, мен сени / уйлагандим.</i>	5+4
		(?) <sup>9</sup>
Ўнлик:	<i>Отимдир Ўғуз / билинглар аён,</i>	5+5
	<i>Ғанимдир Хисрав / билинглар яқин.</i>	5+5
	<i>Эшқа малак / аччигланмам сенга,</i>	4+6
	<i>Учурсанг-да / кўкка юрак кулин.</i>	4+6
Ўн, бирлик:		(Ф>”)
	<i>Ўтрук бўйидаги / барча ту(р)кманлар,</i>	6+5
	<i>Дўстим, хабар бергил - омон-эсонми?</i>	(?)
Ўн иккилик:	<i>Сўзим қаттиг / тилим аччиг / ўзим золим,</i>	
	<i>4+4+4</i>	
	<i>Ғариб жоним / сарф айлайсан / йўқдур молим.</i>	
		(Яссавий) <sup>”</sup>

Абдурауф Фитрат.....

*Узун, узун аргамни / йўлда ётарми ?  
Эсизгина Маллахон / гўрда ётарми ?* 7+5

(Ашула)

*Кечаги қайнашлар / пасайган бўлса-да,  
Кечаги ҳужумлар / сусайган бўлса-да, 6+6*

(Богу.)<sup>2</sup>

Ун учлик:

*Салом сенга, малакларнинг / улуг раҳбари,  
Билим, ҳикмат кўжларининг / нурли ҳулқари. 8+5*

Ўн тўртлик:

*Дунё, дунё, сен дунё / кимга вафо қилибсан?  
Сендан вафо қутганга / сен кўп жафо қилибсан. 7+7*

*Уқтириши:* бир ўн тўртлик мисраъ ики (мисраълик)  
еттилик мисраъ бўла олгани учун бу вазнда оз ёзиладир.

Ўн бешлик:

*Гўзал юлдуз / еримизнинг / энг қудратли / тувгани,  
Нега биздан / қочиб мунча / узоқларга / тушубсан*

Ўн олтилик:

*Гаит этдим тоғу тузлари, / кўрдим ажойиб қизлари,  
Бизнинг ернинг канизлари / ҳур ила гилмон мани зор.*

8+8

*Уқтириши:* ўн олтилик вазннинг мисраълари жуда узун-  
дир ҳамда ҳар бир мисраъи икита саккизлик мисраъ бўлар-  
ликдир. Шунинг учун бу вазнда оз ёзиладир...

### АРУЗ

Юқоридаги фаслларда сўйлаганимиз каби тизимда вазн масъаласини миллат ўз тилининг баъзи хусусиятларига кўра ҳал қилганлар. Бизнинг тилимизга уйғун келатурган вазн, албатта, миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазнидир. Бирок эрон-араб таъсири остида аруз вазни ҳам адабиётимизга

кирган, муҳим ўрин олган, муваффақиятли бир шаклда кенг суратда бу кунгача давом этиб келган...

<...> Аруз вазни арабникидир. Араб шу вазнларда шеър ёзган. Хижрий 170-нчи йилда ўлган имом Халил ибн Аҳмад бу вазнларни йиғиб, белгили қоидалар остига киргизди, аруз қоидаларини тузди. Араб олими томонидан тузилган аруз қоидаларини форслар ҳам форси(й) шеърлар учун қабул қилдилар. Бирок форсий шеър учун қабул этилган аруз араб арузининг худди ўзи эмас эди. Форслар араб арузини тузатдилар. Камчиликларини тўлдирдилар. Ўзларининг миллий вазларини ҳам шу қоидаларга эргаштириб арузга киргаздилар.

Мана шундай қилиб араб арузини араб-форс арузи ҳолига келтирдилар. Бизнинг Ўрта Осиё турклари томонидан қабул этилган аруз шул араб-форс арузидир. Бизнинг Ўрта Осиё халқларида қачон қабул этилгани аниқ эмас. Бирок хижрий 462 да Қашғарда ёзилган машҳур “Қутадғу билиг” китобининг шу аруз вазнида ёзилгани эътибор этилса, жуда эскидан қабул этилгани маълум бўлади.

#### АРУЗ УСУЛИ

Юқорида айтилган эдиким: бизнинг бармоқ вазнимизда бармоқ асоси сўз бўғинларидир. Бизда тизим ўлчови сўз бўғинларининг санашидир. Аруз ҳам шундайдир. Аруз ҳам асос қилиб сўз бўғинларини оладир. Бирок у чўзғиларнинг узунлик, қисқалигини ҳам кўзда тутадир. Бир неча сўз бўғинлидир. Ҳар бўғинида неча ҳарф, неча бўғин бор? Чўзғилари узунми, қисқами? Мана, араб-форс арузининг текширгани шулардир. Бу текшириш жуда айланмали йўлларини мунда чизиб кўрсатмак фойдасиз, қулунч бир иш бўлади. Шунинг учун биз уларнинг туб тилакларини ўз йўлимиз билан онглатарга тиришамиз.

Арузчилар сўз бўғинларининг, асосан, шу қисмларга ажратганини кўзда тутадилар:

- а) бир ҳарф, бир қиска чўзғили бўғин: *ма, ба* каби;
- б) бир ҳарф бир узун чўзғили бўғин: *ё, бу* каби;
- ж) ики ҳарф, бир қиска чўзғили бўғин: *гал, бул* каби;
- д) ики ҳарф бир узун чўзғили бўғин: форсча *шоҳ, хўб* каби.

Абдурауф Фитрат.

Аруз билан ёзилган бир тизимнинг вазини текширганда ҳар мисраънинг ҳар сўзининг ҳар бўғинида неча ҳарф қандай чўзғи борлигини текшириб турмоқ, албатга, оғирдир.

Шоирни(нг) илҳомини бўғуб, тил текширишга мажбур қилади. Арузчилар мана шу оғирликдан кутулмоқ учун юқоридаги чўзғи тақсимини кўзда тугуб, *ф, ь, л, н, т, с* ҳарфлари ҳам узун-қисқа чўзгилардан ўлчов сўзлар тузганлар:

*Қа-ни-сен* - фаълун, *кел-дим* — фаълун, *кел-дим бу-қун* - мус-тафъ-и-лун каби. Мана шу ўлчов сўзларига *арузнинг усуллари* дейилади.

Аруз усуллари арабларда ўнтадир. Улар бу ўн усулни турли-турли ўзгартиб кўпайтирганлар. Бу ўн усул ўзгармалари билан жуда кўпаяди. Биз бу ерда ёлғуз ўзбек-чиғатой тизимларида қабул этилганларинигина кўрсатиб ўтишни етарлик топдик.

Ўзбек-чиғатой тизмаларида араб-форс арузидан олинган ўлчов сўзлари - аруз усуллари шулардир:

Мафъулун-мафъийлун<sup>14</sup> Муфтаълун-муфталийун

Фаълун	Фоилун
Мафъулу	Фаъилотун
Мафойилун	Фаул
Мафойилу	Фаълу
Фаал	Фоилоту
Фоилотун	Фаъ-фоъ
Фаилун-фаълун-фаилун	Мустафъилун

Буларнинг маънолари йўқдир. Ёлғузгина “ўлчов” сўзларидир. Бир тизимни ўлчаганда шулардан бир қанчасини қаторлаб кўюб ўлчайдирлар. Мисол учун Бобирнинг шу байтини ўлчаб кўрайлик:

Вазни: Мафоилун, мафойилун, фаълун

*Сени кўрмай йироқдин зор бўлдим,  
Бир оз ёд эт йироқдин зорларни*<sup>5</sup>.

Ўлчаш йўли: *Сени кўрмай* — мафойилун; *йироқдин зо-* мафойилун; *-р бўлдум* - фаълун.

Бир оз ёд эт — *мафойилун*; йироқдан зо — *мафойилун*; *-рларни* - фаълун.



#### Адабиёт қоидалари

Арузчилар юқорида кўрганимиз ўлчов сўзларидан турларини турли тартибда бирлаштириб, аруз “бахр”ларини тузганлар. Аруз истилоҳида баҳр вазн, туркуми демакдир. Ҳар баҳрда бир-бирига яқин кўб вазнлар бордир. Араб арузида ўн олти баҳр бордир<sup>16</sup>:

- |          |               |
|----------|---------------|
| 1. Мадид | 9. Мужтасъ    |
| 2. Тавил | 10. Муқгазаб  |
| 3. Басит | 11. Музориъ   |
| 4. Вофир | 12. Ҳафиф     |
| 5. Комил | 13. Мунсарих  |
| 6. Рамал | 14. Сарий     |
| 7. Ражаз | 15. Мутақориб |
| 8. Ҳажаз | 16. Мутадорик |

Форс шоирлари араб арузининг ўн усулидан бештасинигина ўзгартмалари билан қабул қилганлар. Арабнинг 16 баҳридан бошдағи бештасида оз шеър ёзганлар. Ҳамда ўз миллий вазнларини *жадид*, *қариб*, *мушокил* исмли уч баҳр остида йиғиб, ҳалиги 16 баҳрга қўшганлар<sup>17</sup>. Шу йўл билан араб-форс арузидаги баҳрларнинг сони ўн тўккузга эришган.

Чигатой-ўзбек шоирлари эсалар, бу баҳрларнинг ҳаммасидаги ҳамма вазнларда шеър ўқуғанлар. Узларига қулай қурулган баҳрларнинг баъзи вазнларинигина ишлатганлар.

## «АРУЗ ҲАҚИДА» асаридан

### АРУЗ ВА АРУЗ ВАЗНИ

Араб адабиёт назариячилари “назм қоидлари”ни “илму-ш-шеър” исми б(и)лан юргизадилар ва буни уч қисмга бўладилар: 1. Шеърнинг таърифи. 2. Шеърнинг вазнлари.

3. Шеърнинг қофияси.

“Илму-ш-шеър”нинг мана уч қисмидан иккинчисини “илму-л-аруз” исми б(и)лан айрим бир “илм” санайдилар. Демак, мумкунки, араб адабиёт назариячилари арузни, умуман, шеър вазни маъносида олган ва онглаганлар. Эрон адабиёт назариячилари ҳам масъалани худци (араб) назариячилари каби онглаганлари учун “аруз(и) арабий” ва “аруз(и) форсий” каби терминларни қабул этганлар.

Бизнинг ўзбек адабиётида бу термин (“аруз” деган термин)нинг хусусий бир маъно олгани курунади. Бу ҳолни биз бошлаб чигатой шоири Навойида кўраимиз. Навойи ўзининг “Мезону-л-авзон” (“Вазнлар тарозиси”) аталган асарида араб, эрон “метрика”сини бутун тафсилоти б(и)лан ёзар экан, у даврдаги халқ шеъридан бир муносабат б(и)лан гапириб қўяди.

Бу халқ шеърларидаги вазннинг араб, эрон аруз системасига кирмаганини жуда тўғри сезган Навойи буларни вазнсиз санайдир: “чун ўзан<sup>1</sup> >ларнинг ўзмоғи ва ўзбекларнинг будай-будайи ҳеч вазн б(и)лан рост (тўғри) келмас эрди. Анга таарриз қилилмади (улар ҳақида гапирилмади). Агарчи асар (таъсир)лари бор, аммо анинг аруз илмига даҳли йўқгур” деб бошини кутқазади<sup>2</sup>. Демак, бу одам араб, эрон метрикасидан ташқари бир вазн танимок истамайди. Унга тўғри келмаган халқ ашулаларини, бахши шеърларини “вазнсиз”, яъни у даврнинг онглашига кўра, “шеър эмас” дейди.

Сўнгралари бу халқ шеърларининг ўзига махсус вазни борлиги ва бу вазннинг араб, эрон шеърларининг вазнларига, асосан, тўғри келмагани онглашилгандан кейин буларга “ҳ(и)жо вазни”<sup>3</sup> ёки “бармоқ вазни” исми берилди. Араб, эрон шеърларининг вазн системаси учун “аруз вазни” деган термин қабул этилди.

" Вахши.

Бу кун бизда аруз деганда араб, эрон шеърларидаги вазн системасининг қоидалари (араб, эрон метрикаси) онглашилгани каби араб, эрон вазнлари системасига кирган вазнларга “аруз вазни” исми берилган...

<...> Энди бу ики хил вазннинг орасида асосий айирма борми? У нима? Шеър вазнини таъриф қилмоқчи бўлганда, *қоидага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарақ бўлган гап парчаларининг маълум қоида б(и)лан кетма-кет тизилиши* десак, ҳар ҳолда ҳақиқатдан жуда узокка бормаёмиз, деб ўйлаймиз.

Шеър вазнининг шу таърифини, асосан, қабул этганимизда шу натижа келиб чиқади: демак, шеър б(и)лан ёзилган маълум бир асарнинг вазнида *воҳид қ(и)ёси* бўлиб такрорланган нарса гапнинг маълум бир ўлчовидир. Қисқасини айтканда, шеър вазнида маълум қоида бўйича гап ва сўз ўлчанади. Бир сўзни ўлчаш х(и)жолар б(и)лан бўлади.

Бизнинг юқорида айрим-айрим ики система деб кўрсатганимиз бармоқ вазнлари б(и)лан аруз вазнлари икаласи ҳам вазн ўлчамак учун х(и)жони олади. Бу нуқтада ораларида айирма йўқ. Асл айирма х(и)жоларнинг кайфиятларини назар эътиборга олиб, олмасликдадир.

Энди х(и)жоларнинг тузулишини текширайлик: араб, эрон тилларида х(и)жо қурулиши тубандагича бўлади:

1. Бир товуш + бир қисқа чўзги *ки, ду, ба*  
ё биргина қисқа чўзги *и, а, у*
2. Бир товуш + бир узун чўзги *ба, ра, та*  
ё биргина узун чўзги *а, и, у*
3. Бир қисқа чўзги + икки товуш: *дар, бар, сар, мур*
4. Бир узун чўзги + икки товуш: *дор, бор, сор, дур*
5. Бир қисқа чўзги + уч товуш: *ҳаит, баст, рафт, даит*
6. Бир узун чўзги + уч товуш: *даит, каит, бафт.*

Аруз вазни нуқтаи назаридан тақсим қилганимиз шу олти турли х(и)жодан биринчиси қисқа х(и)жо саналади. Икинчи ва учинчиси тўлиқх(и)жо саналади. Тўртинчи, бешинчи ва олтинчилари бир ярим х(и)жо қимматида, яъни бир қисқа ва бир тўлиқ х(и)жо ҳсоб(и)ланади.

Абдурауф Фитрат

Ўзбек тилида узун чўзғили баъзи шеваларни назарга олманимизда аксарият б(и)лан ҳ(и)жо тузулиши тубанцагичадир:

1. Бир тов>т|| + бир чўзғи                    *ма, на*  
ё биргина чўзғи                                *у, а(ка), и(диш)*
2. Бир чўзғи + ики товуш: *ман, сан, сиз*
3. Бир чўзғи + уч товуш:                    *торт, қирқ, сирт.*

Аруз вазнвда бу уч хил ҳ(и)жодан биринчиси киска ҳ(и)жо, икинчиси ва учинчиси тўлуқ ҳ(и)жо ҳ(и)собланади. Хоҳ ўзбекчада, хоҳ форсчада киска ҳ(и)жо мисранинг охирида ё ички туроқ<sup>21</sup>ларининг бирида бўлса тўлуқ ҳ(и)жо кимматини олади.

Демак, биз араб, эрон ва ўзбек тилларидаги ҳ(и)жоларни аруз нуктаи назаридан киска, тўлуқ деб, асосан, иккига ажратамиз. Булар учун ишоратлар олайик:

V киска ҳ(и)жо  
- тўлик ҳ(и)жо

Шу ишоратлар б(и)лан бармоқвазнлари системасини ҳдм аруз вазнлари системасини навбат билан текшириб, бу ики система орасидаги асосий айирмани майдонга чиқариш мумкун...

#### ***Аруз вазнининг тарихий ўсушига бир ҷараиш***

Умуман, “гап ритми”нинг келиб чиқиши тўғрисидаги... қарашни аруз вазнининг ҳам келиб чиқиши устига татбиқ этсак тамоман мос келади. “Гап ритми” келиб чиқишининг меҳнат б(и)лан боғланиши, унинг меҳнат узаларининг ҳаракатларига алоқаси, меҳнат узвларини ҳаракатга келтиришга, ҳаракатларини н(и)зомга солишга ёрдами ва бошқалар, умуман, гап ритмининг айрим бир кўриниши бўлган аруз вазнининг келиб чиқишини ҳам яхшилаб изоҳ қилади. Араб ва эроннинг энг эски шеър вазнларини яхшилаб текширганда, бу тўғрида кўп материаллар толиб чиқариш ҳам мумкин.

Мен қўлимдаги оз материал б(и)лан, бу асарда бу ҳаққа узоқтура олмайман. Араб, эрон шеърларининг қадим вазнлар

<sup>21</sup> Мисраънинг маълум бир бўлагиди дам олиш, туриш ўрнига “турок” ледик. Асарда (/) ишорати билан кўрсатиб борамиз: *Олмадай саргайди / гулдайин дийдор.*

ва, айниқса, халқ адабиётларига оид етарлик материаллар менда йўқ Шунинг учун мен аруз вазнининг нисбатан сўнгги давр/дерини оламан. Иқтисодий ҳаётнинг ўзгариши, жамиятнинг табақаланиши б(и)лан синфларнинг ижтимоий мавқеъларига кўра тил, ифода йўллари, образлар ва шулар б(и)лан бирга вазн ҳам мураккаб вазифалар олиб, бурунги баситликларини<sup>4</sup> йўқотади. Мураккаб(и)лана бошлайди. Мен ўз замоннда мана шу омиллар натижасида ўзининг бурунги баситлигини йўқотиб, мураккаб ва мукаммаллашган “аруз” вазнлари системаси ҳақида гапираман.

Араблар ўз шеърларининг вазнини бошлаб туя юришининг “ритм”идан олингани ҳақида баъзи афсоналарни ривоят қиладилар. Бу афсоналарнинг, албатта, илмий қиммати йўқ. Шундай бўлса ҳам бурунги замонларда, ҳатто яқин асрларгача арабнинг иқтисодий ҳаётида туянинг жуда катга роли борлиги маълум. Туянинг юришини тезлатиш учун араб туяштарининг махсус ашулалари бор. Бу ашулалардаги ритмнинг туя юришига яхши таъсир қилганини кўрган сайёҳлар хабар берадилар, ҳатто, машҳур Саъдий Шерозий “*Уштур ва шеъри араб дар ҳолатист у тараб*”<sup>5</sup> каби форси(й) байтлар б(и)лан бу ҳодисага қандайдир... қимматлар бермакчи бўлади... Бу ҳодисани туяга ритмнинг таъсири деб изоҳ қиламиз. Бундан бошқа арабнинг эски шеър вазнларидан бири ражаздир. Ражаз сўзининг маънолари орасида “дам юриб, дам турувчи туя” маъноси бор. Ҳатто, аруз илмида қабул этилган ақл, ҳазм, касф каби баъзи терминларда ҳам шу туя ва туячилик ҳаётининг изларини кўриш мумкин<sup>11</sup>.

Мана буларнинг ҳаммаси бурунги араб халқ адабиётида туя ва туячилик ҳаётининг назарга олинарлик излар қолдирганини ва араб фольклорига суянган арузнинг ундан таъсирланганини кўрсатмақдadir.

Ҳар ҳолда араб шеърининг вазни аруз қоидалари тузилгандан анча замонлар илгари ўзининг эски баситлигини йўқотган, мураккаблашган. Букун ар.уз терминидан онглашулатурган ҳолатга қира олган эди. *Тавил, вофир, комия, басит, ражаз, ҳазаж* баҳрларидан вазнлар тузилган эди. Мукулмон араб давлати тузулиб, ҳоким синф ўзининг давлат

<sup>11</sup> Ақл - туя оёғини боғламоқ; ҳазм - туянинг бурнидан халқа >тказмак; касф - туянинг товонини кесмак.

ишларига, эксплуатация ишларига курол килиб шеърни ҳам олгандан кейин унга айрим аҳамият бера бошлади.

Араб шеърининг тузулиш йўлларини ўрганиб, коидага солиб кенгайтирмак чоралари тушунила бошлади. Шу синфнинг олимларидан Халил ибн Аҳмад<sup>6</sup> (731) бу мақсад учун араб халқ адабиётини (араб фольклорини) жиддий сувратда текширди. Араб шеърининг намуналарини тўплади ва, эҳтимолки, арабларга қўшни бўлган халқлардан ҳам имкон доирасида фойдаланиб, букун билганимиз аруз коидаларини тузуб чиқди.

Халилнинг қадим юнонча билганини назарда тутиб, баъзи олимлар “Араб арузи юнонлардан олинган” десаларда, бу фикр кўпчилик томонидан рад килинмоқдадир. Ҳақиқатан ҳам аруз коидаларининг тузулишидан бурун ўтган араб шоирларига нисбат берилган шеърлар ва аруз коидалари тузулар экан, кўчманчи араб ҳаётидан олинган инъикослар Халилнинг араб фольклоридан қанчалар таъсирланганлигини очик кўрсатмақдадир.

Халил томонидан, асосан, араб халқ адабиётига суяниб вужудга келтирилган бу аруз системаси бошлаб бир кўп қаршиликларга учради. Ҳатто, машҳур араб тилшуносларидан Ахфаш (785 ларда ўлган)<sup>7</sup> бунга қарши янги бир система тузиб чиқарди. Б(и)роқ, Халил системаси<sup>2)</sup> бора-бора ўз тарафдорларини кўпайтирди, кўп назариячилардан х(и)моя кўриб, ўз мавқеини мустаҳкамлай олди ва араб халқ адабиётини юз фойиз ўз рамкаси ичига ололмаган бўлса ҳам араб классик шеърининг “қонуний вазн” системаси бўлиб қолди. Халилнинг тарафдорлари бу системанинг юз фойиз араб шеърига суялиб тузулганини даъво қилиб, бу системага қирмаган вазнларда шеър ёзишни қатъий сувратда манъ қиладилар. Ҳолбуки, душманлари бу системага бир кўп чет вазнларнинг ҳам кириб қолганини сўзлайдилар. Ҳар ҳолда

<sup>2)</sup> Халилнинг фикрига кўра, ики мисраъдан иборат байтгагина “шеър” дейиш мумкин. “Байт”нинг луғат маъноси “уй”дир. “Байт”нинг асосий х(и)жо дасталарига (стопаларга) уйнинг қаноти (девори) маъносига келган “рукн” исми бериларди. Кучманчи араб уйи чодирдир. Чодирда турт қанотнинг таянч нуқтаси бўлган ўртадаги т(и)рак “аруз”дир. Байт рукнларнинг \ам таянч нуқтаси саналган бир рукнга аруз исми берилган. Чодирни тикмак учун арқон (сабаб), миҳ (ватад) ва чодир этақларини очик саклашга ёрдам қилувчи таяклар (фосилалар) керак. “Байт рукнлари”нинг майда бўлақларига ҳам “сабаб”, “ватад” ҳам “фосила” исмлари берилган.

Халил системасида, асосан, араб халқ адабиётига суянган ҳолда, баъзи қўшни халқлардан ҳам фойдаланиб, араб шеър вазни хусусиятларуни сақлаш шarti б(и)лан баъзи янги, вазнлар тузулгани аниқ каби кўрунади.

Эроннинг араб истилосидан бурунги сосони(й)... даврида шох саройларида кўзга кўрунарлик бир шеър ва музыка ҳаёти борлиги маълум. “Барбод”, “Накиса”, “Саркаш” каби шоир-чолғучиларнинг ижодларига ва санъат ҳаётларига оид муҳим маълумотлар “Шохнома”, “Хамсаи Низомий”, “Бурхон Қотей”<sup>8</sup> каби маъҳазларда бордур. Бу ва булардан ҳам эскирак маъҳазларга суяниб, олимлар сосони(й) даври шеърининг назм б(и)лан наср орасида бўлиб ҳ(и)жоларнинг сонларигагина риоя қилиш б(и)лан тузулганини бир оғиздан хабар берадилар. Бу, асосан, тўғри.

Лекин... ҳеч шубҳа йўқки, арабларда ҳам энг ибтидоий шеър вазни “насри мусажжаъ” (қофияли наср) бўлган “ярим назм” тарзида бўлиб, унда ҳам букунги аруз вазнида кўрганимиз ҳ(и)жоларнинг кайфиятига аҳамият бериш хусусияти йўқ эди. Бора-бора ҳаёт, жамиятдаги синфий муносабатлар ўзгарди. Ҳоким синф иқтисодий ва маданий томондан юксалди, унда янги тушунишлар, янги-янги қарашлар, янги образлар туғулади. Шуларнинг талаби б(и)лан шеърда ҳам тил хусусиятларининг йўналишига мувофиқ сувратда янги вазнлар пайдо бўлади, тараққий қилади. Араб шеър вазнининг аруз вазнига тараққий қилишига йўл очган шу шароитлар сосони(й) даврида эрон шеър вазни учун ҳам бор эди.

Шунинг учун эрон шеър вазнининг-да араб истилосидан ва араб аруз қоидаларининг қабулидан аввал бугунги аруз вазнига (яъни, ҳ(и)жо кайфиятларини эътиборга олган вазнга) чиққан бўлиши мумкун. Мана шу эҳтимолни ёқловчи фактлар ҳам йўқ эмас, бор:

а) “фаҳлавият” унвони б(и)лан машҳур ва қадим Эрондан қолгани шубҳасиз бўлган Эрон халқ шеърларидан бир қисм тўртликлар “ҳазаж(и) мусаддас(и) маҳзуф” аталган вазнга тўғри келади;

б) яна шу “ҳазаж” баҳрининг “ахрам ва ахраб” навълари б(и)лан ўлчашга урунилган классик “рубои”ларнинг келиб чиқиши ҳақидаги р(и)воятлар бунингхам эски Эрон зазнлардан эканини кўрсатади. Рубоининг қурулишини Рудаки(й) шу даврнингбир шоирига нисбат берган. Ибни Қайс<sup>9</sup> рубоининг

Абдурауф Фиграт

Эронда жуда ҳам умумий бўлиб, ҳаддан ошиб севилиб ўқулгани ва махсусан хотин-қизларнинг бунга жуда ҳам берилганликлари ҳақида узун тафсилот беради. Ҳолбуки, бир-ики шоир томонидан тасодифан тузулган бир вазннинг бу қдцар севилиб қабул этилган булуши шубҳалидир;

д) “Табакоту-ш-шуаро”, “Табари(й)”, “Оғани” каби араб маъхазларидан<sup>10</sup> р(и)воят этилган бир-ики шеър:

*Об аст-у табизаст  
Асорат забибаст  
Самия рў саид аст  
Аз Ҳўталон омадия  
Бару табох омадия  
Обар боз омадия  
Ҳўшк назар омадия*

ҳам аруз вазни системасига жуда яқин туради. Мана бу фактларнинг ҳаммаси бизнинг нуқгаи назаримизни, яъни араб истилосидан бурун Эрон шеър вазни бу кунги аруз вазни тузулишига тўғри бир тараққий ҳаракати кўрсатканини қувватлайди.

Араб истилосидан кейин форс адабиёти учун ҳам аруз назариялари (Халил ибн Аҳмад томонидан тузулган аруз коидалари) қабул этилди. *Байт, мисраъ, рукн, ажза, асли(й) рукнлар, фаръи(й) рукнлар, зуҳофот, баҳр, вазнлар тақсимоти, баҳр ҳам вазн* исмлари айнан қабул этилди.

Мана шу олиш-беришнинг жуда характерли ва диққат этарли бир томони бор: Эрон аристократияси араб истилосидан кейин унинг сиёсий, диний ҳокимияти остига кирган, истилочи араб аристократиясининг тамсиллаштирув сиёсатига маъруз қолган. Қисман мажбурий ва қисман бошқа йўллар билан улардан диний, маданий, сиёсий бир қўп нарсалар олмоқда эди. Икинчи ж(и)ҳатдан қараганда, Эрон аристократияси араб истилочиларига рақиб назари билан қарар, уларни ҳокимиятни қўлидан (нонни оғзидан) тортиб олган истилочилар деб билар ва уларнинг ҳокимиятидан, тамсил сиёсатидан ўзини қутқармоқ учун кураш олиб бормоқда эди<sup>3</sup>). Мана шу бир-бирига қарши икки таъсир

<sup>4</sup> Бу ҳаққа Фирдавси(й) ҳақидаги мақоламизда<sup>4</sup> баъзи тафсилот бор.



натижасидирким, Эрон аристократияси араблардан н(и)ма олган бўлса, айнан олмади, ўзгартириб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди, ёки олиб тақди. Биз адабиёт соҳасида, ҳам айни шу ҳолни кўраемиз.

Эрон аристократияси араб арузининг нисбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамадан форси(й) шеър вазнларнинг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай бўлиб, айрим бир “форси(й) аруз” майдонга қўюлди. Мана бу “форси(й) аруз” назарий томонларда, умумий қоидаларда, тафсилот ва терминларда “араб арузи”нинг айнан деярли кўпияси бўлса ҳам, бошқа томонлардан ундан ажралади.

Эрон (форс) арузини араб арузидан ажратган хусусиятларининг энг муҳимларидан шуларни кўрсатиш мумкин:

а) араб арузида шеърда воҳид қ(и)ёси байт, яъни ики мисраъ деб қабул этилади. Асосан, жуда тўғри бўлган бу қараш араб шеърининг тузулишида хунук бир из қолдиради. Араб шоирлари шу нуктага назарга суяниб, баъзан бир сўзни ики мисраъга бўлиб берадилар, ал-Марри(й)нинг<sup>12</sup> шу байти:

*Ай шаби асобак мискин хати рамит болусуос.*

Эрон шоирлари ҳам шеърда воҳид қ(и)ёси байтни қабул қилганлари ҳолда юқоридаги ишни қўймайдилар. Улар сўзни ҳар мисраъда тамом беришни амалда ёқпайдилар;

б) араб арузи байтнинг бир мисраъдан икинчи мисраънинг бир, ики, ҳатто уч ҳ(и)жо қамайтиришни қабул қилади, фақат бу қамайтириш мисраънинг охириги ё аввалги рукнида (стопасида) бўлади;

с) араб арузи ҳар вазнда мисраънинг охириги ва аввалги рукнида қиска, тўлуқ ҳ(и)жо тартибини бузушдан ҳам тортинмагани ҳолда эрон арузи сезилмайдиган бир, икки вазндан бошқа вазнларда буни ҳам қабул қилмайди;

д) араб арузида олти рукн (чтана)дан тузулган вазнлар эрон арузида 8 рукндан тузулади;

ж) араб аруз вазнлари Халил системасига кўра 15 баҳр бўлса ҳам сўнгра Ахфашдан бир баҳр олиб олти баҳрга чиқарилган. Эрон арузи булардан 5 баҳрни чиқариб, яна учта янги баҳр қўшиб, 14 га тўхтатади. Сўнгралари мазкур чиқарилган беш баҳрда ҳам шеър ёзилиб, Эрон арузи 19 баҳрга чиқарилади<sup>13</sup>.

Мана бу, хусусиятлар б(и)лан эрон арузи араб арузидан ажралади. Ёхуд эрон арузи эрон адабиётига кирар экан, шу хусусиятларни қабул қилиб қиради.

Муносабат бор экан, шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, араб арузи араб халқ шеърларини ўз рамкасига юз фоиз киргиза олмагани каби эрон арузи ҳам эрон халқ ашуларини юз фоиз ўз рамкасига ололмагандир.

Ўрта Осиё турки(й) адабиёти учун қабул этилган аруз мана шу эрон адабиётида ишланган ва Шамси Қайс<sup>14</sup> каби арузчилар томонидан “аруз(и) форси(й)” аталган аруздир. Биз бунга “араб-эрон арузи” деймиз. Турки(й) назмларга бу аруз вазнларининг қачондан қира бошлашнини билмаймиз. Аруз вазнида ёзилгани илм дунёсида букун маълум бўлган энг қадим асар “Қутадғу билиг” китобидир. Юсуф Хос Ҳожиб бу асарни айнан “Шоҳнома” вазнида (“мугакориби мусаммани маҳзуф” вазнида) ёзган ва ўз тилининг ҳеч бир турли хусусиятини вазнга бермаган... Вазн ўз замонида кўра мукамал деярлик даражада муваффақиятли тадбиқ қилинган. Б(и)рок унда турки(й) сўзларнинг баъзи чўзғиларини ортикча чўзиш бор. Бу аруз вазнида туркча шеър ёзган ҳар шоирда озми-кўпми бор ва уларнинг ўзлари буни хато деб билмайдилар. Навойи, Бобир каби арузчилар буни хато санамаганликлари каби ўз шеърларида ҳам бор...

#### *Аруз вазнларининг тузулиш қоидалари*

Менинг бу ишим бир ёқдан текшириш иши, шунинг учун арузнинг асосий нуқталарини олиб танқид ва изоҳ қиламан. Иккинчи ёқдан, ёш шоирларимизга арузнинг бор-йўғини очиб бермакчиман. Шунинг учун ишни қулайлаштирувчи янги бир система қўйишга урунаман.

Араб, эрон арузи юқорида кўрулгани каби шеърда воҳид қ(и)ёси қилиб байтни олади. Байт ики мисраъга бўлунади. Бир мисраъ ики, уч, тўрт х(и)жо тўпламига (тўрт-беш стопага) ажралади. Ва бу тўпламларга рукн исми берилади. Жаъми аркон бўлади.

Бу рукнлар (стопалар) ҳар вақт бир хил бўлмайди. Буларнинг турларини белгилаш учун х(и)жога мурожаат қиладилар. Шунда х(и)жоларнинг, асосан, қисқалиқ, тўлуқпик с(и)фатларига диққат қилиб, шуларнинг тузулиш тартибини назарга олганда масалани жуда тўғри ҳал қилган бўладилар. Лекин шундай қилинмади. Ҳеч қандай илмий-л(и)соний асосга суйанмасдан,

Аруз хақида

ҳ(и)жоларнинг бир-бирига қўшулишлариға кўра тубандагича тақсим этдилар ва ҳар қисмға бир исм кўйдилар:

<i>ҳ(и)жсо:</i>	<i>исми:</i>
V V	<i>сабаб(и) хафиф</i>
V -	<i>сабаб(и) сақил</i>
-V	<i>ватад(и) мажмуъ</i>
V V -	<i>ватад(и) мафруқ</i>
V V V -	<i>фосилаи суғро</i>
	<i>фосилаи кубро</i>

Бу Халил мактабининг биринчи янглиши бўлди. Арузчилар бундан сўнфа шул юқоридағи: “сабаб”, “ватад”лардан байтнинг рукнларини туздилар.

1) V - -	фа у лун
2) - V -	фо и лун
3) V - - -	ма фо и лун
4) - V - -	фо и ло тун
5) - V -	мус таф и лун
6) V V - V -	му та фо и лун
7) V - V V -	ма фо а ла тун
8) - - - - - V	маф у ло ту.

Шу саккиз рукндан ҳар биртасининг саккиз дафъа ёки икисининг тўрт дафъа ё учтасининг ики дафъа такроридан бир байт ҳосил бўлади, дедилар:

*Фаулун фаулун фаулун фаулун*  
*Фаулун фаулун фаулун фаулун*

*Фоилун мафоилун фоилун мафоилун*  
*Фоилун мафоилун фоилун мафоилун*

*Фойлотун мустафилун фойлотун*  
*Фойлотун мустафилун фойлотун*

Шу тарика б(и)лан бу саккиз рукндан ўн олти вазн чиқарилди. Лекин, иш бу б(и)лан битмади. Шеър вазни ўн олтигина эмас, кўп. Бир анча вазнларнинг рукнлари юқоридағи саккиз рукндан бошқача. Бундан кутулиш учун

Абдурауф Фитрат

яна тамоман хаёлий ва ҳеч илмий асосга суянмаган бир “йўл” топилди. Юқоридаги саккиз рукнга *асли(й) рукнлар* дедилар. Бошқа формада бўлган рукнларни шу асли(й) рукнларнинг қискартилиши ёки орттирилишидан ҳосил бўлган *фаръи(й) рукнлар*<sup>15</sup> деб олдилар. Йигирма еттита фаръи(й) рукн чиққи. Ҳамаси 35 рукн бўлди. 8 та асли(й) рукнларни юқорида кўрдик. “Зихофот”<sup>16</sup> деган узун ва кераксиз амалият (операциялар) б(и)лан ҳосил этажаги фарз этилган 27 та фаръи(й) рукнлар булар:

Фаилоту	УУ - V	
Мафоилун	у-у-	
Фаилотун	VV- -	
Фоилоту	-у.у	
Муфтаилун	-УУ -	
Мафулун		
Фаилун	УУ-	
Фаилот	УУ-	
Мафоилу	У-У	
Мафъулу	-V	
Фоилот	-V-	
Фоъ	-	
Фоа	-V	
Фа	V	
Фаул	V-	
Фаълун	-	
Фаулу	У-У	
Фаал	V-	ваҳоказо...

Бу фаръи(й) рукнлардан ҳосил бўл хил қилиб, ҳар хилини асли(й) рукнлардан ҳосил бўлган ўн саккиз вазннинг биттасига қўшдилар. Шунингб(и)лан мавжуд вазнларнинг ҳаммаси ўн олти хил бўлди. Ҳар хилига бир баҳр дедилар. Аруз вазнлари 16 баҳр саналди. Сўнгра эрон назариётчилари яна уч баҳр қўшиб, 19 баҳрга чикардилар:

1-тавил	Араб	
2-мадил	шеърда	
3-восиг	махсус	
4-комил		Халил
5-вофир		томонидан тузилган

6-рамал	1	Эрон ва араб шеърида		
7-хазаж				
8-ражаз				
9-мунсарих				
10-музорийъ				
11-сариъ				
12-хафиф				
13-мужгасс				
14-муктазаб				
15-мутикориб				
16-мутадорик			Ахфаш томонидан тузилган	
17-кариб			)	Эрон назариячилари тузган
18-жадвд				
19-мушокил				

Модомики, бир байтни ташкил қилган ҳ(и)жо тўп-ламлари (рукнлар) 35 хил бўларкан, бунинг саккизтасини асли(й), 27 тасини фаръи(й) деб зуҳофот каби асоссиз хаёлий ва мушкул коидалар б(и)лан 27 фаръи(й)ни асли(й)дан чикаришнингҳеч кераги йўқэди. Тўппа-тўғри шу 25 рукнни кўрсатиб, байтнинг булардан қандай тузулишини кўрсатмак тузукроқ бўларди: 35 сонини бирдан кўп кўрган арузчилар қулайлик бўлсун деб уни саккизга тушурганлар; сўнфа фаръи(й) рукнлар ва зуҳофот каби маъносизликлар б(и)лан аввалгидан ҳам ёмонроқ қ(и)йин ҳолға тушуб қолганлар. Бу уларнинг икинчи хатолари.

Арузчилар ишни хато нуқтадан бошлаганлари учун (юқорида кўрсатканимиз ики хатога тушмаганларида ҳам) арузни букунги қ(и)йинчиликлардан қутказа олмасдилар. *Сабаб, ватадларта* киришмаганда, рукнларни асли(й), фаръи(й) демаганда, зуҳофотни ўйламаганда ҳам арузнинг қ(и)йинлиғи яна тамоман йўқолмас эди. 35 хил ҳ(и)жо тўп-ламини *фаулун, мафоиун* қолиблари орқали ёдда саклаб, шулардан байтлар тўқушнинг ўзи, албатта, енгил эмас. Фикримизча, арузчиларни бу қадар қ(и)йинликка тушурган бош хато - мавжуд ғазаллардан ҳар бирини айрим ва мустақил суратда текшира олмаганларидир...

### **БАДИЙ САНЪАТЛАР ТАЛҚИНИ**

Минг йиллар давомида шаклланиб, санъат номини олган бадийлик воситалари фақатгина шеър беағи эмас, балки шоир нятини ўқувчига етказувчи восита, муаллифнинг ранги туйғулар олами ҳақида тасаввур берувчи манба ёки шоир кўнглини китобхон диди ва завқи билан боғловчи маънавий ришта ҳамдир. Ана шу маънода шеърӣ санъатлар мумтоз адабиётшуносликда илми бадий унвони билан шарафланган ва унга илми адаб таркибига кирувчи мустақил илм турларидан бири деб қаралган. Бадий санъатлар ҳақидаги дастлабки илмӣ рисоалар жоҳилия даврида ёки илк ислом халифалари замонида шаклланишига қарамай, бу санъатлар халқ заковати ва бадий балоғатининг белгиси сифатида қадимдан мавжуд бўлган. “Авесто” таркибидаги мифлардан тортиб Ўрхун-Энасой обидаларига қадар кечган ҳеч бир бадийят намунаси йўқки, уларда кейинчалик санъат номини олган бадий тафаккур мевалари учрамаган бўлсин. Ёки “Девону лугатит турк” таркибига кирган мансур ёки манзум парчаларнинг ҳам бадийлигини текширганда, улар қайсидир маънода у ёки бу санъатга дохил бўлиб чиқиши шубҳасиз.

Инсоният маънавияти тарихида янги этикодий даврни бошлаб берган муслмонликнинг вужудга келиши ва тарқалиши муносабати билан саодат асридан XX асрнинг сўнгига қадар кечган исломий манбаларни ўрганганда ҳам унда ўткир дид ва чуқур санъаткорлик билан айтилган шеърӣят ва наср намуналарини учратамиз. Улар таркибидаги маънавий ёки лафзий санъатларнинг қайсидир кўринишлари мавжуд бўлганини ички бир шуур билан англаймиз. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиётшунослигимизнинг шаклланишига сабаб бўлган рисоаларда, зукко алломалар поэтикага доир ишларида бадий санъатларнинг юксак намуналарининг Қуръони карим ва Ҳадиси шарифда кузатилганлигини далилловчи фикрлар талайгина.

Араб мумтоз поэтикасининг пойдевори саналган Абдуллоҳ ибн Муътазнинг “Китобу-л-бадиъ” асарининг муқаддимасида “мазкур китобда бизг кейинги давр (уламолари) «бадиъ» деб атаган илмнинг боб ва фаслларида Қуръон тилида, Расулulloх (с.а.в.) ҳадисларида, саҳобалар ва тобеъинларнинг сўзлашув тилида, мутақаддим (қадимги - Х. Б.) шоирларнинг шеърларида учрайдиган бадий ифодаларни таснифлаб чиқдик” дейиш баробарида *истиора* санъатига мисол келтирилар экан, аввал “Аллоҳ таоло каломидаги бадиъ сўзларидан: *Иннаҳу уммул китаби ли-дина-л-алиу-л-ҳаким... (Бу албатта, Китоблар онаси (умму-л-ки-тоб)дир ва у олий ва дошишмандона (аълиу-л-ҳаким)дир)*» каби иқтибослар тилга олинади. Сўнгра «Ҳадислардаги бадийят» рукни билан «Сизни ҳам аввалгиларнинг касаллиги енгибди бухл (бахиллик) ва ҳасад устараси бўзгингизга тегибди» сўзлари келтирилади<sup>1</sup>. Кейин «Али (р.а.) айтди: «Билим қулфдир, савол калитдир» ҳикматидан сўнггина «Мутааххир (охирги — Х. Б.) шоирларнинг сўзларидаги бадийят намуналаридан Молик ибн Динор айтади: «*Фикрсиз кўнгил вайронадир*». Бу ва бунга ўхшаш мисоллар шуни далиллайдики, шеърини санъатлардан истиора ҳақида фикр юритиларкан, унинг мисоли сифатида аввал «китобларнинг онаси» деб таърифланган Каломulloх, яъни Қуръони каримдан, сўнгра Ҳадиси шарифдан ёки Пайғамбар сўзларидан, кейин эса хулафон рошидин ва саҳобалар, тобеъинлар ва ана ундан сўнггина эски ва янги шоирларнинг шеърларидан намуналар бериш илмий маданият саналган. Араб мумтоз поэтикаси асосчилари Наср бинни Ҳасаннинг «Маҳосину-л-калом» («Гўзал сўзлар»), Қудама ибн Жаъфарнинг «Нақцу-ш-шеър» («Шеър танқиди»), Жохиз ва Ибн Халдуи асарларида ҳам мана шу жиҳат устивор ҳисобланган. Хатто X асрда араб олими Руммоний (909-916) фақат Қуръони каримдаги бадий санъат намуналарини тўплаб,

<sup>1</sup> Абдуллоҳ ибн Муътаз. Китоб ал-бадиъ / И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. Т.У1. - С. 179-257.

шарҳлашга махсус китоб бағишлаган<sup>2</sup>. Бундай қуръоний асос билан бадий санъатларга ёндашиш Абу Ҳилол Аскарӣй (в. 1004)нинг «Китабу-с-сина'атайн» («Санъатлар китоби»), Ибн Рашиқ (999-1064)нинг «Ал-Умда», Бақиллоний (в. 1013)нинг «И'жазу-л-Қуръон» асарларида ҳам акс этган бўлиб, сўнгра адабий-илмий анъанага айланган<sup>3</sup>.

Аввал араб (мамлакатлари)да бошланган бу интизом сўнгра ажам (форс ва турк)га кўчган. Бизнинг ватандошларимизнинг араб тилида ёзилган асарларида ҳам, жумладан, Абу Абдуллох Хоразмийнинг машҳур лугати «Мафотуху-л-улум» («Илмларнинг калитлари»)да ёки Юсуф Саккокийнинг «Мифтоху-л-улум» («Илмларнинг калити») сингари асарларида ҳам шу тартиб иш берган.

Абду-л-Қаҳир Журжонийнинг ўнлаб рисоаларида поэтика масалалари акс этган бўлса-да, унинг ушбу мавзудаги «Китоби асрору-л-балоға» («Балоғат сирлари китоби») асарида бадий санъатлар муаммоси изчил ва анча кенг баён қилинган бўлиб<sup>4</sup>, бу соҳада қалам тебратган кўпгина форс шоирлари ҳам унинг асарига мурожаат қиладилар.

Форс тилидаги илми бадийнинг ибтидоси Умар Родуёнийнинг «Таржумону-л-балоға» («Балоғат таржимони») асари ҳисобланади. Муаллиф ҳақида деярли маълумот учрамагани ҳолда бизгача етиб келган бирдан-бир асари «Таржумону-л-балоға» орқали унинг тахминан XI асрнинг иккинчи ярмида яшаганини аниқлаш мумкин. Умар Родуёний номи Рашидиддин Ватвот, Ёқут Ҳамавий, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳожи Халифа, Лутф Алибек Озар, Ризоқулихон Ҳидоят асарларида ҳурмат билан тилга олинган.

<sup>2</sup> Ар-Руммани. Ан-Нукат фи и'джаз ал-Куран. - Салас расаил фи и'джаз ал-Куран. - Қоҳира, 1331.

<sup>1</sup> Бу ҳақда қаранг: Чалисова Н. Ю. Рашид ад-дин Ватват и его трактат «Садъг волшебства в тонкостях поэзии». / Рашид ад-дин Ватват. Хада'ик ас-сеҳр фи дақа'ик аш-ши'р. Перевод с персидского и факсимиле. — М.: Наука, 1985.-С. 16-17.

<sup>4</sup> Куделин А. Б. Средневековая ирабская поэтика. — М.: Наука, 1983. — С. 150.



«Таржумону-л-балоға» ҳақида турк олими Аҳмад Оташ «Ориенс» мажалласи (1948)да маълумот берган, орадан бир йил ўтгач, асарни нашр қилдирган<sup>5</sup>. Ушбу асар 4 961 йили эса Эронда чоп этилган<sup>6</sup>. Асарнинг ҳар игаш вашири (Истанбул ва Техрон) асосида тожик олими Худой Шарипов ушбу асардан намуналар танилаб олиб, «Мунтахаби «Таржумону-л-балоға» номи билан 1987 йили Душанбеда нашр қилдирган<sup>7</sup>. Мухаммад Умар Родуёний муқаддимада форс тилида бундай асар йўқлиги туфайли уни ёзишга киришганини, саноеъ илми ҳақида араб тилида ёзилган Имом Наср ибн Ҳасан Марғиноний «Маҳосину-л-калом» («Сўз гўзалликлари») асарига суянганини баён қилади.

Узига Наср ибн Ҳасаннинг «Маҳосину-у-калом»и ва Мухаммад ибн Умар Родуёнийнинг «Таржумону-л-балоға» асарларини ўртак билган хоразмшоҳийларнинг сарой шоири Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоийку-с-сеҳр фи дақойику-ш-шеър» («Шеър назокатидан яратилган сеҳрли боғлар») номли эллик беш бобдан иборат бўлган асарининг ҳар бир боби бир поэтик санъатга бағишланган ва иловада яна 8 та санъат ҳақида тўхталади. Шундай қилиб, олим араб ва форс шеърятдаги 63 санъатнинг табиатини ўрганади ва уларга дастлаб Қуръони карим, Ҳадиси шарифлардан, сўнгра эса араб ва форс шоирлари ижодларидан намуналар (араб адибларидан 305, форслардан 209) келтиради. Маълумки, илми бадий илми адаб тизимидаги аруз ва қофия илмлари билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам Ватвот асарининг дастлабки қисмида аруз ва қофия илми билан боғланмаган туққиз, сўнгра қасида ва рубоийларда фаол қўлланилган уч санъат тури ҳақида тухталади. Айрим санъатларнинг турли қўринишлари, масалан, тажниснинг етти хил қўриниши, мақлубнинг тўрт хили ҳақида

<sup>5</sup> МеЪте111таг Ко(1иуап1. Тагситаг-1-Ва1й|а. На21г1ауал АЪта1 А(а§. - кишъа!, 1949.

<sup>6</sup> Мухаммад ибн Умар ар-Родуёний. Таржумону-л-балоға. Бо таснифи муқаддима ва зайлу хавоши ва тарожими аълом ба хомаи кавим. - Техрон, 1339.

<sup>7</sup> Мунтахаби «Таржумону-л-балоға» (Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Худой Шарифов). - Душанбе: Дониш, 1987.

Ҳамидулла Болтабоев,

ҳам алоҳида тушунтириш беради. Асарнинг яна бир ўзига ҳос жиҳати шундаки, у фақатгина шеърӣ жанрларни қамраб олмаган, балки насрий асарлардан ҳам намуналар келтиради. «Тарҷумону-л-балоға» ва «Ҳадойиқу-с-сеҳр» асарлари гарчи бир тилда яратилган бўлса-да, айрим санъатларнинг номланишида тафовутлар бор. «Тарҷумону-л-балоға»да *муқтадоб*, *мутобаца*, *муҷаррад*, *иънату-л-қарипа* деб номланган санъат турлари «Ҳадойиқу-с-сеҳр»да *иштиқоц*, *радду-л-аъжуз*, *ҳазф*, *тазмину-л-муздавиҷ* деб юритилади. Тажнис ва ташбиҳнинг кўринишлари ҳам турлича изоҳотлар билан келади. Масалан, *тажниси мутлац* - *тажниси томм*, *тажниси мураддад* — *тажниси муқаррар*; *ташбиҳи макний* — *ташбиҳи кинайат*, *ташбиҳи муздавиҷ* — *ташбиҳи тасвиййат* каби. Бироқ бу асарларда ҳали бадий санъатларни маънавий ва лафзий санъат турларига ажратиш урф бўлмаган эди<sup>8</sup>. Бундан ташқари форс тилида бадий санъатлар таснифига бағишланган Ҳусайн Воиз Еошифӣ, Шамс Фаҳрий, Тож Халавий ва Шараф Рамийнинг рисоалари ҳам ёзилган эди. Бироқ тожик олими Р. Муҳаммадҷуловнинг кузатишига кўра, улар илмий янгилик жиҳатидан у қадар аҳамиятли бўлмаган<sup>9</sup>.

Форсий «маҳосин»ларнинг етук намунасини яратган Атоуллоҳ Ҳусайний «Бадоеъу-с-саноеъ» («Санъат янгиликлари») асарида 220 дан ортиқ санъат турларини фарқлаш билан бирга уларни *лафзий санъатлар*, *маънавий санъатлар* ҳамда *лафзийу маънавий санъатлар* каби уч йўналишда тақсим қилади. Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний Алишер Навоийнинг баҳосига кўра «*Бо вужуди донишмандлиц, шеъру муаммову санойиъда даги маҳорат пайдо цилди... Аммо санойиъда китобе тасниф цилиптур «Бадойиъ-и Атойи»га мавсумдур. Бо вужуди ихтисор,*

\* Рашид ал-дин Ватват. Хада'ик ас-сеҳр фи дака'ик аш-ши'р. Перевод с персидского и факсимиле. - М.: Наука, 1985. - С. 161-172.

<sup>9</sup> Муҳаммадҷулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика. X-XV вв. — М.: 1989. -С. 14.

*мақлуби муставий санъатиндаким, андин мушкилроқ санъат бўлмас, бу байт ул рисолада анинг хосса байтидурким:*

••

*Шакардахано ғаме надорид,  
Дайро данийи мугона даркаш.*

*Анинг таъби диққатиға бу байт далили бастур»<sup>10</sup>.*

**Хазрат Навоийганг ушбу сўзларининг исботини нафақат бир байтда, балки форсий тилда яратилган илми бадийга доир асарларнинг энг комили экани орқали ҳам ўз исботини топади. Муаллиф ўзи ҳақида кўп ҳам камтарликка бормаи «Умримнинг бошиарида, фарозат ёшларида бу каминада дилрабо назму санъаткорона нутққа табиатан комил бир майл бор эрди ва имкон борича ушбу фан била машғул бўлур эрдим. Танрига ҳамду шуқрим, ул асарлардин ҳар неким, замона саҳифасида зоҳир бўлса, улуғу кичик қошида манзуру мақбул бўлди» деб ёзади. Яна муаллифнинг ниятича, балоғат ёшида бадийят илмига доир мукаммал бир китоб ёзмоқчи эканини ҳам эслатади: «Агар каромат соҳиби карам айласа, «Такмилу-с-синоъа» («Мукаммал санъатлар») китоби ёзилгай ва анда шеърнинг жамиъ фунуни муфассалу мукаммал баён этилгай»<sup>11</sup>.**

Туркий тилдаги поэтикага оид XV асрнинг нодир намунаси Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунуну-л-балоға» («Балоғат фанлари») асарида форсий «илми бадий»лар тажрибаси умумлаштирилган, асарда таҳлилга тортилган санъатлар сонининг ортиши билан шеърят намуналарининг бадийяти ҳам чуқурлашиб, мавзу ва жанр доираси кенгайиб борган. Муаллифнинг ёзишича, «ҳар ақсоми синоат ва анвоъи балоғатким, фусаҳо ва булаго аросинда муътабардур, мажмуъни жамъ қилиб, ҳар бир санъатқа туркий лафз бирла

<sup>10</sup> Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис (Илмий-танқидий матни нашрга тавйёрловчи С. Ганиева). - Т.: Фан, 1961. —Б. 141-142.

<sup>11</sup> Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (Форсчадан А. Рустамов таржимаси). - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.-Б. 8-9.

Ҳамидулла Болтабоев.

мисол келтуруб ва кечган зурафо ва шуаронинг бу синоат бирла тазийин қилган арабий ва форсий назм ва наср сўзларинда назир келтурдук. Ва баъзи ерда «Каломи мажид»тин ва Расул алайҳи-с-салом ҳадисидин нақл қилдук». Демак, балогат навълари ва санъат тақсимларига доир барча фикрларни жамъ қилган аллома араб ва форс тилларидаги наср ва назм намуналарини терган ва қуйидаги бадний санъатларга таъриф ва мисоллар келтирган: Ва мажмуи саноеким, балогат аҳли эътибор қилурлар, бу <sup>т</sup>УРУР• тарсиъ, тарсиъ маат-тажнис, тажниси том, тажнису-с-зойид, тажнису-н-ноқис, тажнису-л-мураккаб, тажнису-л-мукаррар, тажнису-л-мутарраф, тажнису-л-хат, тасҳиф, ташибихи мутлақ, тажбиҳу-л-машрут, ташибиху-л-киноят, ташибиху-т-тасвият, ташибиху-л-акс, ташибиху-л-измор, ташибиху-т-тафзил, тафсиру-л-жало, тафсиру-л-хафо, тазмин, тазмину-л-муздаваж, тансиқу-с-сифот, таъкиду-л-мадҳ, бимо йушибихуззам, таржима, таажжуб, тажохилу-л-ориф, хаёл, ихом ва ихому-т-том, ашкол, эънот, ибдоъ, ирсолу-л-масал, ирсолу-л-масалайн, игроқ фи-с-сифат, иштиқоқ, илтифот, интибоҳ, иқтибос, истифҳом, истидлол, истидрок, истиора, мақдубу-л-баъз, мақдубу-л-кулл, мақдубу-л-мужаннаҳ, мақдубу-л-муставий, мутазод, муруоту-н-назир, мутаносиб, мутародифи матлун, мусалсал, мутазалзал, мухтамилуз зи-д-дайн, муважжаҳ, мукаррар, малиҳ, мукаррари қабиҳ, мақтаъ, мавсил, мушажжар, мураббаъ, муламмаъ, мушаррад, мувашииаҳ, муаммо, маглата, лугз, рақто, хайфо, бароати истиҳлол, радду-л-матлаъ, радду-л-фажр, ала-с-садр, лаффу наири мураттаб, лаффу наири мушавваи, тард-ул-акс, хаиву-л-малиҳ, хаиву-л-қабиҳ, хаиву-л-мутавассит, сажъу-л-мувозана, сажъу-л-мутаворий, сажъу-л-мутарраф, сеҳри ҳилол, сиёку-л-эъдод, саволу жавоб, жамъу-л-муфрад, ташибиху-л-муфрад, тариқу-л-муфрад, жамъу-н-ма ат-тафриқ ват-тақсим, калому-л-мужомеъ, ҳусну-л-матий, ҳусну-л-тахаллус, ҳусну-т-таълил, ҳуени талаб ҳусну-л-мақтаъ, ат-тарзиҳ». <sup>12</sup>

<sup>12</sup> Шайх АҳмадТарозий. Фунуну-л-балога. - Т.: Хазина, 1996.

Шайх Тарозий домланинг улкан хизматларидан яна бири шуки, у ўз асарини туркий тилда ёзиш билан чекланмай, бу тилда ижод қилган эллиқдан ортиқ шоир ва носирларнинг сара асарларидан намуналар берган. Айрим ҳолларда мисоли учрамаган ўринларда ўз ижодидан намуналар келтириб, талқиндаги санъат турини ўзбек китобхонига тўла етиб боришига ҳаракат қилган.

Ниҳоят, XX асрнинг бошларида яратилган адабиёт-шуносликка доир илк назарий қўлланмалар саналган Абдурахмон Саъдийнинг «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари», Фитратнинг «Адабиёт қондалари» асарлари мафқуравий тазйиқ остидаги давр меваси бўлгани учун ҳам энди уларда Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлардаги илохий калималар, Расулulloх сўзлари, хулафои рошидин ва саҳобалар нутқиға мурожаат қилишлар ўз-ўзидан тушиб қолган. Ҳар бир санъат ҳақида маълумот бериларкан, унинг қисқа таърифи билан мисол келтирилиш ва айрим ўринлардагина бу мисолларни шарҳлаш урф бўлган. XX аср ўзбек навоийшунослари Ойбек ва Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон ва Алибек Рустамовнинг рисола ва мақолаларида Навоий «ижодхонасида»ги гўзал адабий унсурлар сифатида шеърий санъатларға мурожаат қилинган. Бу йўналишда бир неча ўнлаб мақолалар яратган, «Навоий поэтикаси»ни жиддий ўрганган ва ўз қузатишларини қарийб эллиқ йилдан бери ўзбек китобхонларига етказиб келаётган олим Ёқубжон Исҳоқовнинг биргина «бадний санъатлар» талқинига доир ишлари билан чекланадиган бўлсак ҳам олимнинг мумтоз адабиётимизнинг билимдонларидан бири сифатида адабиётшунослик тарихига киришиға шубҳа йўқ. Хорижий олимларимиз томонидан «стилистические фигурм» деб талқин қилинган адабий ҳодисаларға назарий жавоб сифатида тайёрланган «Сўз санъати сўзлиги»<sup>13</sup> асари шеършуносликда барча шеърий санъатлар (холислик учун Анвар Ҳожиахмедов<sup>14</sup> ва Воҳоб Раҳмонов<sup>15</sup>нинг қатор рисолааларини

<sup>13</sup> Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: 2006.

<sup>14</sup> Ҳожиахмедов А. Шеърий санъатлар на мумтоз кофия. — Т.: 1998.

<sup>15</sup> Раҳмонов В. Шеърий санъатлар. — Т.: 2004.

Ҳамидулла Болтабоев

эслаш баробарида) ҳақидаги рисолалардан тубдан фарқ қилади. Бояси бу илмий рисола алифбо тартибида шакллантирилгани, бизни қизиқтирган санъат тури ва намунаси осон топилишидагина эмас, балки уларга берилган таъриф ва изоҳлар аниқлиги, бугунги ўзбек китобхони диди ва малакасига мувофиқлиги учун ҳам ушбу сўзлик ҳар бир адабиёт муаллими, талаба ва иқтидорли ўқувчиларнинг столидан доимий ўрин олишга арзийди.

Демак, мумтоз адабиётшуносликда энг қадимги илм турларидан бири саналган илми бадий, яъни бадий санъатлар ҳақидаги илм доимо янгиланишда ва тараққиётда эканини унутмаслик керак бўлади.

## ИЛМИ БАЛИЪ (БАДИИЙ САНЪАТЛАР)

АБДУЛЛОҲ ИБН МУЪТАЗЗ  
(861-908)

Абул Аббос Абдуллоҳ ибн Муъшазз аббосий халифалиги даврининг етук олими ва жамоат арбобидир. Аббосийлар сулоласининг бугини сифатида тилга олинса ҳам Халифа Муътадид даврида саройга яқинлашган ва атиги бир кун (908 йил декабрида) халифалик қилгани учун ҳатто сулолада номи кўрсатилмайди. Бироқ соҳиби девон шоир сифатида кўплаб тазкира ва баёзларда ҳурмат билан тилган олинган, эпик шевърияда тарихий дoston жанрининг асосчиси сифатида кўрсатилган.

Ибн Муътаззнинг «Китобу-л-одоб», «Табоширу-с-сурур» («Шодлик тонги»), «Ашъору-л-мудук» («Подшоҳларнинг шеърлари»), «Китобу-л-бадиъ» («Бадиият китоби»), «Ал-жомеъ фил-ғино» («Оҳанглар тўплами»), «Китобу-л-жаворих ва ас-сайд» («Овчи қушлар ва ўлжалар китоби»), «Халли ахбор» («Хабарлар зийнати»), «Китобу-з-заҳра ва ар-риёз» («Гуллар ва боғлар китоби»), «Китобу-с-суруқот» («Адабий ўғрилиқлар китоби»), «Табоқоту-ш-шуаро» («Шоирларнинг табақалари»), «Мукотиботу-л-ихвон би-ш-шеър» («Шевърий ихвон мактублари») асарлари маълум ва машҳур.

Араб олимларидан Шарафиддин Муборак ибн Аҳмад Муствафий, Абу Закариё Табризий, Абдулқодир Богдодий, Халил Асоқир, Абу Ҳайюн, Ибн Рашиқ, Абул Фараж Исфаҳоний, «Табоқоту-н-наҳвийин ва ал-луғавийин» («Грамматика ва луғат олимларининг табақалари») китоби муаллифи Жалолиддин Суйутий, «Иршод» муаллифи Ёқут Ҳамавий, «Вафоёту-л-аён» муаллифи Ибн Ҳолликон, «Кашфу-з-зунун» муаллифи Ҳожи Халифа ўз асарларида устози аввал деб билганлар.

«Китобу-л-бадиъ» («Бадиият китоби») бадий санъатларнинг дастлабки 12 тури ҳақида илк тизимли маълумот берувчи асар бўлиб, унинг беш бобида мутлақ янги маҳосин - гўзал санъат турлари баён қилинган.

**«ШТОБ ЛЛ- БАДИЪ» дан**

**Бисмиллоҳи-р-роҳмани-р-раҳим  
(Муқаддима)**

Абдуллоҳ ибн Муътаз роҳматиллаҳи алайҳи айтади: Мазкур китобда биз кейинги давр (уламолари) «Бадиъ» деб атаган илмнинг боб ва фаслларида Қуръон тилида, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадисларида, саҳобалар ва тобеъинларнинг сўзлашув тилида, мутақаддим шоирларнинг шеърларида учрайдиган бадий ифодаларни таснифлаб чиқдик. Бу китобни ўқиганларга маълум бўлсинки, Башшар<sup>1</sup>, Муслим<sup>2</sup> ва Абу Нувос<sup>3</sup> ҳамда кейинроқ уларга эргашган шоирлар (бадеъ санъатида) барчадан ўзиб кетган деб ўйла-масинлар. Бу санъат аввалдан бор эди, фақат зикр этилган шоирлар ижодида бадиъ (бадий воситалар — *тарж.*) аввал-гиларга нисбатан кўпроқ учрайди. Булардан сўнг Ҳабиб ибн Ове Тойи бу санъатни ўзлаштирди, турларга бўлди ва янада кўпроқ фойдалана бошлади. Бу соҳада унинг уринишлари гоҳ яхши, гоҳ ёмон чиқци. Одатда ҳар ишда ифрот яхши-ликка олиб келавермайди. (Бир) шоир ўз шеърларида ёхуд қасидаларида бадеъдан фойдаланади, баъзан унинг қаси-дасида, умуман, бу санъат учрамаслиги мумкин (1). Ҳар қандай санъат ноёб бўлса, кам учрасагина макталади (2). Шунда у эркин нутқда салмоқчи кўринади. Баъзи (шеър-шунос) олимлар Ҳабиб Тойини бадиъ санъатлари соҳасида Солиҳ ибн Абдул Қуддус билан қиёслайдилар ва айтади-ларки: «Агар Солиҳ мақол, маталларни (бир жойга йиғмай) барча шеърларига сочиб юборганида ва (мақол, маталлар) орасида ўзининг (оддий) сўзларини ҳам қўшиб қўйганида бу майдонда унга ҳеч ким тенг келолмасди. Бу адолатли фикр<sup>4</sup>.

*Бисмиллоҳи-р-роҳмани-р-роҳим.*

Аллоҳ таоло каломидаги бадиъ сўзларидан:  
*Иннаҳу уммул китаби ли-дина-л-алиу-л-ҳаким...*  
(*Бу албатта, Китоблар онаси (умму-л-китоб)дир ва у олий ва донишмандона (аълул-ҳаким)дир*)  
Шоирнинг сўзларидан:



*Ва ас-субҳу бил-кавкаби ад-дуррийа манҳури  
«Тонг кўкси ярқироқ юлдуздан жароҳатланди»<sup>5</sup>*

•• Бу сўзлардаги янгилик (бадиият) шундаки, бу ерда шу вақтгача ўхшаши бўлмаган ифодалар қўлланилган. Яна мисол:  
*«Фикр ишнинг мияси (боши)дир».*  
Агар «Фикр-ишнинг энг яхши қисми» дейилса, бадиият бўлмас эди.

*Тажнис ва ташибиҳ* ҳам бадеъ санъатига киради. Қадимги шоирлар бу соҳада ҳам бизни ортда қолдирганлар, чунки кейинги шоирлар бу санъатларни биринчи бўлиб ишлатмадилар.

Биз китобимизда Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларининг исноди<sup>6</sup> ни келтирмадик. Агар келтирсак, ишимиз чўзилиб кетарди. Шунинг учун энг машҳур (ва саҳиҳ) ҳадисларни келтирамиз. Эҳгимол (бизга замондош ёки биздан кейинги), бошқа муаллифлар бу санъатларда биздан орқада эмаслигини, баъзи санъатларни ўзлари кашф этганлигини айтарлар. Эҳгимол, улар биз таҳлил қилмаган шеърларни ёки насрий сўзларни таҳлил этарлар ёки биз эсламаган шеърларни эсларлар, балки биз уларни мақсадга мувофиқ бўлмагани учун эсламагандирмиз. Эҳтимол, бошқалар уларни мақсадга мувофиқ деб билишлари мумкин. Бу китобда бизнинг вазифамиз ҳозирги шоирлар мутақаддимин<sup>7</sup>лардан ўзиб кетмаганлигини (балки уларнинг издошлари эканлигини) билдиришдир. Эҳтимол, бошқа муаллифлар бадеъ санъатини тушунтиришда бизга нисбатан камроқ мисоллар билан ҳам мақсадга етишишлари мумкин. Тавфиқ Аллоҳқандир!

#### ***Бадиият санъатидан биринчи боб Истиора'***

Аллоҳ таоло айтади: *«Хува-аллази анзала алайка минҳу айатун маҳкиматун, ҳунна умму-л-китоби».* Мазмуни: *«У шундай китобки, оятлари бир-бирига маҳкамланган (тартибли уланган, ва албатта, У китоблар онасидир)».*

Ҳақ таоло айтди: *«Ва ахфис лаҳума жанаҳа ан-нуззли мин ар-роҳматин».* Мазмуни: *«Ва уларнинг ҳар иккисига (ота ва онага) меҳрибонлик қанотини ёйгин»* (яъни ота ва онагни авайлаб, асра).

*Ва қола (айтди): «Ва аштаъала ар-раъсу шайбан».* Мазмуни: *«Бош ярқиради (сочи оқарди)».*

Абдуллоҳ ибн Муътазз.....

*Ва қола (айтди): «Ав йатийҳум азобу йавмин ақийм»,  
Мазмуни: «Еки улар учун мева бермайдиган кун (қиёмат)  
келмайдими?»*

*Ва қола (айтди): «Ва айатун лаҳуму-л-лайлу наслагу минҳу  
ан-наҳор». Мазмуни: «Улар учун кечасидан кундузни  
чиқаришимиз мўъжиза (оят) эмасми?»*

#### **Ҳадислардаги бадиият:**

Расулulloҳ сўзидан: *«Инсонларнинг яхшиси, Аллоҳ йўлида  
(жиҳодга) отини жиловлаб, тайёр турганидир. У даҳшатли  
овоз (мадад сўровчи фарёдлар)ни эшитган заҳоти ўша тарафга  
учиб боради. Биз муширларнинг қаймоғини емаймиз (яъни  
улардан совға-салом олмаймиз)». Расулulloҳ (с.а.в.) сўзи:  
«Ё раббим, менинг тавбамни қабул қил ва гуноҳларимни ювгил.  
Яна айтди: «Сизни ҳам аввалгиларнинг касаллиги енгибди, бухл  
(бахиллик) ва ҳасад устараси бўғзингизга тегибди».*

#### **Саҳобаларнинг сўзларидаги бадиият:**

Али ибн Абу Толиб розияллоху анху Басрадаги ҳокимлик  
(ноиб) Ибн Аббосга деди: *«Қавмлар орасида очкўзларда  
очкўзлик уйғотиб, улардаги кўркўв тугунларини ечиб юбор»...*  
Абу Бакр Сиддиқ (р. а.) айтди: *«Аллоҳ кимга под-шоҳлик  
берса, унинг ўзи молини эҳтиётловчи ва ўзгалар молига кўз  
олайтирувчи қилиб қўяди. Қапбини ташвишига тўлдиради. Унга  
кўп нарсалар ҳам оз кўринади. Ташқариси хурсанд, ичи қайғу,  
ташвишлидир. Руҳи тубанлашиганидан жон дарахти қуриб,  
сояси қуёшли (ёруғ) бўлиб қолади. Шундан сўнг Аллоҳ таоло  
унга ҳужмини кучайтиради ва раҳматини камайтиради».*

[Бу ерда одамнинг соясиз бўлиб қолиши, бошқаларга соя  
бермайдиган, хайр-эхсон қилмайдиган бўлиши «қуриб» кол-  
гани бадий сўзи билан берилмоқда, бунда истиора санъати  
бор (*тарж.*). Абу Толиб бу ерда (хасис одамнинг) ҳаёт дарахти  
қуриб қолади маъносидаги истиорадан фойдаланган.]

Нақодирки, Али (р.а.) форс оксоқолидан «Уларнинг мақтовга  
лойиқ подшоҳпари ким?» деб сўраганида у айтдики: *«Ардашер -  
бу соҳада аввалгилардан бўлгани учун «ўзган» ва лекин форс  
подшоҳларининг энг мақтовга муносиби Ануширвондир».* Али  
сўради: «Унинг табиатида қандай фазилатлари бор? (Оксоқол)

айтди: «Вазминлик, сабру бардош». Али айтди: «*Бу иккков (вазминлик, сабру бардош) эгизаклардир. Бундай эгизаклар буюк ният, мақсаддан тугилади*» (Бу ўринда Али (р.а.) «эгизаклар» истиорасидан фойдаланган - тарж.).

Али (р.а.) деди: «*Билим қулфдир, савол калитдир*» (Бу ерда илмга қизиқиб сўайдиган одам олдида билимлар эшиги очилиши истиора билан берилган - тарж.).

Али розийаллоху анху хаворижийлардан<sup>1</sup> бирига деди: «*Сени аввал ҳеч ким билмасди, лекин ёлгончилигинг фарёд кўтариб, улоқчанинг шохи чиқаётганини билдириб қўйди*»...

Ойша розийаллоху анхудан сўрадилар: «*Расулulloҳ (с.а.в.) баъзи кунларни бошқаларидан афзал деб айтганми?*» Ойша (р. а.) жавоб берди: «*У киши ҳафталаб тинмайдиган ёмғир эдилар*»...

Мутгакийлардан бири дунё ишларини ёмонлаб, деди: «*Дунё ғам, қулфат уйидир. Бу уйга шайтон кириб олган, Раҳмон уни лаънатлайди, инсон жазоланади*»...

Холид ибн Сафвон бир кишига деди: «*Отанг Худо раҳмати эди, у кўзларни жамоли билан, қулоқларни сўзларининг камоли билан меҳмон қилар эди*» (Бу сўзларда юз гўзаллиги ва сўзларнинг маънодорлиги ноз-неъматлар деб баҳоланган — тарж.).

Тобеъинлардан бири деди: «*Ким ёлгон отининг белига миниб олса, борар жойи афсус, надоматдир*»...

Имру-л-Қайс (шоир)нинг куйидаги сўзларида ҳам истиора бор:

*Денгиз мавжсидай эди не-не кечалар,  
Ғам, қайғу чойшабларини менга ёпдилар.*

Зухайр (шоир) деди: «*Қари кампир, зараркунанда, тишлогич, сўйлоқ тишли уруш ҳомиладор бўлса, нафрат тугилади*»...

Абс уруғидан Антара ибн Муовия айтади: «*Булутнинг қизи саховатли раҳматини ёғдирганида ерда дирҳамларни эслатувчи ўйиқлар пайдо бўлди*»...

Алқаб ва ибн Абдо айтади: «*Барча яхшилар, ҳатто машхур ва олижаноб кишиларнинг ҳам бошларига зулм тошлари ёғилади*»...

Абу Зуъайб Хузайлий айтиди: «*Тақдир чангал солганида ҳеч қандай тумор фоида бермайди*».  
 <...> *Мутааххир (охирги) шоирларнинг сўзларидаги бадияят намуналаридан:*

Молик ибн Динор айтиди: «*Фикрсиз кўнгил вайронадир*».

Маъмун (халифа) ўз фарзандларидан бирининг кўлидаги қоғоз, қаламни кўриб: «*Уғлим, бу нима?*» деб сўради. Бола жавоб бердики: «*Булар зехни ўткирлаштирувчи, ёлғизликда сирдош дўстларимдандир*». Маъмун айтди: «*Аллоҳга шукрки, авлодларимдан ақл кўзи билан қаровчиларни ато қилибди...*»

<...> Абу Абдуллоҳ Ҳасан ибн Саҳлдан ривоят қилади: «*Сувнинг жилдираши аҳоли бор жойнинг кўшигидир*».

Абу Нувос деди: «*Тилларанг (май) ақлни пачоқлайди, лекин у еткизган жароҳат фақат мудроқликдир*»...

Ат-Табиъ деди: «*Бармакийлар<sup>1</sup> гуруҳ-гуруҳ бўлиб, йиғинларини бас қимаяптилар. Буларнинг суҳбатидан дини иймоннинг юзи чандиқларга тўлди. Ушандан буён ўн ҳаж ўтса ҳам, улар қиличининг тиеи ислом қотга бўялган*».

#### **Бадияят санъатидан иккинчи боб** **Тажнис**

Шеърда ёки нутқда, ёзилишда, шаклда бир жинсли, лекин турли маъноларни англатувчи сўзлардан фойдаланиш ~ тажнис санъатидир. Асмоъийнинг «Китобу-л-ажнос» («Жинсдош сўзлар китоби») асари шу ҳақда. Халил (ибн Аҳмад) фикрича, турли одамларда, қушларда, вазнда, имлода (ўхшаш) жинслар учрайди.

<...> Абу Таммом деди: «*У жамоа чехрасидан зулм зулматини ҳайдади ва унинг осмонида ҳақиқат юлдузи порлади*».

Бу бадияятни шоир Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларидан ўзлаштирган.

Зиёд ал-Ажам айтиди:

*Менга хабар қилдилар Бану Коҳилдан,  
 Улар тубанлиги ўркач ва коҳилдан.*

Бу ерда *коҳил* сўзи ҳам қабила, ҳам отнинг ёли маъноларида келади. Бундан *тажнис* ва *истиора* санъати бор.

Хайён ибн Робиъа айтади: *«Менинг халқимнинг (жанг куни) ҳадид кийганида ҳадди ошади (қуввати кучаяди - тарж.)».*

<...> Умар ибн Убайда бир куни Волид ибн Хишамдан эшитган сўзларини келтиради: Бир куни Зубайрнинг наби-раси Амир ибн Абдуллох йўлда бораётиб, Марра деган манзилда тўхтаганида Ҳасан унга дебди: *«Маррада тўхтадинг ва ҳаётинг муррира (вайрон) бўлди».*

Мутааххир шоирдан Тоний айтади: *«Суъадат ҳижрат турбатини саъодат қилди».*

Бу ҳам унинг сўзларидан: *«Асли наслинг ҳаётингга ҳаё ёмғирларини ёғдирди».*

Саййид ибн Хумайд айтади: *«Ас-саҳаъбу йасҳабу ала-р-руба» (Булут қирларда қора этагини судраб юрарди).*

Бу ҳам унинг сўзларидан: *«Новдалар шамолда ошиқлардай кучоқлашади. Булут йиғлаганида боғлар кулади».*

(Бу сўзларда тазод санъати ҳам қўлланилган — тарж.).

<...> Абул Аббос айтди: *«Биродаримдан бири маюғубида бундай дебди: Ал-йафаъзу ан-назара ка афаъзу интазара. Яъни: Назарингни файзли қилгил, менинг сенга интизорлигим файзли бўлганидай».*

Муслим ибн Волид айтади: *«Куну-л-мулайим, иннамо лавмал оъишқу ал-луъму. Яъни: Эй дўст, севгида мулойим бўл, чунки ошиқни меҳрибонликда айблаш тубанликдир».*

Абу Таммом айтади: *«Хува би мазҳабиҳи ҳиа заҳабат, музҳибун ав мазҳабу. Яъни: Ер кетгач, саховат ҳам кетди. У ҳалок этувчи ё айрилиқ йўлидир».*

#### **Бадииятнинг учинчи боби**

##### **Мутобиқа (ташбих)**

Халил (ибн Аҳмад) айтади: *«Мен ики нарсани бир вазнда бирлаштирдим».* Нотик ўз дўстига деди: *«Биз сенинг ҳузурингга келдик, бизни кенг йўлга бошлайсан деб, лекин сен бизни кафолатнинг тор йўлига бошладинг».* (Бу жумлада ўхшатиш ҳам, зидлантириш - тазод санъати ҳам бор - тарж.).

Расулulloх (с.а.в.) ҳадисларидан: У ансорларга деди: *«Сизлар хавф-хатар вақтида кўпчиликдирсиз, очкўзликда эса камчиликдирсиз»* (Бу ерда ансорларнинг яхши хислати айtilган - тарж.).

Ибн Умар розийаллоху анхуга дедилар: *«Фалон киши юз минг (динор) мерос қолдирди».* У (Ибн Умар) деди: *«Аммо*

улар (динорлар) уни қолдирмадилар (яъни, тирик қолдирмадилар)».

Ҳажжож хутбада бундай деди: «Аллоҳ таоло бизга «Бу дунё неъматларига ғам еманглар, охират неъматлари ҳақида ғам некинглар, деб фармон қилди. 0, қанийди Аллоҳ бизни охират ғамидан қутқарса ва бу дунё ҳақида ғам едирса!».

Бошқа бир йўлбошчи деди: «Амалда қайтаргувчи амаллар бор, баъзан амал қилмаслик амалдир» (масалан, ёмон йўлга юрмаслик - тарж.)

Ҳасан (Басрий)нинг машхур сўзларидан: «Мен (бу дунёда) шаксиз ҳақиқатни кўрмадим, шаксиз ҳақиқат фақат ўлимдир».

Абу Дарда (сахоба) деди: «Ҳозир бизга маълум нарсалар аввагиларга маълум эмас эди, бизга номаълум нарсалар эса келгусидаги маълум нарсалардир». (Масалан, ҳозиргиларга номаълум бўлган қиёмат, дўзах ва жаннат охиратда барчага маълум бўлади - тарж.). Бишр ибн Мансур ажали етганида шодланди. Ундан «Нечун ўлишингга шодланиясан? деб сўрадилар. Бишр айтди: «Махлуқлар орасида бўлишдан кўра Холиқ ҳузурини бўлиш қувонарлидир».

Ибн Аббос айтди: «Шодланиб гуноҳ қилганларнинг кўпчилиги охири йиғлаб, дўзахга кирдилар, гуноҳ қилиб, йиғлаганлар (тавба қилганлар)нинг кўпчилиги, хурсанд бўлиб, жаннатга кирдилар».

Бир киши Шаббийдан койиб, деди: «Агар ёлгон айтган бўлсанг, Аллоҳ сени кечирсин, рост айтган бўлсанг, Аллоҳ мени кечирсин».

Ҳасан деди: «Узоқ йиллар уялмаганингиздан уялмай-сизларми?».

Лукмон ўғлига деди: «Дангасалиқдан ва нушаймон бўладиган ишлардан сақлан. Агар дангаса бўлсанг, ҳақиқатга етолмайсан, нушаймонли иш қилсанг, ҳақиқатга чиқолмайсан».

Воизлардан бири деди: «Илгарилари одамлар тикансиз барг эдилар, ҳозир эса баргсиз тиканлардир».

*Бадииятининг тўртинчи боби  
Радду-л-ижозул калами ала ма тақаддам  
(Сўзнинг аввалги маъносига қайтиши)*

Мазкур боб уч навъдан иборат. Барчасида байтнинг сўнгида аввал келган сўз бошқа маънода такрорланади.

Шоир (эхгимол, Ибн Муътаз — тарж.) айтади: «Сен уни улўғвор кутасан, фикр қўишининг билан мустаҳкам ва улўғвор».  
Икинчи навъда сўнги сўз байтнинг биринчи қисмидаги сўзга мувофик бўлади:

*Тез елар у жияни томон,  
Ва шаънига айтар ҳақорат.  
Аммо, саховат даъватига у тез елмайди.*

Учинчи навъда сўнги сўз байтнинг аввалидаги бирорта сўзга мувофик келади.

Байт:

*Бани Сулайм устунига етди ажал ўцдхари.  
Бу уларнинг ўз Ўқи эди.*

Ҳадисдан: «Ўз наФсини ёмон қўрган одамнинг нафсини Худо ёмонликдан асрайди».

Абу Нувос айтади:

*Меҳрибоним мен ҳақда ёмон сБикрда.  
Сабаби менинг ёмон фикрларимдир.*

Муслим ибн Волид айтади:

*Қулиб бокди у мисли мойчечак,  
Ез булути мойчечакка қулиб боккандай.*

Мансур ибн Фараж айтади: «У мактовга лойикдир. агар қораласа мактовга лойик булмаган нарсаларни».

Яна унинг сўзларидан:

*Йўқолса баҳор,  
йўқолса ҳосил,  
Унинг қўлларида баҳор йўқолмас.*

Бадииятнинг бешинчи боби.  
*Жоҳиз<sup>n</sup> жадалий*  
(диалектик) *деб атаган усул*

Камина, билганим шуки, бу усул Куръони каримда уч-рамайди. Чунки бу усулда маълум сунъийлик бор<sup>2</sup>.

Абдуллоҳ ибн Муътазз

Абу Дарда (сахоба) айтади: «Сизларнинг «сен биласан!» деган даҳшатли сўзингиздан қўрқаман. Яхшиси айтинг: «Сен нимани билардинг!».

Фараздак айтади: «Ҳар бир инсонда икки кўнгли бор: бири фазилатли, олийжаноб. Иккинчиси: йигит кўнглидай яхши ва ёмонликка ўзгариб турувчи. Сенинг кўнглинг фазилатлидир, ҳатто бу замонда фозилларни кам одам ёқласа ҳам».

Иброҳим ибн Маҳций (шоир) Маъмун (халифа)га деди: «Менга меҳр-шафқатинг борлигидан менинг айбимни кечирмоқдасан. Мени яхши билганинг менинг ҳимоячим бўлди, бу ҳимоячим мендан шубҳаланмайди».

Иброҳим ибн Аббос айтди: «Менга қандай севишни ўргатдинг. Сенинг зулмингга чидашларим сени зolim қилиб қўйди».

Бу ҳам унинг сўзларидан: «Маликам, биздан узоқлашганида биз унга ким эдик. У яқинлашганида биз унга ким бўлардик?» Камина (Ибн Муътазз) ҳам бу маънода дедим:

*Кўнглимда сир асрайвериб, ҳаддимдан ошдим,  
Шу ҳам мени адо қилди.  
Севгимни сир сақладим. Сир сақлаганимни ҳам  
яширгунимча  
Бу сир тилимга кўчиши муқаррар бўлди.*

(Шундан сўнг «Нутқ ва шеър зийнатлари» фаслида таъриз, киноя, ҳусну-л-хурун мин маъно илал маъно (бир маънодан бошқа маъно чиқариш), ҳусни таълил, тажсоҳили орифийн, ҳусни тазмин, ал-ифот фи-с-сифат, ҳусни ташбиҳ, ҳусни-л-ибтидоъ каби санъатлар ҳақида фикр юритилган - тарж.).



**МУҲАММАД ИБН УМАР РОДУЁНИЙ**  
(XI аср)

Тарихий манбаларда Муҳаммад Умар Родуёний ҳақида маълумотлар учрамайди. Муаллифнинг бизгача етиб келган ягона асари «Таржумону-л-балога» бўлиб, бу асар тахминан XI асрнинг 80-йилларида ёзилган. Асар Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоийиқу-с-сехр фи дақойиқу-ш-шеър», Ёқут Ҳамавийнинг «Муъжаму-л-удабо», Давлатиоҳ Самарқандийнинг «Тазкирату-ш-иуаро», Ҳожи Халифанинг «Кашфу-з-зунун», Лутфалибек Озарнинг «Оташқада», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Мажмаъу-л-фусаҳо» асарларида тилга олинган. Айрим манбаларда асар номи тўғри келтирилгани ҳолда муаллиф исми нотўғри кўрсатилган. Масалан, Давлатиоҳ Самарқандий ўз тазкирасида «Таржумону-л-балога» муаллифини Фарруҳий Сийистоний деб кўрсатган.

1948 йилда турк олими Аҳмад Оташ «Ориенс» мажалласида ушбу китоб ҳақида маълумот бериб, унинг муаллифи Давлатиоҳ кўрсатган Фарруҳий Сийистоний эмас, балки Муҳаммад ибн Умар Родуёний эканини аниқлаган ва орадан бир йил ўтгандан сўнг асарни нашр қилдирган. 1961 йили эса ушбу асар Эронда чоп этилган.

Муҳаммад Умар Родуёний асар сўзбошисида форс тилида бундай асар йўқлиги туфайли уни ёзишга киришганини айтади. Саноеъ илми ҳақидаги дастлабки араб тилида ёзилган Имом Наср ибн Ҳасан Марғиноний «Маҳосину-л-калом» асарига таянади (унинг ягона нусхаси Испанияда сақланар экан). Бу икки асарни Аҳмад Оташ илк бор муқояса қилган. «Таржумону-л-балога»да ўз даврининг 60 га яқин шоири асарларидан намуналар келтирилган. Асарнинг ҳар икки наири (Истанбул ва Техрон) асосида тожик олими Ҳудой Шарипов ушбу асардан намуналар танлаб, «Мунтахаби «Таржумону-л-балога» ва «Ҳадоийиқу-с-сехр» номи билан 1987 йили Душанбеда нашр қилдирган. Ушбу нашрдан айрим шеърӣ санъатларга оид мулоҳазалар таржима этилиб мажмуага киритилган.

«ТАРЖУМОНУ -Л-БАЛОҒА»дан

*Муқаддима*

Муҳаммад ибн Умар Родуёний айтурки, давр донишмандларинингбалоғат шарҳи ва санъатлар баёнигадоир кўпгина таснифларини: арабий тилдаги аруз, шеър исмлари ва қофияга доир барча асарларни кўрдим ва бир гуруҳ жамоанинг шу иш билан махсус шуғулланганининг гувоҳи бўлдим. Абу Юсуф ва Абульало Шуштарий арузни форсий тилда баён этдилар. Ва аммо балоғат навълари ва санъат синфларини аниқдаш, назмга солинган матни ва нозик маънони ажратишга доир форсий тилда ҳеч китоб кўрмадим. Бу борада кўп интизор бўлдим ва дедим: «Бу ишни ушбу илмдан хабардор, менга ўхшаш бир хунарманд (билимдон) киши амалга оширса ва бу иш илгари устозлар томонидан бажарилмаган ва бошқа мусаннифлар томонидан синфларга ажратилмаган бўлсин. Лекин интизорликда чегара билмйдим, зеро бу масъаланиҳал қилиши мумкин бўл"ан кишиларни кўрмадим. Шунда ўзимдаги барча билимларни ишга солдим ва бу масъалани адо қилишга киришдим ўзим ўзимга айтдимки, бу илмни китобга жамъ қилай, унга монанд тасниф келтурай, балоғат навъларини арабийдан форсийга ўтқарай ва хар фаслга доир мисолларни устозлардан оқиб кўрсатай, токи раҳнамо бўлсун.

Аллоҳ таъолодан мадад ва зафар гиладим, қачамимни ушбу буюк ишга йўналтирдим, маълуму машхур ватабъимга маъкул бўлган девонларни тўпладим ва улардан фойдаланиб, ушбу китобни ёзмаққа бошладим, бобма боб номларга шарҳбердим.

Бадий санъатлардан энг машхур ва маълумлари ва табъга яқинлари, хусусан, тарсий, тажнис, тақсиму истиора, иштикоку игрокларга кенгрок тўхталдим, уларнинг қондалари ва уларга доир мисолларни кўпроқ келтирдим...

Бу китобни тартиб беришда Хожа Имом Наср ибн Ҳасан<sup>1</sup>нинг «Маҳосину-л-калом»идан фойдаландим ва асар номини «Таржумону-л-балоға» деб номладим.

Ва фалон мажлисда унинг нусхасини Фаррух<sup>2</sup>га тақдим қилдим. У улуғ подшоҳ (садр) чуқур илм ва хунарга эга эди, донолар айтур: «Агар манфаат бўлмаса, дарёга ёмғир томчилари тушмайди».

У шундай фармойиш бердики, ҳар кимса ушбу илмдан баҳра олсун ва ушбу китобдан нусха кўчирилсун, унинг номи то дбадий тилларнинг бошида айтилсун ҳамда китобнинг ичига киритилсун.

**(1) Тарсиъга доир фасл**

*Тарсиъ* — порсий<sup>21</sup>да “ипга гавҳар термок” бўлиб, бу ўринда унинг бағни шўки, котиб ва шоирлар назму насрда байтнинг қисмларини бўлак-бўлак қиладилар, токи ҳар ики сўз ўзаро баробар ва вазнда мувофик бўлсин ҳамда сўзларнинг аввалги ва охири ҳарфлари бир-бирига мос бўлсин. Абутайиб Мусъабий айтур:

*Шакаршикан аст, ё суҳангўйи ман аст?*

*Анбарзақан аст, ё суманбўйи ман аст?*

(Мазмуни: *Шакар (бозорини) синдирувчими ёки менинг сўзловчи ёримми?* ,

*Анбар<sup>22</sup> ияклими ёки менинг суман (ёсмин гули) ҳидли ёримми?*)

Ушбу байт таркибидаги ҳар ики сўз ўзаро тенг ва вазнда мувофикдур, чунончи *шакар* ва *анбар*, *шкан* ва *зақан*, *сухан* ва *суман* ҳамда *гўй* ва *бўй*. Агар шеърнинг қисмлари шу тарика тузилган бўлса, уни “тарсиъ” дерлар. Ва бу қисмлар балоғат илмида баланд даражада ва шариф мартабададур...

Бошқа бир мисол, Унсурий айтур:

*Гиреҳ гузошта аз кир бар саҳифаи сим*

*Зиреҳ нигошта аз мушк бар гули бодом.*

(Мазмуни: *Сиеҳдан оппоқ саҳифада доғ пайдо бўлди,*

*Бодом гулига мушк (сиеҳранг хушбўй модда)дан совут ясалди*)...

<...> Қамарий Журжоний ўз қасидасининг охири байтини бошдан-охиригача мурассаъ (тарсиъ қилинган) байт билан якунлайди:

*Улув тахтат, куфв бахтат, фарй корат, пари ёрат*

*Кажин-мушкин, гузин-маскан, қарин-хубон,*

*муин-Яздон*

Мухаммад Родуёний

(Мазмуни: *Тахтинг баланд, бахтинг ҳам шу монанд,  
ишинг эзгу, ёринг паридур,  
Либосиңг мушкин, масканинг муносиб, ҳамсухфатинг  
хублар, мадақоринг Яздон (Худо)дир*)...

(2) *Тажнисли тарсиъга доир фасл*

Ёдга олганимиздек, тарсиъ санъати олий ва баланд мартабададур, агар унга яна бошқа санъат, яъни тажнис ёки шунга ўхшашини қўшсалар, янада пурасос<sup>23</sup> ва баландпоя бўлур, чунончи Унсурий айтурки:

Фигон аз он ду сияҳ зулфу ғамзагон, ки ҳаме -  
*Бад-ин* зирех *бибуриву бад-он* зи раҳ *бибарӣ*.  
(Мазмуни:  
*Ул ики қора зулфу кўзларингдан додким,  
Бири билан темир совутни ҳам кеса оласан (ҳатто),  
икинчиси эса одамни иўлдан чиқаради*).

Бошқаси айтур:

Бемораму корзору ту дармонӣ,  
Бим ораму кор зорутудар монӣ.  
(Мазмуни:  
*Мен беморману, сенинг жанжалларинг менга  
дармондур.  
Қурқарманки, нола-афгонларинг тўхтаб қолмасайди*).

Аҳмад Вотикий Андароб<sup>24</sup> ҳокими уни жосуснинг туҳмати билан қўлга олган вақда шундай деган эди:

Он кас ки Андароб шавад ў беошно  
Гўй, ки андар об шавад ў бе ошно.  
(Мазмуни:  
*Ким Андаробдан бўлса у (бизга) дўст эмас,  
Айтгилким, у сув ичида (сузолмасдан) гарқ бўлсин*)...

(12) *Мутазодга доир фасл*

Мутазоднинг маъноси “зид”, “қарама-қарши” дир. Шоиру котиблар шундай шеър айтурларки, унда маъно жиҳатдан

Ўзаро зид сўзлар жамланган бўлур, яъни *тун* ва *қун* қамда *очиқ* ва *боғлиқ* сингари. Бу амалнинг номини форсигўйлар “мутазод” дерлар, Аммо устодлар ва Халил Аҳмад , “мутобик”<sup>25</sup> (мувофик) демишлар. Шоир айтур:

*Бути турки хубрўй гирифта ба чанг, чанг  
Ҳамасола мекунад зи дил ў ба роҳиши жанг  
Қаду танаши сарву симу руху зулф рўзу шаб  
Лабу ғамза нўшу захр, бару дил паранду санг.*

(Мазмуни:

*Гўзал юзли турк нигори қўлига чанг олганда  
Юрагим унга етишиши учун ҳар доим жанг қилади.  
Унинг қоматию тани - сарву сийм, юзию зулфи -*

*қун ва тун каби.  
Лабию сўзи - асал ва оғу, баданию юраги — ҳарир ва  
тош сингаридир).*

Лабибий айтур:

*Гар Фаррухий бимурд, чаро Унсурӣ намурд  
Пиое бимонд деру жавоне бирафт зуд.  
Фарзонае бирафту зи рафтанаши ҳаст зиён.  
Левонае бимонду зи монданаши ҳеч суд.*

Мазмуни :

*Фаррухий ўтди оламдин, нечун Унсурӣ кетмади,  
Қари бунда узоқ қолдию, ёш тез кетди.  
Донишанд кетдию, кетмоғи кўп зиён,  
Девона қолдию, қолмоғидан нафъ йўқ.)*

Қамарий айтур:

*Падидор аст адлу зулм пинҳон,  
Муҳолиф андаку носеҳ фаровон.*

(Мазмуни:

*Адолат ошкору зулм пинҳон,  
Душман озу, насихатгўй кўп).*

Юқоридаги байтда ўзаро зид маъноли сўзлар жамланган, яъни: *адл-зулм, ошкор-пинҳон, андак-фаровон* сингари...

Мукаммад Родуёний

**(37) Тажоҳулу-л-орифга доир фасл**

“Таниб-танимасликка олиш” санъати бўлиб, мисолини  
Рудакий айтур:

*Танаи яку жон якеву чандин дониш  
Эй ажабо, мардуми ту ё дарёи ?  
(Мазмуни:  
Танинг биру жон ёлгизу ақлинг беадад  
Во ажабо, одаммисан ёки денгиз?)*

Яна Рудакий айтур:

*Сарв аст он ё боло, моҳ аст он ё рӯй ?  
Зулф аст он ё чавгон, хол аст он ё гӯй ?  
(Мазмуни:  
Сарви бу ё қомат, ойми бу ёки юз,  
Зулфми бу ё чавгон<sup>26</sup>, холми бу ё гӯй<sup>27</sup> ?)*

Қареъу-д-даҳр айтур:

*Замино, пурситора гаитӣ аз гул,  
Надонам к-осмони ё замини!  
(Мазмуни:  
Эй замин, гул кўплигидан юлдуз тўла осмондексан,  
Билолмадим, ермисан ёки осмон?)...*

**(49) Аксга доир мисол**

Акс луғатда “қайта такрорлаш” бўлиб, байт таркибидаги жумла ва сўзларни ҳамда охириги сўзни мисра бошида такрорлашни “акс” дерлар. Акс ики турлидур: байт таркибидаги барча сўзларни қайта такрорлаш ҳамда фақат мисра таркибидаги сўзларни ўрин алмаштириб қўллаш.

Ва агар акс амали байт таркибида содир бўлса, бундай аксни “комил акс” дерлар ва агар мисра таркибида амалга ошса, бундай аксни “махраж”, яъни нотаом (тўлиқ бўлмаган) деб атарлар.

Ва махраж ҳам ики турлидур: биринчи турини *мутаҳодий* дерлар ва унда қайта такрорланган жумла ўз маъносини сақлар. Иккинчи турини эса *мажро* дерлар ва унда қайта

такрорланган жумла бошқа маънода келур. Комили мажро санъатига мисолни Унсурий айтур:

*Агарчи бошад танҳо хама жаҳон бо ўст  
В-гарчи бо ў бошад, хама жаҳон танхост.  
(Мазмуни:  
Агар у ёлғиз бўлса, ҳамма жаҳон у билан бирга,  
Ва агар у билан бўлса, ҳамма жаҳон ёлғиздур)...*

<...> Ва аммо акси комили мутаҳодий будурким, шоир айтур:

*Бор баодорам в-азэ дар биравам.  
Биравам з-э дару бардорам бор.  
(Мазмуни:  
Ғамга ботсам, бу ердан кетаман  
Бу ердан кетсам, ғамга ботаман).*

Ва аммо акси махражи мутаҳодий будирким, Унсурий айтур:

*Бўса надихад моро, моро надихад бўса,  
Ғамгин дили мо дорад, дорад дили мо ғамгин.  
(Мазмуни:  
Бўса бермаса бизга, бизга бермаса бўса  
Ғамгин бўлур дилимиз, дилимиз бўлур ғамгин).*

*Савол ва жавобга доир фасл*  
Шундай санъат турларидан бирики, бунда шоир ҳар байт ёки ҳар мисрада савол ва жавобдан фойдаланади. Унсурий айтур:

*Ҳар суоле, к-аз он гули сероб  
Дўш кардам, ҳама бидод жавоб.*

*Гуфтамаш: - Хур ба шаб нашоҷад дид?  
Гуфт: - Пайдо, ба шаб бувад маҳтоб.*

*Гуфтам: - Аз ту кӣ бурда дорад меҳр?  
Гуфт: - Аз ту кӣ бурда дорад хоб?*

*(Мазмуни:  
Тунда берган ҳар саволимга  
Ул гули тобон жавоблар қилди.*

Мухаммад Родуёний

*Дедим: - Тунда офтобни кўриб бўлурму?  
Деди: - Бўлур, фақат тунда кўринадуру ой.*

*Дедим: - Ким сендан меҳрни олиб қўйди?  
Деди: - Ким сенинг уйқунгни ўғирлади?*

Ва баъзан байт таркибида бирин-кетин савол ва жавоб келур:

*Дил ку? Бисатад. Ба чи? Ба лаб. Кай? Дирўз.  
Ногоҳ? Бале! Кужо? Ба раҳ. Кай? Имрўз.*

*(53) Тазминга доир фасл  
Тазминнинг маъноси байтни шеърга бино қилиш  
(қуриш) бўлиб, аввалги байтнинг маъноси кейинги байтда  
ошкор бўлур, чунонки Унсурий айтур:*

*Агар шамшеру гарди лашкари ту  
Бихоҳад рўзи жангу рўзи майдон  
Яке дарё кунад саҳрои Омўй  
Яке саҳро кунад дарёи Уммон.  
(Мазмуни:  
Сенинг лашкарларингнинг қилчлари  
Хоҳлайдики, жанг кунда майдонда  
Омўй саҳросини денгизга айлантирмоқни,  
Уммон денгизини эса саҳро айламакни).*

Аввалги байтнинг мазмуни кейинги байтда ошкор (равшан) бўлди.

Ва тазмин яна шундай санъатки, шоирлар ўзга бир шоирнинг ўзларига хуш ёққан байтини ўз қасидаларига киритадилар- Тазминнинг қондасига кўра, шоир ушбу байтнинг ўзга шоир байти эканини очик айтади ва шоирнинг номини ҳам келтиради, чунончи Фирдавсий айтур:

*Ба ёди жавонӣ ҳама мўя орам  
Чу он байти Бутоҳири Хусравонӣ.  
“Жавони ман аз кўдакӣ ёд дорам  
Дарёго жавонӣ, дарёго жавонӣ”.*



(Мазмуни:  
Ёшлигимни эслаб, нола-афгон қилурман,  
Абутоҳир Хусрав байтида ай/тилганидек:  
“Ёшлигимни мен болаликдан бошлайман,  
Эҳ, афсус ёшлигим, афсус ёшлигим”)

(55) Мувашишаҳга доир фасл  
Мувашишаҳ “вашшаҳ” сўзидан олинган бўлиб, маъноси  
“бўйни боғланган” демақдир. Бунда шоир касида байт-  
ларидаги аввалги ҳарфларни олиб, шеърнинг асосини пайдо  
қилур. Ажратилган ҳарфлар бирлаштирилса, маълум бир сўз  
хосил бўлади...

Муваққарий айтур:

*Дилдузду дилрабои ман он саътаритисар  
К-овард умри ман зи гами ҳажри худ басар.  
Расме ниҳод шиқаш бар ман, ки солу моҳ  
Шав, сабри худ фурӯшу гами шиқи ман бихар.  
Йо жон ба чанги шиқ супору мажъуй жанг,  
Йо йофа кун, ту жону дилу дини худ гузар.  
Қоре, киро фурӯгу дилу жон бувад чу ту,  
Чора набошадаи зи гами ҳолу дарди сар<sup>28</sup>.*

(Мазмуни:  
Дилни ўғирловчи менинг дилрабойим ёш  
йигитларнинг кўнглини овлайди.  
У менинг умримни ўз гами ҳижрони  
билан поёнига етказди.  
Расму одатдир унинг шиқи менга  
Эй ёр, ойу йиллар бор бўлсину, ўз сабрингни менга  
сот, шиқимни сотиб ол.  
Йоки жонни шиқ урушига топширгилу,  
бошқа уруш қидирма.  
Йоки йўқ қилгилу, дилу жонни ўз динингга ўтказ.  
Тўғри, кимники ёндирсанг, унинг дилу жони сенинг  
каби бўлур,  
0, бу халқнинг гамигаю, бошининг дардига чора йўқдир.

**(56) Муламмаъга доир фасл**

Шундай санъат турики, унга кўра шоир ўз касидасида  
бир хил вазн ва бир хил қофияда бир байт форсийдан ва

Муҳаммад Родуёний

бир байт арабийдан айтур ва бунда байтларнинг таржимаси асосий мақсад ҳисобланмайди...

**(61) Муқаррарга доир фасл**

Бу шундай санъатлардан бирики, унда шеърнинг кофийаси муқаррар бўлади, яъни ики марта такрорланади, чунонки Мунжик айтур:

*. Мо май бихостем задан дўил жом-жом  
Чун ту биёмадиш, бимондем хом-хом  
Аз одам андарун зи таборат касе намонд  
К-ўро ҳижо накардаст Мунжик ном-ном  
(Мазмуни:  
Биз тунда қадаҳ-қадаҳ май ичмоқни ихтиёр қилдик,  
Нечун сен келмадинг, биз чорасиз қолдик.  
Келганлар орасида яқин кишилардан ҳамма бор эди,  
Мунжик уларни номма-ном санай олмади).*

**РАШИДИДДИН ВАТВОТ  
(1080-1177).**

Тўлиқ номи Саъду-л-Мулк Рашидиддин Муҳаммад бинни Муҳаммад Абду-л-Жалил Умарий Котиб Балхий бўлиб, Ватвот (маъноси: ёввойи қалдирғоч) адабий тахаллусидир. Ёқут Ҳамавий, Алоуддин Жувайний, Закариё Қазвиний ва Давлатиоҳ Самарқандийнинг тарих ва тазкираларида у ҳақда маълумот бор.

Балхда тузилган, машҳур Низомия мадрасасида таҳсил олган. Қирқ беш ёшларидан бошлаб ўттиз йилча муддат ишлаган ва хоразмиоҳийлар саройида девонхона соҳиби даражасига кўтарилган. Рашидиддин Ватвотни соҳиби девон шоир сифатида юксак қадрлаб, Хоқоний ва Анварий қаторига қўядилар.

Форсий шеърларидан девон (8,5 минг байт) тартиб берган, арабий девони мухлислари томонидан тузилган. Шунингдек, «Акбару-л-афкор фи-р-расоил ва-л-ашъор» («Рисола ва шеърларда улуг фикрлар»), «Араису-л-хавотир ва нафоису-н-наводир» («Севимли фикрлар ва нозик латифалар»), «Расоил-араби» («Араб мактублари»), «Ғаройибу-л-килом фи рағойибу-л-ҳикам» («Қутилган доноликлар ҳақида нодир сўзлар») каби ишгирмадан ортиқ асарлар ёзган. Улар орасида «Рисола-т-аруз», «Бадойиъу-т-тарсат ва равойиъу-т-тасжиъат» («Тарсиъ ва тасжиъ санъатларининг мўъжизалари»), «Рисолат тасхифат» каби адабиётишуносликка оид илмий асарлари бор.

Рашидиддин Ватвотнинг поэтика масалаларига доир бош асари «Ҳадойиқу-с-сеҳр фи дақойиқу-ш-шеър» («Шеър назокатида(н яратилган) сеҳрли боғлар»)дир. Рисола Муҳаммад Отсизнинг ўғли Аббос Иқбол даврида (1156-72) ёзилган деб тахмин қилинади. Эллик беш бобдан иборат бу асарда араб ва форс шеърлятидаги 62 санъатнинг табиати ҳақида фикр юритилган.

шоир лафзни бир неча бўлақларга бўлиб, муайян сўз қарши-сига зидди бўлган сўзни қўйиб, вазнга мувофиқ ва *ундош*<sup>5</sup> ҳилан муттаҳид қилур. Насрдаги ундошниуг маъносини кенгайтирурларки, аввал бу назмда воқеъ бўлган эрди.

Муқаддас Қуръони қаримда: «*Инна-л-аброра ла-фи наъмин ва-инна-л-фужжора ла-фи жаҳимин*»<sup>6</sup>.

Араб насри билан тўлган хазинани изловчилар Абу-л-Ҳасан Ахъазий<sup>7</sup>нинг рисоласини қўлга олсин...

Форсий мисол:

*Модар морде чодар борде\**

Рудакий айтди:

*Кас ферестад бе-сепр андар ғаййор маро,  
Ки макон йод бе-шеър андар бисйор маро*<sup>9</sup>

Мен айтдим:

*Эй, мўнаввар бе тў нўжуме жалол,  
Вей мўқаррар бе тў рўсуме камол,  
Бустонист садре то зи наъим  
В-асмонист қадре тў зи жалол*<sup>10</sup>.

Бу қасидам охирига қадар шундай...

*Та ж н и с о т* — бу санъат назм ва насрда қўлланилиши жойиз бўлиб, лафз ва имлодаги ўхшашлик асосиндадирки, етти бўлимдан иборат: *тажниси том, тажниси ноқис, тажниси зойид, тажниси мураккаб, тажниси муқаррар, тажниси мутарраф, тажниси хат*.

*Тажниси том* шундайки, лафзда ики ва ундан ортиқ талаффуз ва имлода уйғун, аммо маъноси ўзга ёки бир қисқа, бири узун сўз келтирилур, улар таркибли (қўшма) бўлмаслиги шарт билан келиши мумкин.

Мисол:

Зойири-с-султаника зойири-л-лайти-з-зойири"

Мен айтдим:

*Аё газоле сароё газалсароийи бадийъ,  
Бегир чанг бе чанг андаро газал бесароий*<sup>12</sup>.

«ХЛДОЙИХУ- С- СЕХР ФИ ДЛДОЙИҚУ-Ш-ШЕЪР»  
[\*Шеър назокатида(н •яратилган) сеҳрли боғлар]дан

*Бисмимаҳи -р-роҳмани -р-роҳим*

Аллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, У ўзининг шафоати билан бизга тўла дарёлар ва марҳамати билан муҳташам боғлар яратди, анинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га ва саҳобаларига салавоглар бўлсин.

Китоб муаллифи амир *Имом Рашидиддин Саъду-л-Мулк Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абду-л-Жалил Котиб* айтади.

Улуғ давлатпаноҳ одил подшоҳ *Хоразмиоҳ Отсиз*<sup>1</sup>, Аллоҳ қабрини мунаввар қилсин, анинг идораси вақтида илм қомуслари мустаҳкам (қурилиб), жаҳолат поялари асосига қадар вайрон қилинди, (қунларнинг) бирида мени ҳузурига чорлади. Менга *маърифати бадойиъ шеъри порси «Таржумону-л-балоға»*<sup>2</sup> китобини кўрсатдилар. Мен ани кўриб англадимки, ундаги шеърний мисоллар саҳвли, алар тизимли берилмай, шунчаки йиғилган ва бу китоб турли хил камчилик ва хатоликлардан холи эмасди. Мен ушбу сарой марҳамати туфайли истиқоматда эканман, ики тил — араб ва форс назми ва насри *маҳосини*<sup>3</sup> ҳақида китоб битмакни ўзимнинг бурчим санадим. Унда жамъ қилинганлар, соҳиби салтанатга прйдор этилган, Аллоҳ у кишининг салтанати ва ҳокимиятини барқарор қилсин, шеърият ва дабирлик шоҳчаларининг улуғ неъматларидан кичик бир улушдирки, мен ўзимнинг бутун имконият ва қувватларимни ишга солиб, уни тугалладим. Агар Аллоҳ менга умр берса, ўлим соатимни кетга сурса, менинг ожиз ниятим илохий каломларга мос келса, иншооллоҳ, шеъриятнинг ҳамма бўлимлари: *вазн, алқоб*<sup>4</sup>, *қофия, шеър* ютуғи ва айбларин қамраган китоб ёзиб, амиру-л-муслимин, Аллоҳ унинг давлатини барқарор қилсин, унинг ёди абадиятдан қун ва ойлар, йил ва даврлар давомида ўчирилмаслиги учун саъй-ҳаракат қилурмен. Бу китобни мен *«Ҳадойиқу-с-сеҳр фи дақойиқ-ш-шеър»* деб номладим, Аллоҳдан сўрайманки, Яратган бизни сўзда ва ишда айрим саҳв-хатолардан хижоб қилиб, ният қилганимиз мақсудимиз сари йўлласса.

*Т а р с и ъ* - форсийда қимматбаҳо тошлар билан зийнатлаш маъносида бўлиб, бадойиъ истилоҳи сифатида дабир ёки

*Тажниси ноқис* тажниси томга ҳарфлар жиҳатидан мос бўлиб, лафз жиҳатдан фарқ қилади.

Мисол: *Жуббату-л-бурди жуундту-л-барди*<sup>13</sup>.

Бунда бурд (*тўн*) каломи бард (*совуқ*) каломига ёзувда мос бўлиб, бири дамма, икинчиси фатха билан келиши (туфайли) фарқланади ва ани тажниси ноқис атайдилар. Агар улар тўла мос келганида эди, аларни тажниси том атардилар.

Мисолин Маъыз Жабал айтди:

*Ад-дайни йаҳдиму-д-дийна*<sup>14</sup>.

*Иштиқоқ* - уни *иқтидоб*<sup>15</sup> деб ҳам айтадилар, услубан тажнисга яқин биладилар. У шундайки, дабир ёки шоир наср ва назмда ўзаро яқин ва бир ўзакли сўзларни қўллайдилар. Бунинг беназир мисоллари Каломуллоҳқадир ва Ҳадисларда ҳам кам эмас.

Муқаддас Куръони каримдан (мисол):

*Йа асафи ъала Йусуфа*<sup>16</sup>...

*Иънат*<sup>17</sup> - форсийда (қайсидир бир ишда) мураккаблик туғдиришидир деган маънони англатади. Бу санъатни *лузум ма ла йалзим* (мажбурий бўлмаган нарсанинг мажбур қилиниши) деб ҳам атайдилар. Дабир ёхуд шоир нутқни гўзаллаштириш мақсадида уни зарур бўлмаган нарсалар ҳисобига мураккаблаштирадигани, буларсиз нуктўғри ватўлиқбўлиши мумкин эди.

Насрий асарларнинг қофияланувчи сўнгги парчалари (сажъ)да ёки шеърий байтларда қофияланувчи таянч ундошдан аввал келган ёки радифга нутқни гўзаллаштириш мақсади билан бир ҳарф орттирилади. Масалан, «те» ҳарфи *китоб ва итоб* сўзларида, «қоф» *бақам ва рақам* сўзларида агар *китоб савоб* билан, *рақам ъалам* билан қофиядош бўлиб келса тўғри бўлади, бироқ «те» ва «қоф» ҳарфларини қўшиш билан нутқни безайдилар.

Мисол (Куръондан):

*Фааммо-л-йатима фа-ла тақҳар ва-аммо-с-соила фа-ла танҳар*<sup>18</sup>...

.Хадойику-с-сехр

*Истора* — (форс тилида) «омонатга олиш»дир. Бу санъат шундайки, сўз ўз маъносига эга, дабир ёки шоир уни ўз маъносидан ташқари бошқа маънрда ишлатади, гўёки «омонатга олгандай». Бу санъат ҳамма тилларда ҳам тез-тез учраб туради, қачонки яқин ва табиий (икинчи бир маъно) англатса, бу билан нутқ зийнатланган бўлади<sup>19</sup>.

*Хусну-л-матлаъ*<sup>20</sup> - бу шундай санъатки, шоир ўз қасидасининг биринчи байтини табиий, гўзал ва фавқулодда янги шаклда ифодаламоқчи бўлади. У сийқа сўзлардан қочади, лафз ва маъно уйғунлигига эришиб, байт (қулоққа) ёқимли бўлишини ва қалбга таъсир қилишини истайди...

Менинг бир мисолим:

*Эй лабе тў гуней шароб герефре,  
Ва де-йи тў одате сароб герефте*<sup>21</sup>...

*Иҳом* — форсча «ўйлашга мажбурламоқ» маъносини анлатади. Уни *тахйил* деб ҳам айтадилар. Бунда шоир ёки дабир наср ёки назмда ики маъно англатувчи сўзни қўллайдики, улардан бири одатдаги ва иккинчиси камёб маънода бўлсин...

Форсча (мисол):

*Ман зе кози йасар мижостам  
У бўзўргейи маиудў дод йамин*<sup>21</sup>.

Ўйлайдиларки, чап ва ўнг қўллар деб, шоир бўлса *йасар* орқали «мулк»ни, *йамин* орқали эса «қасам»ни назарда тугган...

## ШАЙХАҲМАД ТАРОЗИЙ

«Ф УНУНУ-Л-БАЛО ҒА» дан

### АЛ-ФАННУ-С- СОЛИС ФИС- САНОЕЪИ-Ш-ШЕЪР

Билгилким, ҳар *ақсоми саноат*<sup>1</sup> ва анвоъи балоғатким, фусаҳо ва булағо аросинда мўътабардур, мажмуъни жамъ килиб, ҳар бир санъатқа туркий лафз бирла мисол келтуруб ва кечган зурафо ва шуаронинг бу саноат бирла *тазийн*<sup>2</sup> қилган арабий ва форсий назм ва наср сўзларинда назир келтурдук. Ва баъзи ерда «Каломи мажид»тин ва Расул алай-хи-с-салом ҳадисидин нақл қилдук.

Ва мажмуи саноеким, балоғат аҳли эътибор қилурлар, бу турур: *тарсий, тарсий маат-тажнис, тажниси том, тажнису-с-зойид, тажнису-н-ноқис, тажнису-л-мураккаб, тажнису-л-мукаррар, тажнису-л-мутарраф, тажнису-л-хат, тасҳиф, ташибҳи мутлақ, тажбиху-л-маирут, ташибҳу-л-киноят, ташибҳу-т-тасвият, ташибҳу-л-акс, ташибҳу-л-измор, ташибҳу-т-тафзил, тафсиру-л-жало, тафсиру-л-хафо, тазмин, тазмину-л-муздаваж, тансиқу-с-сифот, таъкиду-л-мадҳ, бимо йушибҳуззам, таржима, таажжуб, тажохилу-л-ориф, хаёл, ихом ва ихому-т-том, ашкол, эънот, ибдоъ, ирсолу-л-масал, ирсолу-л-масалайн, игроқ фи-с-сифат, иштиқоқ, илтифот, интибоҳ, иқтибос, истифҳом, истидлол, истидрок, истиора, мақдубу-л-баъз, мақдубу-л-қулл, мақдубу-л-муж.аннаҳ, мақдубу-л-муставий, мутазод, мурооту-н-назир, мутаносиб, мутародифи матлун, мусалсал, мутазалзал, мухтамилизу зи-о-дайн, муважжаҳ, мукаррар, малиҳ, мукаррари қабиҳ, мақтаъ, мавсил, мушажжар, мураббаъ, муламмаъ, мужаррад, мувашиаҳ, муаммо, мағлата, лугз, рақто, хайфо, бароати истиҳаол, радду-л-матлаъ, радду-л-фажр, ала-с-садр, лаффу наири мураттаб, лаффу наири мушавваш, тард-ул-акс, хаиву-л-малиҳ, хаиву-л-қабиҳ, хаиву-л-мутавассит, сажъу-л-мувозана, сажъу-л-мутаворий, сажъу-л-мутарраф, сеҳри ҳилол, сиёқу-л-эъдод, саволу жавоб, жамъу-л-муфрад, ташибҳу-л-муфрад, тариқу-л-муфрад, жамъу-н-ма ат-тафриқ ва-т-тақсим, калому-л-мужомеъ, ҳусну-л-матлаъ, ҳусну-л-тахаллус, ҳусну-т-таълил, ҳусни талаб, ҳусну-л-мақтаъ, ат-тарзиҳ*



*Эй, хидматинг фалакка эрур фарзи мустадом:  
Эй, тоатинг малакка эрур фарз субҳу шом.*

*Т а р с и ь* - луғатта олтун, қумушга жавохирни ўрнат-моқни айтурлар. Ва истилоҳ бирла тарсиъ ул бўлурким, ҳар калимаким, аввалғи мисраъда келур, сўнгғи мисраънинг ҳар калимасин ўз калималарининг муқобаласинда келтуруб, вазн бирла муофиқ ва лафз бирла муттафиқ ва охир ҳарф бирла муттаҳид қилурлар, нетокким, *Каломи мажиду фурқони ҳамид* та келибтур:

*Инна-л-аброра лафи наъим  
Ва инна-л-фужжора лафи жаҳим  
(Мазмуни:  
Яхшилар жаннатийдурлар, бузуқлар дўзахий)*

Ва яна бир ерда келурким:

*Инна илайна иё баҳум, сумма инна аълайна ҳисобаҳум  
(Мазмуни: Зеро ёлғуз ўзимизга қайтишлари бордир.  
Сўнгра уларни ҳисоб-китоб қилиш ҳам ёлғиз бизнинг  
■ зиммамиздадир)*

Тарсиъ «инна илайна» ва «инна аълайна» ва «иё баҳум» ва «ҳисобаҳум» дур.

*Ат-тажнисот.* Тажнис булдурким, шоир байт ичинда ики калима келтурурким, бири бирининг жинси бўлғай бир ваҳҳин. Ва бу санъат етти навъ бўлур:

*Тажниси том:*

*Ногоҳ йўлуқти бир қаро кўзлук, янгоқи ол,  
Олди кўнгулни ишва била, кўргузуб юзи ол.*

Бу навъ анингтек бўлурким, бир байт ичинда ики капима келтурурларким, бири бирига суратга мувофиқ ва маънода муҳолиф бўлур, нетокким: *ол* ва *ол*. Мисолин араб фуса-хосидин айтур:

*Ал-маръату-с-салитату ҳаййатун-тасъо, модомат  
ҳаййатан асъо*

Шайх Аҳмад Тарозий

(Мазмуни: *Пасткаш аёл илондек ҳаракат қилади, модомики, тирик экан, шарманда қилади*).

Мисоли Хожа Камол айтур:

*Хоки поят бар сарам тожи Кай аст.  
Инчунин сари Кай бувад муҳтожи тож<sup>4</sup>.*

*Ат-тажнису-з-зойид:*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, ул ики калимаки, бири бирининг жинсидур. Хуруфи «то» муттафиқ ва ҳаракатди мувофиқ бўлур. Фааммо бирисининг охиринда бир ҳарф зиёда бўлур, нетокким: *хол ва холи, нол ва нола*. Ва муни мазийил тақи ўқурлар. Мисолин араб фасихлариндин айтур:

*Хува ҳомин ҳамилун ли аъбоу-л-умур.  
Ва кофин кофилун ли масолиҳи-л-жумҳур.  
(Мазмуни:  
У ҳомийдур, ишларнинг оғирлигини қўтаргувчидир  
ва у кифоя қилгувчидир. Умумтинг фойдасига кафилдур).*

*Ат-тасҳиф:*

*Менинг ҳолимни кўрдунгмуки, гам бирла мувофиқтур.*

Бу санъат ул бўлурким, бир лафзининг нуқгасин такдим ва тахзир қилса, ўзга маъно ҳосил бўлур, нетокким, «хо/?»нинг устига нуқта бўлса, «ҳол» бўлур. Ва «гам»нинг нуқгасин кеторса «аъм» бўлур.

Мисол. Салмон айтур:

*Боди жинони, жони баҳори,  
Оби наботи, чанд қарори?*

Ва мунинг баъзи ҳарфининг нуқгасин тағуир қилса, ўзга луғат ҳосил бўлур.

Мисол. Рашидайтур:

*Ман гўри туро наёрам, эй хожа, ба наср,  
Ту низ баройи мо бари бар сари каср.*

*Ат-ташбиҳот.* Ташбиҳул бўлурким, бир нарсага ўхшатурлар. Ва бу санъат тақи етги навъ бўлур, тажнисдек: *ташбиҳи муаллақ, ташбиҳи киноя, ташбиҳи тавсия, ташбиҳи акс, ташбиҳи танқис, ташбиҳи тафзеъ, ташбиҳи измор.*

*Гулгун юзунг фироқида кўзум булут тикин:  
Қилди бу ер юзинга қамуғ долазордек.*

*Ташбиҳ* луғатта ўхшатмоқни айтурлар. Ва ул нарсаким, ўхшатурлар, *ташбиҳ* дерлар. Ул нарсаким, анга ўхшатурлар, *мушаббаҳ* ўкурлар.

Ташбиҳи танқис ул бўлурким, бир нарсани бир нарсага одоти ташбиҳ бирла ўхшатурлар, нетокким, *булут тикин долазордек.* Ва ташбиҳнинг одоти туркийда дегай: - «Сен фалондур». Ва айтқой: «Сен фалондур». Ва соғингай: «Сен фалондур». Ё фалон нарсаким ё фалонга ўхшар: *Ё менгзар, ё менгизлик, ё бикин, ё киби, ё фалон, ё расо янглиз.* Мисоли Жалолий айтур:

*Қилур ул кўз ўгурлуқ-ла тутар бурж,  
Анингтекким, замона посбони...*

' *Ал-иҳдму-т-том:*

*Ярумас бўлди ҳеч айвон ичинда,  
Бўйунгни кўргали сарви сарафроз.*

Бу. анингтек бўлурким, лафзе истеъмол қилурларким, андин уч маъно кўпгай. Ва баъзилар айтурларким, ики маъно ҳосил бўлгай. Икаласи қарийб.

Мисоле Хожа Салмон айтур:

*Ҳазор нақи ба дастон бароварам ҳар шаб,  
Бадон ҳаваски, нигорам ба даст чун ояд.*

*Ал-ишкол.* Мисоли бу.

*Деди: Эй бўйи алиф, меҳнати қадам бўлди лом;  
Гар қотилса лом алиф бирла: не бўлгай? Дерки: Ло!*

Шайх Ахмад Тарозий.

Бу санъат анингтек бўлурким, шеър ичинда бир иборате келтурурларким, филҳол эшитурға мушкул кўрунғай. Ми-соли дигар. Меҳрий... айтур:

*Ҳиндуйи холи ту болойи даҳони ту нишаст,  
Нуқта зойид шуду жо тангу хирад гуфто: «Қасам!»*

Ва баъзилар айтурким, *ишколе* ул бўлурким, маъноси мушқил бўлғай. Ва *исмо*<sup>в</sup> га мавқуф бўлғай, нечунким бу байтнинг маъноси бу оятқа мавқуфдурким:

*Ло ядохулунал-жанната ҳатто ялижа-л-жамалу фи  
сам-ми-л-хиёти  
(Кофурлар туя игна тешигидан ўтмагунга қадар  
жаннатга кирмайдилар).*

Байти бу турурким:

*Оти бар ман меравад гар бар шутур буди зи гам,  
Барзанданди кофирон дар жаннату-л-маъво алам.*

*Ал-шитиқоқ.*

*Ҳилурмен зоре, чун васлинг таманносида зор ўлдум,  
Қаро зулфунг ҳавосинда саботек беқарор ўлдум.*

Бу санъат анингтек бўлурким, ики калима келтурурларким, бириси биридин муштак бўлғай.

*Чи банди чу унноб аз оби айб,  
Кулуру килобу либоро лабин.*

*Ал-иттифот:*

*Тушти ишим бир янгоқи ол била,  
Бағлоди кўнглумни зулфи ол била,  
Қубла бериб жон олурға, эй санам,  
Бўлмасанг рози, кўнгулни ол била.*

Фунуну-л-балога

Бу санъат ики қисм бўлур. Бириси улким, *мухотабадин муғойибага бормоқ*<sup>6</sup> ё *гайбтин хитобқг* келмоқ, нетокким юкорида зикр килдук. .

*Ал-интибоҳ:*

*Ҳазар қил хаста диллар ноласидин,  
Ки куйганлар дамида бир асар бор.*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, мамдухни ё махбубни ё носихни ё воизни ё зоҳидни ё ўзга кишини насиҳат тариқаси бирла танбиҳ қилурлар.

*Ал-иқтибос:*

*Лаъли лабингдин жон умид -  
Ургоч, қутулди қайғудин.*

Қола-н-набийи Мустафо:

*Ал яъсу аҳада-р-роҳатайн.*

(Пайғамбари Мустафо айтурлар: «*Тамаъ қилмаслик икита роҳатнинг биттасидир*»).

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеър ичинда ояти калом ё ҳадис истеъмол қилурлар.

Мисол. Шайх Саъдий айтур:

*Маро шикёб намебошад эй муслмонон,  
Зи рўйи хўб «лакум диникум валядин».*

*Ал-муламмаъ:*

*Ба худоки, хасталарга юзунгиз гамидин ўлмак,  
Ду ҳазор бора хуштар зи ҳаёти жовидони.*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеъре айтурларким, бир мисраи бир тил бирла бўлур, бир мисраъи яна бир тил бирла...

*Ал-мувашишаҳ:*

*Меҳрингни тутар жон ичинда кўнглум,  
Андогки жавоҳир эрур ул кон аросинда.*

**Шайх Ахмад Тарозий.**

*Юзунг гамидин ҳар кеча қон йигламагимдин,  
То субҳ узармен, санам, қон аросинда.*

*Ранжур бўлуб келмади мулк ўзга Хўтандин,  
Зулфунг сифатидин ёзғали девон аросинда.*

*Гар текса ўқунг хаста юракимга - қуярмен,  
Куйган Мирак - ўқ бу дили бирён аросинда.*

Бу санъат ул бўлурким, шеърнинг аввалги ҳарфларини териб олсалар ё ўртадаги ҳарфларини олиб жамъ қилсалар, «Мирак» бўлур.

Мисоли дигар. Мунинг бир мисраъининг ҳарфларини олсалар, «Муҳаммад» бўлур:

*Маъшуқа дилам ба тири андуҳ нахуст;  
Хайрон шудаму касам намегирад даст,  
Мискин дили ман ба пойи меҳнат шуда.  
Дастии гами дўст пушти ман хирад шикаст...*

Ал-муаммо:

*«Уқубат»ни ниҳоятсиз қилур ул бевафо бизга,  
Агарчи «ё» қилур бар сар бу ҳижрон ўти жонимга.*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, байт ичинда кишининг отин ёшурурларким, ондин тасҳиф бирла ё «қалб» ё *жумал ҳисоби*<sup>7</sup> ё ўзгача вазҳ бирла ҳосил бўлур. Бу байтгин «Яъқуб» пайдо бўлур.

Мисоле Хожа Камол айтур ва мундин «Шамс» ҳосил бўлур:

*Агар зи шамъи жамоли ту дийда баргирам,  
Сари синони ту бодо ба жойи он дийда...*

Ал-муғолата:

*Гар лаби лаълинг шакардур, неши аччиғдур сўзунг,  
В-ар сочинг ядо туни бўлса, нагу тундур узун.*

Бу санъат анингтеки бўлурким, бир нарсани васф қилгандин сўнгра бир лафзе келтирурким, *мустамий\** га тасаввур бўлурким, ул васфдин магар ёнди, вале таҳқиқ қилса маълум бўлурким, муғолата кўргузубтур - ҳамул васф то мустақимдур...

*Ал-лаффу-н-нашир.*

Бу санъат анингтеки бўлурким, шеър ичинда норасолар зикр қилурлар, яна анинг муқобаласинда норасолар келтирурларким, ул норасоларга мушобих ва муносиб бўлғай. Бу тақи ики навъ бўлур: *лаффи нашири мураттаб* ва *лаффи нашири мушавваши*. Лаф ва нашири мураттаб будур:

*Зулфу юзунг фироқида шому саҳар эрур -  
Бу оҳ бодпойи фалак бирла ҳаминон.*

Бу анингтеки бўлурким, тартиб бирла келтирурлар, нетокким, зулф бирла юзни зикр қилди, зулфнинг муқобаласинда шом келтурди, юзнинг муқобаласинда саҳар келтурди...

*Ал-мушавваши* улким, тартиби риоят қилмасалар, нетокким, юқориғи байтта «нарғис» кўзунг мушобихидур, коматнинг муқобаласида келибтур ва «сарв» зулф муқобаласинда келибтур. Ва «бинафша» кўз муқобаласинда. Агарчи бу тарика ҳам санъаттур, фааммо, мураттабнинг пояси мундин баландтур. Мисоли дигар. Салмон айтур:

*Зи савдойи руху зулфаш наме дорам шабо рўзе,  
Маро субҳи висоли у намегардад шаби рўзе...*

*Ас-саволу-л-жавоб.*

Мисоли:

*Дедимки: Хусн элидин не унун вафо келмас ?  
Айурки: Хусну вафо бирта муттафиқ бўлмас.*

**АТОУЛЛОҲ ХУСАЙНИЙ**  
**(XV аср ўрталари - 1513)**

*Тула номи Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний Нишопурийдир. Манбаларда алломанинг ҳаёти ҳақида маълумот кам учрайди. Алишер Навоий «Мажолису-н-нафоис» асарида унга юқори баҳо бериб, «Қофия» ва «Мутавассит» ўқур эрди, санойиҳда маҳорат пайдо қилди» деб ёзган.*

*Атоуллоҳ Хусайний Нишопурда туғилган бўлса-да, асосан, Машиҳадда яшаган, унинг илмий-мударрислик фаолияти ҳам ўша ерда кечган. Алишер Навоий «Бадойиҳи Атойи» деб атаган «Бадойиҳу-с-санойиҳ» асари форс тилида ёзилган бўлиб, олий мадрасаларда бадиият илмидан дарслик-қўлланма сифатида фойдаланилган. Асарнинг матни Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланади. Асарнинг бадиий санъатяарга доир қисмидан айрим лавҳалар тавсия қилинади.*



“БАДОЙИЪ У- С- САНОЙИЪ ”дан

«  
Бисмиллаҳи-р-роҳмани-р-роҳим,  
умунҷум! ўзунга, ё карим<sup>2</sup>!

Ҳадсиз санъат ҳамду саноси ва ададсиз бадийят шукри адоси ул санъатлар санъаткорию мавжудот иждокоригақим, инсонлигга мумтоз кишиларнинг каромат тожини маънолар<sup>3</sup> баёнида фасохату балоғат гавҳарлари била тарсиъ<sup>4</sup> этиш анинг икромидур ҳамда меҳнат дорининг мақтуллари\* бўлмиш унсу тавҳи& йўлидаги йўлчиларни қудсу тажрид<sup>1</sup> мулкига молик бўлмиш муҳаббат доу ининг мақбуллари<sup>9</sup> била руҳий роҳату ҳақиқий неъматга тажнис<sup>10</sup> қилиш унинг инъомидир.

Байт:

Жалла алтофуҳу бимақтулиҳ,  
Ҳалла илтофуҳу бимақбулиҳ<sup>1</sup>.

Салавот паёмларию таҳийёт саломлари ул суҳанварлиқ анворининг матлаи<sup>12</sup> ва пайғамбарлиқ асрорининг мақтаи<sup>13</sup> ғақим, анинг тансиқи сифотию камолоти китобат имконию иборат маконидин ташқаридур ва асрору холотининг сиёқати аъдоди<sup>14</sup> киноя асҳобиттнт қудратию истиора арбобининг тоқатидин оргиғдур.

Байт:

Зиҳи паноҳи ажам, шоҳи турку моҳи араб,  
Ки жинсу инс, малакро вужуди уст сабаб<sup>15</sup>.

Салла-л-лоҳу ғалайҳи ва ғало аҳли байтиҳи ва асҳобиҳи-л-муқаррабин ладайҳ<sup>16</sup>.

#### IV. ТАМҲИД<sup>17</sup>

Санъатингга Тенгри ҳусн ато қилсун, билгилким, арабнинг фасохату балоғат аҳли нутқ гўзалликларин ики навъ деб билиптурлар. Биринчи навъи зотий гўзалликлардурким, дилбарларнингтабийий ҳусни янглиғдур ва икинчи навъи оризий гўзалликлардурким, алардаги кўрсатма безаклар сингаридур. Биринчи навъининг баёнини «балоғат илми» дерлар ва

Атоуллох Хусайний

бахсларининг кўплиги сабабидин ани ики илм қилиптурлар. Бири маъоний ва икинчиси баён илмидур.

Икинчи навъин балоғатка тобиъ дерлар вз бахсларининг балоғат илмига нисбатан озлиги сабабидин ани бир илм қилиптурлар. Ул бадиъ илмидур.

Ажам шуароси ташбих, истиора, киноя янглиғ энг машхур ва кўп учрайтурган зотий гўзалликларни оризий гўзалликлар била кўшуптурлар ва аларнинг мажмуъин *санойиъ*<sup>18</sup> дерлар. Қисқаси, нутқ гўзалликлари уч қисм била чекланур ул жиҳаттинким, ҳар гўзаллик ё фақат *лафз*<sup>19</sup> гўзаллигидур, ё фақат маъно гўзаллигидур ёхуд лафзу маъно йиғиндисининг гўзаллигидур. Бинобарин, бу рисола *уч санъат*<sup>20</sup> ила адо этидци.

V. БИРИНЧИ САНЪАТ  
*ЛАФЗЙ ГЎЗАЛЛИКЛАР, ЎШУЛ ХУКМДАҒИ*  
*ВА ХАТ*<sup>21</sup> *СУВРАТИҒА ТААЛЛУҚЛУҒ*  
*ГЎЗАЛЛИКЛАР БАЁНИДА*

Билгилки, лафзий гўзалликларнинг асоси улдурким, алфозни маънога тобиъ қилғайлар, умуман, барча гўзалликларнинг асоси улдурким, нутқ ул тарзда адо этилғайким, маънони англашға, анинг латофати, таркиби ва соғламлиғига ҳеч бир халал етмағай. Асос ул эмаским, алфозга хусну зийнат бермакка сайъ қилғайлару маънога халал етур ҳолдин кўз юмғайлар ёхуд, аксинча, холис маъно баён этиб, хусни адо тариқиға йўламағайлар.

Лафзий гўзаллик кўпу сон-саноксиздур. Аммо бу рисолада, кўпинча, бу фан устодлари эътибор берганлари билан чекланилди.

Мисра:

*Чунки устоддин юсакрак дўкон солиб бўлмас.*

Жамиъ ажам шуаросининг тариқи улдурким, санойиъ айтқанда ва аларни баён этқанда тарсиъни илк берғайлар, ул жиҳаттинким, бу етук санъат *матлаъдин*<sup>22</sup> ўзгасида адо топмағай. Гарчи баъзи арабийят арбоби ани сажъ турларидин ҳисоблаптурлар ва баъзи кўп мўътабар турларининг, яъни тажнисли тарсиънинг баёнин тажнис баёнида келтирип-

турлар, бу рисола форс тилида ёзилгани учун жамиъ ажам шуароси тарикинча ани тарсиъ била ибтидо этилди.

*Т а р с и ь* - аксар араб фусаҳосининг қавлиға кўра андин ибораттурким, ики бўлак каломнинг, хоҳ назм бўлсун, хоҳ наср ҳар бўлагидаги ҳар бир лафз икинчи бўлагидаги анга муқобил лафз била вазнда тенг бўлғай ва охирғи ҳарфта мувофиқ<sup>23</sup> ёки *яқин*<sup>24</sup> бўлғай. Баъзилар яқинлиқни ҳам шарт қилмаптурлар. Аммо ажам шуароси наздида лафзларнинг охирғи ҳарфта мувофиқ келмаги шарттур. Охирғи ҳарфтин мурод равий ва анинг насрдаги ўхшашларидур<sup>^</sup>.

Мисол (байт):

*Зи рўяи мунфаъил гулҳо, фитода бўстон дарҳам,  
Ба қуяи мутассил дилҳо қушода, дўстон хуррам*<sup>25</sup>.

<...> *С а ж ь*. Арабийтаҳлинингбиртойифаси наздида насрға хосдур ва бу тойифа сажъни наср фосилаларининг охирғи ҳарфта мувофиқлигининг иборат деб билиптурлар. Фосиладин мурод ул сўздурким, анинг туфайлидин калом қариналари, яъни бўлаклари бир-биридин айрилиб турғай.

Бу санъатта, қаерда зикр этилмасун, охирғи ҳарфтин мурод сўз ўзагидаги қофия равийси янглиғ амалда бўлган охирғи ҳарф ёки ўшул ҳарфқа ўхшаш ўзга бир ҳарфтур.

Ўзга бир тойифа надида [сажъ] назмда ҳам жорийдур Бу тойифа ики гуруҳ бўлуптурлар. Бир гуруҳи дерким, сажъ хоҳ назм, хоҳ наср бўлсун, калом фосилаларининг охирғи ҳарфта мувофиқ келмагидур. Ажам шуаросининг баъзилари бу гуруҳ изидин бориптурлар. Икинчи бир гуруҳ дерким, мазкур калом фосилаларининг охирғи ҳарфта ёки вазнда<sup>27</sup> мувофиқлигининг ибораттур. Лекин фосилаларнинг охирғи ҳарфта мувофиқлиги, вазнда хоҳ мувофиқбўлсун, хоҳбўлмасун, насрға хосдур. Танҳо вазндаги мувофиқлик назмда ҳам жорийдур. Бу сажъ навъларининг баёнида маълум бўлғусидур. Ажам шуаросидин бошқд баъзи бирлари бу гуруҳ била мувофиқтурлар...

<...> *Т а ш р и ь*. Баъзилар ани *ташир* дерлар, *зулқофиятайн* ҳам дерлар. Араб фусаҳоси наздида ул андин ибораттурким, шеърни ики ёки андин ортиқкофия асосида тузгайлар ва аларнинг ҳар бирида тўхталғанда шеър дурусту маъно тўғри чикқай.

Атоуллох Хусайний

*Ики қофияга асосланган шеърнинг мисоли мутадорики махбун бахридин ушбу абётгур:*

*Чу куний бағалат гузаре сўйи мо,  
Бинишин қадаре, рухи худ бинамо.*

*Ҳама кас дилу жон бидеҳадки хўрад,  
Зи лабат шакаре, бирасон ҳамаро.*

*Санамо, зи суккони дарат чу мане,  
Набувад дигаре ба ту аз вафо<sup>2\*</sup>...*

*Уч қофияга асосланган шеър мисоли ҳазаж бахридин куйидаги абётгур:*

*Ба даври лолайи ҳамро биё, жоно, сўйи саҳро,  
Бикаш хуш соғари саҳбо, барафрўзо рухи зебо.*

*Шудим охир зи ҳижронат дилафсурда, биё инжо,  
Узори оташин бинмо, фикан оташ ба жони мо.*

*Мақун чандин ту истиғно, мапушон рух зи мо, жоно,  
Ниқоб зи рух фикан боло, масўз аз ғам дили моро<sup>29</sup>.*

Маълум бўлсунки, биринчи байтгаги биринчи қофия *ҳамро ва саҳбоауў*, икинчи қофия *жоно* ва *барафрўзопур*, учунчи қофия *саҳро* ва *зебодур*. Қолган байтларнинг қофияси ушбу қиёстадур...

*Зулқофиятайн* деб ул шеърни айтурларким, анда ики қофияни лозим кўргайлар ва охирги қофиядин олдинги қофияда тўхталганда назмнинг дуруст ва маънонинг тўғри чиқишин шарт қилмағайлар... Ул шеърниким, анда икидин ортик қофияни лозим қилсалар, ани *зулқавофий* дерлар ушбу рубойидек:

*Гар саъд бувад толиғу ахтар ёрат,  
Доро шавадат тобиғу пурзар дорат.  
В-ар з-онки надорий чу Атойи толиғ,  
Ганжи ту бувад дойиғу абтар қорат<sup>30</sup>...*

**VI. ИКИНЧИ САНЪАТ  
МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАР БАЁНИДА**

Бу ики навъдур. Бири улдирким, жамиъ араб фусаҳоси ва ажам шуароси қошида санойиъга кирур. Икинчи навъи улдирким, ажам шуароси қошинда санойиъ туркумидиндур, аммо араб фусаҳосининг бари бир бўлуб, ани нуткнинг зотий гўзалликларидан деб ҳисобламаптурларким, анинг баёни бадиъ илмининг вазифасидур, ва бадийят санойиъдин деб ҳисобламаптурларким, анинг баёни бадиъ илмининг вазифасидур, ҳолбуки тамҳдда зикр этилганидек ул оризий гўзалликлардиндур.

**БИРИНЧИ НАВЪИ**

*Т а в ж и ҳ.* Ани *муҳтамалу-з-зиддайн* ҳам дерлар ва ул каломни андоқ ифода этмактурким, ики турлича [фикрий] кўрунушни ифодаламоқ ихғимоли бўлғай, андоқким (байт):

*Дид чун меҳроби абрўйи бутони шивасоз,  
Жойи он дорад ки шайхи шаҳр бигузорад намоз<sup>31</sup>.*

Баъзилар дептурларким, ики турлича кўрунуштин мурод андоқ ики кўрунуштирким, алар орасидағи фарқ ғоят даражада бўлуб, бир-бирига қарама-қарши ва зид бўлурлар, анинг учун ани *муҳтамалу-з-зиддайн* дерлар...

Тавжих луғатта юз ўгурмактур. Бу санъатни ўз ичига олған каломға истаган бир маъно жихатидин ўгурулуб боқмоқ ва ўзгача бир маъно бермак мумкин дур. Ушбу жихаттин мундоқ каломни тавжих деб атаптурлар.

*И й ҳ о м.* Ани *таврия* ҳам дерлар. Рашиди Ватвот ани *тахйил* ҳам дерлар, дептур. Ул андин ибораттурким, каломда бир лафз келтирурларким, андин ики маъно англашилур, бир маъносининг англами яқин, икинчисининг англами йироқ бўлур ва мурод англами узоқ маъно бўлуб, анинг яширин маънодошиға, хоҳ ўшул каломда бўлсун, хоҳ андин ташқарида бўлсун, таянилур. Бу санъат ики турлуғ бўлур.

*Биринчи тури* яқин маъносиға мос бир нимадин мужаррад (холис) бўлур ва улуглар каломида мунунг истеъмоли кўпрак эшиткучи сўзлағучининг муроди ўзга деб гумон қилиши керак бўлған ўринда ёлғондин қочмоқ учун бўлур. Муни *таврия-йи мужаррад* дерлар. Андоқким (байт):

Атоуллох Хусайний

*Хуш ондам, ки бо ёр гирам канор,  
Ки, гардад халос аз гам ин жони зор*<sup>32</sup>.

Маълум бўлғайким, канордин кучоққа олмоқанглашилғай ва ул маъно каломда англамға яқиндур, аммо халқдин четлашмак маъноси ҳам англашилур, ул мунда йироқ маънодур ва яширин маънодошиға асосан мурод ҳам будур. Яширин маънодоши улдурким, олам ахлидин алокани узмагунча ғаму аламдин халос бўлмоқлик муяссар бўлмас...

*Та ж о ху лу-л-ъ ориф* андин иборапурким, сўзлагучи бир нимани билур, аммо бир нукта била ўзни билмагандек кўрсатур. «Мифтоҳ» соҳиби бу санъатни *суқу маълум масоқа гайрих*, яъни маълум сўзни номаълум ўрнида юрутмак деб атаптур ва дептурким, мен бу санъатни тажоҳул деб атамокни севмасмен, сабаб улдирким, Тенгри таъолонинг каломинда воқий бўлуптур, Аллоҳ таборака ва таъоло дептур: *«Инно ав иййакум лаъало ҳудан ав фи залолин мубин»*, яъни Ҳақиқатда биз ё сиз ҳар ҳолда тўғри йўлдамиз, ё йўлдан очик озганмиз. Бу оятғаи маълумни номаълум йўл била ифода эткан нукта куфр ахлиға арз этилмиштур.

Тажоҳул асосинда воқий бўлган нукталар кўптур...

Тажоҳул луғатга ўзни билмасликка солиштур ва аталиш важхи зоҳирдур...

*И р со л у-л-м а с ал* машҳур қавлға кўра бир байтқа бир масал киритмактур. Бу ики йўл била бўла олур. Биринчи ва афзали улдурким, масалнинг сўз ва тартибин ўзгартирмай бергайлар, андоқким (байт):

*Пайваста фиристий ба ман, эй шўх, ту душином,  
Худ лаб бигушо, чанд деҳи бўса ба пайгом?*<sup>33</sup>

Икинчи йўли улдурким, масалда ўзгариш юз берур:

*Суфий накард қавли мани ринд истимоъ,  
Гуфто кажаст суффа, надонист чун симоъ*<sup>34</sup>.

Масал будур: *сўфий симоъни билмади, супа қийишқ деди.*

*Ирсол* луғатга юбормоқтур. Бир жамоа орасида машҳур бўлган ва ул жамоа ўз каломинда турли ишларга ўхшатиш ва мисол тарзида кўп зикр қилган дoston ва ҳикоятларни масал дерлар..

Ху с н и т а ъ л и л улдурким, бир ниманинг бир сифатин икром қилурлар ва ул сифатни исбот қилиш учун ул ниманинг ўзига муносиртб бир *иллатъ*<sup>36</sup> сабабни келтирурларким, ҳақиқатта ул сабаб бўлмағай, лекин лутф эътибори била ани сабаб қилган бўлурлар. «Изоҳ» соҳиби мунн тўрт тур дептур.

*Аввалги тури* улдурким, ул сифат ул нимада ҳақиқатга бўлур, аммо анинг кўрунуб турган сабаби бўлмас, ўшанга бир сабаб кўргузурлар, андоқким (байт):

*Хатти мушкине навишта бар руҳаи килки қазо,  
То бувад аз баҳри дафъи чаими бад хирзу дуо*<sup>36</sup>...

Аллома бу санъатни *т а ъ л и л* деб атаптур ва ани ҳақиқаттин йироқ бир ниманинг сифатин исбот қилмоққа хос қилиптурким, анга муносиб бир иллатни зарофат била иддио қилғайлар, токим эшиткучи ани ҳақиқат деб тасаввур қилғай ва ул учунчи турда мазкур бўлган байт янглиғдур...

*И г р о қ*. Агар даъво ақлга сигсаю одаттин ташқари бўлса ҳам макбулдур ва ани игрок дерлар, андоқким (байт):

*Дар рўзи васл ҳарчанд беҳад диҳий шаробам,  
Дур аз ту шаб наёд аслан ба дийда хобам*<sup>37</sup>.

*Игрок* луғатга бирор ишта узоқлашиб кетмактур ва аташ ваҷҳи улдурким, сўзлагучи васфгаги отрикчаликни ул даражага еткурурким, анинг содир бўлиши одаттан ташқари бўлур, демак, ул васф этурда узоқлашиб кеткан бўлур...

*Р у ж у ъ*. Ани *истидрок* ҳам дерлар. Ул андоғдурким, бир нимани зикр қилурсен ва нукга учун яна андин қайтарсен, андоқким (байт):

*Нест бисёр, ар намои як назар,  
Балки бисёраст аз ту ин қадар*<sup>38</sup>.

Бу ерда нукта ҳайрату хушсизлик изҳоридурким, гўё сўзлагучи маҳбубнинг илтифотиға бўлган муҳаббату шайдоликнинг ғоят даражадалиғидан бошда ўзида бўлмай, не демак кераклигин билмаптур ва охирда ўзига келиб, айтилмоғи лозим бўлган сўзни айтиптур...

Атоуллох Хусайний

Аллома ружуъ эътироз навъларидин дептур. Дағи ул дептур: *истидрок* улдирким, шоир бир каломни хажв деб соғинилатурған килиб бошлар, дағи чорасини топиб, мадхқа айлантлар, ушбу байт янглиғ:

*Хайф бошад он, ки инсон гўямат, аз баҳри он,  
Тан шавад нопок инсонрову ту поки чу жон<sup>39</sup>.*

Бу навъ бу фанни билгучилар қошинда маъкул эмастур, ул сабабдинким, мамдух биринчи каломни эшитмағи била огринур, сўнг қолған каломдин ҳеч лаззат топмас.

Рашиди Ватвот истидрокни ушбу навъдин деб билиптур ва дептурким, менингча, шоир бу йўлга юрмагани ва бу услубни тутмагани яхшироқгур.

*Истидрок* луғатга англамоқгур ва аташ важҳи улдурким, сўзлагучи биринчи каломдин хажв деб соғинилған ниманинг тадорукин кўруб қайтған вақтға ўзидин ўтканин анлар. Шамси Қайс *тадорук* деб ном қўйған нима ҳам бу санъатқа яқиндур.

*Т а д о р у к.* Шамси Қайс дептур: ул андоғдирким, маънолардин бир маънони мутлақ инкорға худ аниқ иқрорға хос қилурлар, сўнг шаклдин шаклга ўзгартирурлар ва ораға бир шарт ҳам қўюрларким, ул сифат бадал бўлмоқнинг шарти бўла олур, андоқким (байт):

*Бисуд по натавон к-аз дарат дигар биравам,  
Вале агар ту бигуи «биров!» ба сар биравам<sup>40</sup>...*

*Т акр и р.* Ани *такрор* ҳам дерлар ва ул маънонинг тақрири, яъни ани муқаррару муҳаққак қилмоқ янглиғ нукта учун лафзни тақрорламақтин ибораттур.

Аллома дептурким, маъно тақрири шубҳани инкор қилмоқ ўрнида мустаҳсандур, андоқким (байт):

*Тан, гарчи аз зарурат дураст аз ту, аммо  
Дил пеши туст дойим ҳаққан ва сумма ҳаққо<sup>41</sup>.*

Ёки таъзим, яъни бир нимани улуғламоқ ўрнида...



**VII, МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАРНИНГ  
ИКИНЧИ НАВЪИКИМ**

Ажам шуароси наздида санойиъ қабилдиндур ва барча араб фусаҳоси ани каломнинг зотий гўзалликларидин деб билиптурлар ёки эътиборға олмаптурлар. Бу ики баҳсда баён этилур.

**АВВАЛҒИ БАҲС**

Алар баёниндаким, жамиъ араб фусаҳоси каломнинг зотий гўзалликларидин деб билиптурлар ва ажам шуароси ани санойиъда келтириптурлар.

*Та ш б иҳ* васфта бир нимани бир нимаға ўхшатмоқтин ибораттур. Аниким, таидбиҳ қилурлар *мушаббаҳ* дерлар ва аниким, анга ташбиҳ қилурлар *мушаббаҳ биҳ* дерлар ва у васфни *важҳи шибу*<sup>2</sup> дерлар.

Бу навъда араб фусаҳосининг қавллари нақл этилмағай ва ажам шуаросининг қавли била қифояланилмағай, чунки бу навънинг бу ерда келтирилмағи алар қавлиға асосандур.

Ташбиҳ етти турдур: 1) *ташбиҳи мутлақ*; 2) *ташбиҳи киноят*; 3) *ташбиҳи машрут*; 4) *ташбиҳи тасвийят*; 5) *ташбиҳи акс*; 6) *ташбиҳи измор*; 7) *ташбиҳи тафзил*.

*Ташбиҳи мутлақ*. Ани *ташбиҳи сариҳ* ҳам дерлар ва ул каломда бир нимани бир нимаға ўхшашликка далолат қилғучи лафз воситаси ила ўхшатмоқтин ибораттур...

*И с т и о р а* мажознинг бир навъидур ва мажоз ҳақиқатнинг зиддидур. Ҳақиқат лафзни, ўз ясоғи, яъни нимани мўлжаллаб ясаган бўлсалар, ўшул маънода қўлламоқтин ибораттур. Мажоз лафзни ўз ясоғидин ўзга маънода ясоғу лафзу ўшул маъно орасиндағи бирор алоқаю муносабатка асосланароқ қўлламоқтин ибораттур, ўз ясоғида тушунмакка моний бўлғучи жумладошин келтирмак шарти била. Масалан, *қул* дерлар ва кўпинча қудрат зоҳири қўл била амалға ошғанлиғиға асосланиб, андин қудратни ирода қилурлар. *Шер* дерлар ва юраклиг киши шерга ўхшағанлиғи асосланиб, андин юраклиг кишини ирода этарлар.

Мажознинг турли навълари бордур. Жумладин, *истиора* улдурким, ясоқ ва ирода этилган маъно орасиндағи апока ўхшашликгур: шер лафзию юраклиг киши маъносидағидек. Бу санъат ҳамма тиллардағи назму насрда воқиъу машҳурдур...

Атоуллох Хусайний

Истиора луғатта орийятқа олмоқгур. Лафзни ўз ясоғидан ўзгада ишлатмоқ бир нимани орийятқа олған янглиғ бўлгани учун ани *истиора* деб атадурлар.

*Тамсил.* Шамси Қайсептур: буҳам истиоражумласидиндур, аммо бу истиоранинг мисол йўллуғ навъидур, яъни шоир бир фикрга ишора қилмоқни истаганда ўзга бир маънони билдиргучи бир неча лафзни келтирур ва ани мақсаддаги фикрнинг мисолга айлантурур ва ўз фикрин ўшул мисол била ифода қилур. Бу санъат соф истиорадин хушроқтур, андоқким (байт):

*Ба гулхан гар бисўзий сандулу уд,  
Чунон бошад, ки дар гулшан куний дуд<sup>43</sup>.*

Бу байтгин мақсуд удцурким, ёқимсиз сўз айтмоқ керак бўлганда ёқимлиғ сўз айтсанг, ёқимлиғ сўз айтмоқ керакта ёқимсиз сўз айтқандек бўлурсан.

Масалан, агар ики киши аслу насаб жиҳатидин тенг бўлуб бири ўз шарафию камоли жиҳатидин подшоҳларга якин бўлсаю икинчиси ярамас ишлари туфайли ўтбоб бўлса, ушбу машхур байтни ўқурлар:

*Лаъл сангасту деги сангин санг,  
Лекин андар миён тафовут ҳост<sup>44</sup>.*

Тамсил луғатга мисол келтирмактур ва аташ важҳи зоҳирдур.

*Киноя.* Ани баъзилар *ирдоф* ҳам дерлар ва ул андин рбора^турким, бир маънони анга лозиму тобиъ маъно учун ясалган лафз била ул тарзда таъбир қилурларким, агар ул лафзнинг ўз ясоғин ирода қилсалар ҳам раво бўлур, андоқким (байт):

*Ба роҳ фазл аз он гаштам сувора,  
Ки кардам дар талаб бас кафш пора<sup>45</sup>.*

Мунда юксалмагу қодир бўлмоқ, анга лозиму тобиъ бўлган отланмоқ била таъбир этилиптур, дағи фазл арбоби қошиға кўп бориб келмак анга лозиму тобиъ бўлган кўп кафш йиртмоқ била таъбир этилиптур ва мундин бу

#### Бадойиъу-с-санойиъ

алфознинг ўз ясоғи бўлмиш ул лозим нималарни ирода қилинган бўлса ҳам жойиздур.

Киноя ҳамма тиллардаги назму насрда машхуру анинг таъбдин йирок бўлмагани бағоят макбул бўлур.

*Таъризу* улдурким, бир лафздин ишора йўли ва ибора тузулиши била бир маънони, лафзни ул маънода қўлламаган ҳолда ифода қилурлар. Демак, таъризу лафзнинг кўрсатмиши, анинг истеъмолига кўра эмас, балки анинг ишорасига ва ибора тузулишига кўра бўлурин билдурур...-

Таъризу мазмунининг баёнидин аниқ бўлдиким, таъризу мажоз ҳам эмастур, киноя ҳам ул жиҳаттинким, мажозда лафзу мажозий маънода қўлланур ва кинояда киноя маъносинда қўлланур, таъризда эрса, лафзу таъризий маънода қўлланмас, балки ўзга маънода қўлланур ва таъризу маъносига ишора қилур. Демак, таъризу ҳақиқатта мажоз ё киноя қабилдин деган кимса ҳақиқатта яхши гапурмаптур, *'в-аллоҳу аълам*<sup>46</sup>.

### **ҚОФИЯ ҲЛҚИДАГИ МАНБАДАР БАЁНИ**

Шеърят қанчалар қадимий бўлса, қофия ва у ҳақдаги қарашлар ҳам у қадар қадимийроқдир. Турк шеърининг илк даври билан шуғулланган олимлар унинг қофия жиҳатларини вазн ва бадий санъатларга нисбатан ҳам аввалроқ пайқаганлар, у ҳақда муайян илмий қарашлар баён қилинган<sup>1</sup>. Араб олимлари эса жоҳилийя давридаёқ шеърнинг қофия томонини аналитувчи айрим фикрларни баён қилганлар. Исломий даврда эса Ибн Қутайба (828-889)нинг «Шеър ва шуаро»<sup>2</sup>, Қудам ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър», Асмайнинг «Китоби фуҳулату-ш-шуаро», Ибн Халдуннинг «Муқаддима» асарларида ҳам қофия назариясига доир фикрлар борлиги мутахассислар томонидан тан олинган<sup>3</sup>. Қудам ибн Жаъфарнинг юқорида эслатилган асарига шеърят таҳлили беш жиҳат орқали амалга оширилиши лозимлиги уқтирилган: улар вазн, қофия, луғат таркиби, сюжет (тартиб) ва танқид. «Нақду-ш-шеър», асосан, таққидга бағишлангани учун ҳам аввалги тўрт жиҳат бошқа муаллифлар томонидан амалга оширилган ишларда акс этган. Шунга қарамай, Қудам ибн Жаъфар шеърятнинг барча олимлар томонидан баравар қабул қилинган тўрт унсурини фарқлайди. Булар: товуш, сюжет, вазн ва қофия. Олимнинг фикрича, бу таркибий унсурларнинг турли хил амалиётлар асосидаги қўшилувидан шеър ҳосил бўлади. Товуш, асосан, вазн ва қофия билаи ўлчанади. Қофия эса мазмун билан мутлақ боғланган унсур ҳисобланади<sup>4</sup>. Шунинг учун уни мазмундан ажратиб

<sup>1</sup> Стеблева И. В. Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия. /Тюркологический сборник. - М.: 1966. — С. 246-254.

<sup>2</sup> Оганесян Д. А. «Книга поэзии и поэтов» Ибн Кутайби (828-889) как источник для истории классической арабской поэзии. АКД. — М.: 1980.

<sup>3</sup> Бациева С. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Муқаддима». - М.: 1965.

<sup>4</sup> Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX в. / Избранные произведения. Т.2. - М.-Л.: 1956. - С. 360-372.

#### Қофия ҳақидаги манбалар

Ўрганиб ёки таҳлилга тортиб бўлмайди. Шу жиҳатдан қадимги юион ва ҳинд шеър тизимини ўрганган буюк алломалар Абу Наср Форобий ва Беруний ишларида ҳам қофря билан боғлиқ фикрлар бор.

Ватандошимиз Абу Абдуллоҳ Хоразмий қофияга «шеърдаги мисранинг охири сўзи» деб тушунтириш бериш билан чекланмай байт ичидаги қофия (ички қофия)га алоҳида аҳамият кўрсатган. Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг қофия ҳақидаги қарашларини тадқиқ этган олима М. Зиёвудинова, «бунда содир бўлиши мумкин бўлган уч вариантни, яъни фақат битта байт доирасида иккита мисра қофияланиши (1); бир неча байт доирасида мисранинг охири қофияланиши (2) ва битта байт доирасида нафақат иккита мисранинг охири қофияланиши, балки қофияланаётган сўзлар гоҳида қофияланмайдиган сўзлар билан (кетма-кет) галма-галдан такрорланиб келиши»ни (3) фарқлайди. Шунингдек, олиманинг фикрича, гоҳида иккала мисрада ички қофия келиши мумкин<sup>5</sup>.

Хоразмий ички қофиянинг *тасриъ* (биринчи мисрадаги ички қофия), *тарсиъ* (тўлиқ бўлмаган ички қофия), *тасмит* (тўлиқ такрорланувчи ички қофия) каби турларига изоҳ беради. М. Зиёвудинованинг ёзишича, Хоразмий бу жиҳатдан араб олими Қудамма ибн Жаъфарнинг қарашларига асосланган. Шеъринг нуқсонлар ҳақида гапираркан, бунга сабаб бўлган тўрт қофия айблари (*икво*, *ийто*, *синад ва икфо*) содир бўлиши мумкинлигини ҳам англатади. *Икво* ҳақида Юсуф Сақокийнинг «Мифтоҳу-л-улум», Даманхурийнинг «Ал-хошия-л-кабири али матну-л-кофий фи илму-л-аруз ва-л қавофий» ва Қиноийнинг «Мезону-з-заҳаб фи синоат шеър-л-араб» асарларида, *ийто ва синад* Қудамма ибн Жаъфар асарида, *икфо* эса Қ)нус ибн Ҳабиб, Абу Амр ибн Ала (VIII аср), Муфаддал ва Мубаррад (IX аср) асарларида учраши олимлар томонидан тилга олинади<sup>6</sup>. Кейинги давр араб олимларининг ишларида

<sup>5</sup> Зиёвудинова М. Абу Абдуллоҳал-Хоразмийнинг «Мафотихал-улум» асарида поэтика. - Т.: 2001. - Б. 35.

<sup>6</sup> Frey1a§ A. Oar51e11ип8(1er Aгaб)5сЬеп Уегкскипз!. - Вопп, 1830.

мумтоз қофия илмига тегишли карашлар давом эттирилган.

Форс тилида бевосита қофия илми хусусида яратилган ишлардан Шамсиддин Қайс Розий, Абдурахмон Жомий ва Воҳид Табризий<sup>7</sup>нинг рисолаларини ҳамда Носириддин Тусий (1201-1272)<sup>8</sup>, Шамси Фаҳрий Исфаҳоний, Юсуф Азий ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг поэтика илмига доир асарларида бу фан сирлари баён қилинган. Бу ҳақда Б. Сирус, А. Азар, В. Котетишвили ва Р. Муслмонқулов<sup>9</sup> каби олимларнинг тадқиқотлари мавжуд. Низомий Арузий Самарқандий аруз ва қофияга доир мақбул рисола сифатида Абулҳасан Али Сараҳсий Баҳромий (в. 1106)нинг «Ғоят-л-арузайн» ва «Канзу-л-қофия» («Қофия хазинаси») рисолаларини келтирадики<sup>10</sup>, қофия ҳақидаги иккинчи асари кейинчалик Шамсиддин Қайс Розий «Ал-Муъжам...» китобининг яратилишига ўз таъсирини кўрсатган. Муаллиф «Ал-Муъжам...» асарининг иккинчи қисмини қофия илмига бағишлар экан, уни қуйидаги беш бобда кўрсатади:

*«Аввалги боб: шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида.*

*Икинчи боб: қофия ҳарфлари зикри ва уларнинг асоси ҳақида.*

*Учинчи боб: қофия ҳарфларининг ҳаракатлари ва уларнинг номланиши ҳақида.*

*Тўртинчи боб: қофия ҳудуди ва синфлари хусусида.*

*Бешинчи боб: манзум каломда баъзан учровчи қофия айблари зикри ва номаъқул сифатлар ҳақида»<sup>11</sup>.*

<sup>7</sup> Воҳид Табризи. Джем'и мухтасар. Критический текст, пер. и примеч. А. Е. Бертельса. - М.: Наука, 1959.

• Носир ад-Дин Туси. Ми'йар ал-аш'ор. — Техрон, 1325;

<sup>9</sup> Сирус Б. Рифма в таджикской поэзии; А. Азер. Рифма персидского стиха / Проблемы восточного стихосложения. - М.: Наука, 1973; Котетишвили В. В. Структура персидской классической рифмы. АДД. - Тбилиси, 1975; Муслмонқулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV вв. - М.: Наука, 1989. - С. 95-116.

<sup>10</sup> Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоялар. - Т.: 1986. - Б. 21.

<sup>11</sup> Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-аҷам. - Душанбе: Адиб, 1991. - Саҳ. 161.

Олим шеър ва қофия маъноларининг зикрида шеърга шундай таъриф беради: *«Билгилки, шеър асли луғатда «Ҷилим»дир ва сўзнинг тўғри идроки маъносани беруур ва истилоҳий жиҳатдан маъноси мураттаби (тартибга солинган) маъновийи мавзун (вазли), мутақаррри (такрорланувчи) ва мутасовий (ўзаро баробар) ва охириги ҳарфлари бир-бирига монанд келувчи суҳандир»*. Шеърнинг бу умумий таърифидан қофияга тегишли маънони ажратади ва уни шундай таъриф қилади: *«Ва қофия, билгилки, байт охиридаги сўзлар бўлиб, мазкур сўзлар суҳатда ва маънода байт охиридаги сўзлар билан такрор бўлмасин. Агар такрор бўлса, уни радиф ўцийдилар ва қофия ундан аввал келгай...»<sup>12</sup>*

Абдурахмон Жомийнинг «Рисолаи қофия» асари 1465 йилда Шамсиддин Қайс Розийнинг «Ал-Муъжам...» асарига асосланиб ёзилган. Асар Муқаддима ва Хотимадан ташқари «Хуруфи қофия» (1), «Ҳаракоти қофия» (2), «Мутародифу мутавотир ва мутадорикун муракориб ва мутаковис» (3), «Муқаййади мутлақу мужаррад» (4), «Уйуби қофия (иктову икфо ва синоду йито)» (5) каби қисмлардан иборат. Жомий ёзади: *«Билгилки, қофия ажам шоирлари одатича, байтлар охиридаги сўзларнинг такрорланиб келишидир, шу шарт биланки, талаффузда мустақил бўлмасин, балки мисраънинг бир жузви бўлсин. Баъзилар жумланинг охирини қофия дерлар, баъзилар эса равий ҳарфини қофия деб аташлар»<sup>13</sup>*. Сўнгра радифга таъриф беради: *«Радиф деб шундай қалимани айтурларки, бу қалима ҳамма байтлар охирида бир хил тарзда такрорланиб келсин»*. Жомий қофия ҳарфлари хусусида тўхталаркан, уларни бир байтга тизади, бу эса ёдда сақлашни енгиллаштиради:

*Равиу ридфу дигар қайду баъд аз он таъсис,  
Дахилу васлу хуружу мазиду ноира дон  
(Мазмуни:  
Равиу ридфу яна қайд сўнгра таъсис,  
Дахилу васлу хуружу мазиду ноира тр бил).*

<sup>12</sup> Шамси Кдйси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. - Саҳ. 165.  
<sup>13</sup> Абдурахмони Чомй. Осор. ЧиддиҲаилум. — Душанбе: Дциб, 1990. - Саҳ. 141-142

Жомийдан сўнг ушбу йўналишда форс тилида Нуриддин Аҳмад ибн Аблужалилнинг «Қофия», Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайнийнинг «Рисолаи дар қаво-йди илми қавофи» («Қофия илми қоидалари ҳақида рисола») каби илмий асарлари тартиб берилган.

Турк дунёсида Шайх Аҳмад Тарозийнинг назарий қарашлари барча араб ва форс олимларининг қофия ҳақидаги фикрларининг мужассамидир: **«Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли таъба қофия илмин билмак муҳимдир. Зероки, таъбнинг натижаси шеърдур. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас. Магар бир тариқа шеър бўлурким, они ҳарора дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо байтни хаймага нисбат қилибтурлар ва қофияни стунга. Яъни стун бирла барнойдур»**<sup>14</sup>. Бунда аллома шеърнинг асл моҳиятини белгилловчи унсур сифатида қофияни қайд этади ва байт — уй, яъни деворлардан иборат бўлса, қофия унинг устунидир деган қатъий қарашни ифода қилади. Қофиянинг араб мумтоз адабиётшунослиги белгиланган беш тури **мутавотир, мутародиф, мутарокиб, мутадорик, мутаковисни** келтиради. **«Ва ажам фузалосининг машхури яна уч қисм зиёда қилибтурлар»** иловаси билан **мутасови, мутарожих, мутазойид** каби-ларни илова қилади<sup>15</sup>. Ҳар бирига назарий талқин ва амалий мисоллар беради.

XX аср бошларида илк назарий қарашлар шаклланиши даврида Фитрат ва Абдурахмон Саъдий ишларида қофияга шеър тузилишининг муҳим узви сифатида қаралгани маълум. «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»да арабча **қофия** истилоҳи ўрнига А. Саъдий **битим** атамасини тавсия қиларкан, унга қуйидагича аңлатма берган: **«Тизмаларнинг муҳим шарти битимдир. Мисраларнинг сўнгларида бир турли ёки бир-бирига яқин бўлган овозли ҳижоларнинг келтирилиши битим бўладир»**<sup>16</sup>. Бу таърифда қофия ҳақидаги Шарқда машҳур қарашлар билан бирга айрим Ғарб

<sup>14</sup> Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. - Т.: Ҳазина, 1996.  
" Ўша манба.

<sup>16</sup> Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. - Т.: 1923. - Б. 123.



олимларининг фикрлари (яъни *овозли ҳижо — удариме слог*) ҳам унинг қатига сингдирилган. Олим ўз қўлланмасида қофияга «Бдтимларда оҳанг» номли илова бериб, бунда қофия тизимида оҳангнинг бузилиши билан боғлиқ нуқсонлар, мумтоз қофия назарияси исми билан айтганда, **қофия айбларитя** тўхталади ҳамда бу хикатдан Ғулوم Зафарий, Элбек шеърларидаги нуқсонларни кўрсатиб ўтади.

Фитрат эса «Адабиёт қондалари»да қофияга **«мисраъларнинг охирида товушлари бир хил бўлган сўз бўғим(н)ларига қофия дейиладир»** деган таъриф билан Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ асарларидан мисоллар келтиради. Бу билан чекланмай ҳар бир жанр (ғазал, маснавий, халқ кўшиқ ва дostonлари ҳамда замонавий шеър)да қофиянинг ўрни ва вазифасини аниқламоқчи бўлади. Олим XX аср ўзбек шеърини қофия назарияларини амалга татбиқ қилишда ва шеърнинг қофия жиҳатини устувор қилишда халқ оғзаки ижоди намуналари, Фитратча айтганда, **«эл адабиёти йўли билан бормоқдир»** деган хулосага келади<sup>17</sup>.

Рус шарқшунослари П. А. Гринцер, И. Ю. Крачковский, В. М. Жирмунский, А. Б. Куделин ва бошқалар араб-форс-турк қофия илмини чуқур ўрганганларидан сўнггина бу борада умумлаштирувчи назарий тадқиқотлар яратдилар. Бу жиҳатдан В. М. Жирмунскийнинг «Қофия, унинг тарихи ва назарияси» тадқиқоти<sup>18</sup> муҳим аҳамиятга эга. Атоқли рус шеършуноси М. Л. Гаснаров В. Жирмунский таълимотига асосланган ҳолда Д. Самойлов китобидаги<sup>19</sup> ҳисоб-китоблар умумлаштирилмаганини эслатиш орқали «Рус қофияси эволюцияси» номли мунозарали ишида рус шеъридаги қофия тараққиётини кузатади. Олим, аввало,

<sup>17</sup> Фитрат А Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). - Т.: Уқитувчи, 1995. - Б. 17.

<sup>18</sup> Жирмунский В. М. Рифма, ее история и теория /Теория стиха. - Л.: 1975.

Самойлов Д. Книга о русской рифме. - М.: 1982.

статистик маълумотни асос қилиб олган ҳолда Кантемир (1829)дан Б. Ахмадуллина (1968)га қадар ўтган рус шоирлари ижодидаги қофиялар сонининг жадвалини тузиб, ундаги қофия турлари (рус тилида «мужская, женская ва дактилическая рифма»)ни аниқлайди. Шу билан бирга рус тилининг қофиядош сўзлар захираси, қофия уялари, шоирлар ижодларида қофия репертуарининг бойлиги ва ранг-баранглиги, аниқ ва **тахминий қофиялр** (В.М.Жирмунский истилоҳи, М. Л. Гаспаров талқинича, **ноаниц қофия**), уларнинг товуш жиҳати, таянч товушлар, қофия таракқиетидаги кризислар ва ҳозирги (1980 йилга нисбатан - Ҳ. Б.) ҳолат ҳақида назарий умумлашмалар қилади<sup>20</sup>.

А. Рустамовнинг «Қофия нима?» рисолида<sup>21</sup> ва бу соҳага доир мақолаларида қатор шарқ манбалари асосида қофиянинг назарий жиҳатлари XX аср ўзбек адабиётшунослигида нисбатан биринчилардан бўлиб умумлаштирилган ва алоҳида китобча ҳолига келтирилган. Юқорида тилга олинган манбаларни ўрганиш натижасида Иззат Султон қофияга шундай таъриф берган: **«Ритмик жиҳатдан уюшган нутқда сўзларнинг оҳангдош бўлиб тизилиб келиши қофия деб аталади. Қофия (арабча) эргашувчи маъносида бўлиб, бир-бирига оҳангдош сўзларнинг бирин-кетин тизилиб келишини ифода этади»**<sup>22</sup> ва қофиянинг бош қонуни сифатида унинг «мазмунга тобелиги»ни аниқлаб, унинг турлари сифатида **тўқ қофия, оч қофия ва ўш қофияни** келтиради.

«Адабиёт назарияси» мавзусидаги жамоа тадқиқотида юқоридаги манбалар умумлаштирилган ҳолда **«Қофия вазифаларининг биринчиси ва энг муҳими мазмун билан боғлиқ»** деган тушунтириш берилади<sup>23</sup>. Қофия табиатига доир назарий фикрлар баён қилиниш

<sup>20</sup> Гаспаров М. Л. Эволюция русской рифмы. / Проблемы теории стиха. - Л.: Наука, 1984. - С. 3-36.

<sup>21</sup> Рустамов А. Қофия нима? — Т.: Фан, 1976; Рустамов А. Қофия структурасига оид бир назария ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1976. 3- сон.

<sup>22</sup> Иззат Султон. Адабиёт назарияси. - Т.: Ўқитувчи, 1980. - Б. 332.

<sup>23</sup> Тўйчиев У. Қофия ва унинг назариясига оид / Адабиёт назарияси. II том. - Т.: Фан, 1979. - Б. 368-385.

#### Қофия ҳақидаги манбалар

билан бирга «Қофия элементлари ҳақидаги назарияни ўзбек қофиясига рус графикаси асосидаги ўзбек ёзувида татбиқ этиш»га интилиб, ўзақ ва қўшимчалардаги унсурлар (*равий, қайд, ридф, таъсис, дахил, ҳазв, тавжиҳ* — ўзақдаги унсурлар бўлса; *васл, хуруж, мазид, нойира, мажро, нафоз* - қўшимчалардаги унсурлар) аниқланади. Тожиқ олими Б. Сируснинг кўрсатмасига асосан<sup>24</sup> қофиянинг 25 тури (шундан 5 таси ўзақдаги ва 20 таси қўшимчадаги турлар) аниқланиб, уларга ўзбек мумтоз адабиёти ва ҳозирги адабиётдан мисоллар келтирилган. Қофия айблари тўғрисида мазкур «адабиёт назарияси»да тўхталинмаган.

А. Ҳожиаҳмедовнинг «Мумтоз қофия малоҳати» қўлланмасида эса биз юқорида кўрган манбалар асосидаги фикрлар назарий жиҳатдан умумлаштирилган ва ҳозирги ўзбек китобхониға тушунарли тилда изоҳлаб берилгав.

Демак, шарқ мумтоз поэтикасида муҳим ўрин тутган қофия илми ҳозирға қадар мана шу йўналишларда ўрганилган, унинг назарий жиҳатлари ва амалий имкониятларини чамалашға ҳаракат қилинган. Ушбу илмнинг келажакдаги таракқиёти бу соҳаға қўл урган иктидорли ёшларнинг саъй-ҳаракатларига боғлиқ.



<sup>14</sup> Сирус Б. Рифмаваджикской поэзии. - Сталинобод, 1953.

**АБУ АБДУЛЛОҲ ХОРАЗМИЙ**

«МАФОТИҲУ-Л- УЛУМ»дан

**Учинчи бўлим**

**Қофия ҳақида**

*Қофия* - шеърдаги мисранинг охириги сўзи<sup>1</sup>.

*Равий* - қасида (кофияси) тузиладиган ҳарф, (шоирнинг) *фамуқамуҳа* сўзидаги **мим** ҳарфи кабидир.

*Хуруж* - *ҳа* дан кейинги вов ёки **алиф**. ёки йа ҳарфи, олмош сўз ясовчи кўшимчасидан кейин (агар **ш** васла бўлса). Мисол учун *фамуқамуҳа* сўзида «алиф» **ш** (ҳарфидан) кейин (туради).

*Ридф* - равий олдида турувчи **алиФ**. **вав** ва йа юмшоқ ҳарфлар, мисол учун *қила* сўзида йа ҳарфи, ёки *қала* сўзида **алиф**. ёки *қавл* сўзида вов каби. (Бизнинг) мисолимизда бу *фамуқамуҳа* сўзидаги **мим** олдидаги алиф..

*Таъсис* - *фаъил* сўзида **алиф** (яъни рави олдидаги ҳарфдан кейин турувчи **алиФ**).

*Расс* - таъсис олдидаги фатха кўринишидаги ҳаракат<sup>2</sup>.

*Ишба* - таъсис ва рави ўртасида турувчи ҳарфнинг ҳаракатланиши.

*Хазф* - ридф олдидаги ҳарфнинг ҳаракатланиши, *фамуқамуҳа* (сўзи)даги **каф** фатхаси каби.

*Тавжид* - (агар) равий васласиз бўлса, унинг олдида турувчи ҳарфнинг ҳаракатланиши.

*Мужра* - равийнинг ҳаракати сиқилган (равида) мужра бўлмайди.

*Нафаз* - бу қўшиб ёзулувчи олмош «ҳа»нинг ҳаракати.

*Мутаковис* - ики сукунланган (ҳарфлар) ўртасида тўрт ҳаракатланган ҳарф бирлашган кофия: *фаилатун*.

*Мутақориб* - ики сукунланган (ҳарфлар) ўртасида учта ҳаракатли ҳарф бўлган кофия: *муфаъалатун* каби.

*Мутадорик* - икита сукунланган (ҳарфлар) ўртасидаги ҳаракатли ҳарф (бирлашган) кофия: *мустафъилун* каби.

*Мутарадиф* - икита сукунланган ҳарфдан иборат кофия: *фаилан* каби.

Шеърнинг қофиявий фазилатларини аниқ^ашда ёрдам берувчи тушунчалар куйидагилар: *тасриъ, тарсиъ, тасмит*.

Шарқ шоирлари қофияга амал қилишни фақат байт охиридагина сақлаб қолмадилар. Шеърлий асарларнинг муҳим томонларига - ички қофияга амал қилиш ҳам киради. Бунда турли хил вариантлар бўлиши мумкин:

- а) фақат битга байт доирасида икита мисра қофияланса;
- б) бир неча байт доирасида мисранинг охирлари қофияланса;
- в) битга байт доирасида нафақат икита мисранинг охири қофияланади, балки қофияланаётган сўзлар гоҳида қофияланмайдиган сўзлар билан (кетма-кет) галма-галдан такрорланиб келади, гоҳида икала мисрада ички қофияни кўрамит<sup>3</sup>.

#### ***Тасриъ - ички қофия***

*Ат-тасриъ* - бунда қасиданинг биринчи байти мусарраъ кўринишида унинг қофияси (биринчи) ярмида, яъни (биринчи мисраъда) ва у биринчи байтдан бошқаларида ҳам бўлиши керак. Тасриъ - бу биринчи мисрадаги охириги сўзнинг икинчи мисрадаги охириги сўз билан қофияланганда содир бўладиган ички қофиядир<sup>4</sup>.

Шеърятда тасриъ - бу биринчи мисраларнинг қофияланиши. Шундай қилиб, тасриъ - икита мисранинг қофияланишига олиб келувчи оддийгина кўриниш бўлиб, у қофияни бойитадиган дастлабки манба ҳисобланади.

Тасриъ одатда битга байт доирасида кузатилади, лекин буни асарнинг бошидан охиригача, жумладан, қасида учун мажбурий деб ҳисоблашга бизда ҳеч қандай асос йўқ.

#### ***Тарсиъ — нотўлиқ қофия***

*Тарсиъ* - тўлиқ бўлмаган такрорланувчи ички қофия<sup>5</sup>. Тарсиъ - бу алоҳида (байт)нинг қофияланган қисмлардан тузилишидир.

Тарсиъга мисол тариқасида Лэн (Бапе) ал-Фараздак шеърдан келтиради:

*«Унинг амаллари хоҳловчилар учун бўлсин,  
Унинг давлати қидирувчилар учун бўлсин»<sup>6</sup>.*

Абу Абдуллоҳ Хоразмий-----

Тарсиъ - бу қофияланган, қурилишига кўра бир хил ўлчамдаги нутқидир, у (нутқ) бўлақларининг охиридаги қисмлар эмас. Мисол Абу Али ал-Басирнинг сўзлари:

«Шундай бўлдики, сен хавф-хатардан озод бўлдинг, касалликдан тузалдинг».

#### **Тасмит - тўлиқ такрорланувчи ички қофия**

Тарсиъда ички қофия такрорланувчи бўлса ҳам, қофияланаётган бўлақлар қофияланмайдиганлар билан кетма-кет келади, шу билан бирга ички қофия фақат алоҳида байтлар учун хосдир. *Тасмит* эса ундан фарқи ўларок шеърнинг шундай шаклини билдирадики, унда доимо ички қофияга, яъни шеърнинг бошидан охиригача амал қилинади.

Тасмит ҳам алоҳида қофияланувчи бўлақларга бўлинади. Аммо тарсиъ (сўзи)да битта ёки иккита байтлар қофияланади, қасидаи мусаммата<sup>7</sup>да эса - ички қофияси билан унинг барча байтлари қофияланади<sup>8</sup>.

Мерен тасмитни сажъ кўринишларидан бири деб Ҳаририйдан мисол келтиради.

Айни ҳолатда ички қофиянинг сақланиши ички қофиянинг бир хиллигини билдирмаслигини кўради. Биринчи мисрадаги *нифар*, *қифар*, *сифар* сўзлари қофияланади, иккинчи мисрадаги қофия эса бошқача: *зуйул*, *ҳийул*, *суйул*.

Тасмит - мусажжаъ шеърятнинг бошланғич кўриниши<sup>9</sup>...

#### *Шеъринг нуқсонлар<sup>10</sup>*

*Иқво* қофия нуқсонлардан биридир. Иқво бу *мунзипуттт манзили* билан қофияланишидир. Агар алиф билан вов ёки йа қофияланса, бу *исрофтр*. *Исроф* иқводан кўра нуқсоннинг оғирроғидир. *Исроф* нафақат узун, балки қисқа унлилар ифодаладиган қофияларнинг ҳар хиллигидир.

*Ийто* қофия нуқсонларидан бири бўлиб, қофияланаётган сўзнинг такроридир. *Ийто* битта қасидада икита қофиянинг мос келиши<sup>11</sup>.

*Синад* қофия нуқсонларидан бири бўлиб, нотўлиқ қофиядир. *Синад* бу радифларнинг ҳар хиллигидир<sup>12</sup>.

*Икфо* ноаниқ қофиядир. Қофиянинг та ва талаффузига кўра унга яқин ҳарфлар билан тугашидир.

Мафотиху-л-улум

*«Мен отда юрганымда, сизлар икингиз мени ўртага  
олинг,  
Мен каттаман, шунинг учун йўлдан бурила  
олмайман».*

Икфо равийда талаффузига кўра яқин ҳарфларнинг ҳар  
хиллигидир<sup>13</sup>.

## ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ

«Ал-МЎЪЖАМ...» дан

### ИКИНЧИ ҚИСМ

#### Қофия илми ва шеър нақди хусусида

Ва у олти бобдан иборат:

Аввалги боб, шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида.

Икинчи боб, қофия ҳарфлари зикри ва уларнинг асоси ҳақида.

Учинчи боб, қофия ҳарфларининг ҳаракатлари ва уларнинг номланиши ҳақида.

Тўртинчи боб, қофия ҳудуди ва синфлари хусусида.

Бешинчи боб, манзум каломда баъзан учровчи қофия айблари зикри ва номаъкул сифатлар ҳақида.

Олтинчи боб, шеър маҳосин<sup>1</sup> и зикри ва таҳсинга сазовор санъатлар ҳақидаким, назму насрда қўл келгай.

#### Аввалги боб

#### Шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида

Билгилки, шеър асли луғатда «*билим*»<sup>тр</sup> ва тўғри сўз идроки маъносини берур ва истилоҳий жиҳатдан маъноси мураттаби (тартибга солинган) маъновий мавзун (ваззли), мутақаррир (такрорланувчи) ва мугасовий (ўзаро баробар) ва охириги ҳарфлари бир-бирига монанд келувчи суҳандир.

Ва шунинг учун *мураттаби маъновийи суҳан*<sup>2</sup> дейилдики, ҳақиқий шеър билан бемаъни тартибсиз калом ўртасида фарк бордир. Ва шунинг учун мавзун айтилдики, назм билан маъновий мураттаб наср ўртасида ихтилоф бордир.

Ва шунинг учун мутақаррир дейилдики, ики мисраъли байт ярим мисраъ сўздан фаркланур. Чунки шеър ҳеч бўлмаसा тугалланган байтдан ташкил топгай, бу ҳақда аввал ҳам айтиб ўтган эдик.

Мугасовий дейилишдан мақсад шуки, тугалланган байт билан вазнда бир-биридан фарк килувчи мисраълар орасида фарк бордир. Ва охириги ҳарфларнинг бир-бирига монандлиги деб шуни айтилурки, қофиядор калом билан қофияга



эга бўлмаган калом орасида фарқ бордирки, қофиясиз су-ханни шеър ҳисобламайдилар, гарчи мавзун бўлса ҳам. Ва аммо мавзун калом билан шеър сабабца келсак, *Лбу Абдуллоҳ Қосим бин Салом Бағдодий* - нахву луғат ва тарих пешволаридан бири бўлмиш - айтади: *Яъруб ибн Қаҳтон ибн Обир ибн Шолих ибн Арфаршад ибн Сом ибн Нуҳ*<sup>2</sup> - тўрт юз йил умр кўрди ва арабий айггур эди - тўфондан сўнг араб тили унинг ҳаракатлари туфайли ёйила бошлади. Сажъ ва далилга мафтун эди. Яъруб донолик қуввати ва истеъдод закоси ила уни топди, мавзун сўзни номавзундан фарқ килди ва фавкулудда ики байт айтди.

Ва аъёнлар, қариндошлар, қариялар, яқинлари хузурида шеърхонлик килди. Улар - ҳаргиз манзум сўз эшитмаган эдилар - сўрадилар: «Бу қандай муаззам суҳан сўз тартибидурки, сендан аввал бундай сўз эшитмаган эдик?»

У айтди: «Мен ҳам бу каби суҳанни ўзимдан топмадим».

Шундай қилиб, таълим ва таҳлилсиз унга мавзун каломдан шуур келди, уни *шеър* ўқидилар ва унинг айтувчисига *шоир* ном кўйдилар.

Ва яна баъзилар дептурларким, шеърни дастлаб *Журҳам ибн Қаҳтон* айтипти. Ва баъзи тарихчилар шеърнинг ибтидосини Одам *салавату-л-лоҳ алайҳис*<sup>3</sup> номига ҳавола қиладилар. Тил илми аҳпи фикрига кўра, Одам (с.а.) *сурёний*<sup>4</sup> бўлган. Агар бу ривоят асосга эга бўлса ва у шеърни сурёний тилида айтган бўлса, эҳгимол, ундан кейин шеърни араб тилига таржима қилган бўлишлари мумкин.

Ва шунингдек, форсий шеър ибтидосини *Баҳром Гўр*<sup>5</sup> га нисбат берадилар ва ажам моликлари қиссасида келтирилишича, *Яздигурд*<sup>6</sup> Баҳромнинг отаси Шопурнинг дунёга келган фарзанди тиффилият (илк болалик) ёшидан ўтган эди. Баҳром тўрт ёшга етганда, умид пайдо бўлди, мунажжимлар унинг толеъидан фол кўрдилар ва юлдузлар ўрнига назар қилдилар. На фалак хоҳиш деб шуни тобдиларки, унинг камоли гурбат (мусофирлик) билан боғлиқдир. Жасур, *муваддаб*<sup>7</sup> ва мулк вориси бўлар ва сулоланинг давомийлигини таъминлар.

Кейин Яздигурд Баҳромни Манзар ибн Умар ибн Адий Луҳмийга, унинг ёрдами билан Ҳирада подшоҳ бўлган эди, топширди ва аркони давлатдан бир нечтасини унга кўшиб

Шамсиддин Қайс Розий

Ҳирага юборди, токи арбоблар орасида парвариш топсин ва хушқалом шоиру жасур жангчи бўлиб этишсин. Баъзиларнинг айтишларича, у вақтда Ҳира подшоҳи Нўъмон ибн Манзар ибн Умар ибн Адий эди. Яздигирд Баҳромни Ҳирага юбориб, шундай фармон берди: «Ҳиранинг дилкушо жойларида унинг учун алоҳида масканлар барпо қилсинлар. Шу тариқа меъморлар Хурнақ ва Садирни бино қилдилар. Ва Ибн Қутайба айтади: Хурнақни ажамда Хурнигоҳ атайдирлар, яъни подшоҳларнинг емакхонаси ва гўшанишини маъносини берур, араблар уни мувофиқ келсин деб, Хурнақ дедилар.

Ва Садир бир-бирига ўхшамайдиган уч гумбаздан иборат, форсийлар уни «Се дайир» (уч ибодатхона) атадилар, араблар эса Садир номладилар. Ва яна айтурларки, бу уч гумбаз уларнинг ибодатхонаси бўлган. Қадимда гумбазни пахлавий тилида ибодатхона ўқишларига сабаб шуки, баъзи китобларда кўрдим, Исфаҳон тарафдан Рой томонга бир йўл ўтади ва уни Дайри гатик (гатли ибодатхона) атайдилар - гат билан сувалгандир. Ва Ҳаммод ибн Абу Лайсни, араб шеърларининг кўпини у нақл қилмиш, Баҳромнинг арабча шеърларидан кўпчилигини - Ҳира ахлидан ривоят қилур - ва эронийлар аввал унинг форсийча шеърларини келтирурлар. Унга нисбат билдирилган шеър будур:

*Манам он тили дамону манам он шери яла,  
Номи ман Баҳроми Гўр, куниятам Бўжабапа...<sup>9</sup>*

Ва яна баъзилар дептурларки, энг аввал форсий тилда шеърни Абуҳафс Ҳаким ибн Аҳвас Сўғдий айтибтур ва Самарқанднинг Сўғд деган жойидандир ва мусиқа сирларидан хабардор экандир. Абу Наср Форобий ўз китобида унинг номини келтириптур ва бастакорлик асбобини унинг номи билан боғлаптур - айтиптурким, Абуҳафсдан сўнг уни ҳеч ким амалда қўллай олмаптур ва у ҳижрий 300 йилда (оллмдан) ўтиптур, унга нисбат берилган шеър будур:

*Оҳуи кўҳи дар дашт чи гуна давадо,  
Ёр надорад, бе ёр чи гуна бувадо ?<sup>10</sup>*

Ал-Муъжам

Ва чун бу муқддимадан маълум бўлди билгилким, агар байт такрор бўлса ва у ўн бештадан ўтса, уни *қасида* ўқийдилар, ундан кам бўлса, *қитъа* дерлар. Ва форсий қасидада лозимдирки, матлаъ мусарраъ (қўшқофияли) бўлсин, яъни ҳар ики мисраъдаги қофия ҳарф ва ҳаракатда тенг бўлсин, аммо агар йигирма байтдан ошса, уни қитъа ўқимаслар...

Ва *қофия*, билгилки, байт охиридаги сўзлар бўлиб, мазкур сўзлар суратда ва маънода байт охиридаги сўзлар билан такрор бўлмасин. Агар такрор бўлса, уни *радиф* ўқийдилар ва қофия ундан аввал келгай...

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ

«Ф УНУНУ-Л-БАЛОҒА» дан

АЛ-ФАҲНУ-С-СОНИЙ  
ФИ-Л-ҚОФИЯ ВА-Р-РАДИФ'

Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли таъбага қофия илмин билмак муҳимдир. Зероки таъбнинг натижаси шеърдур. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас. Магар бир тарика шеър бўлурким, они ҳарора<sup>2</sup> дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо\* байтни хаймага нисбат қилибтурлар ва қофияни стунга. Яъни стун бирла барпойдур. Ва баъзи ҳарфи равий<sup>4</sup>ни ялғуз ва баъзи сўнгги мисраъни *тамом қофия* санарлар ва баъзи байтнинг охир жузвин, нетоким, баҳри тавилдин «мафоил»и ва ражаздин «мустафъилун»ни. Ва рамалдин «фоилотун»ни. Ва лекин араб ва ажам уламози жумхурининг ва Мавлоно Халил<sup>5</sup> нинг (рахматиллоҳи алайҳи) иттифоқинда улдурким, сокинниким, «ҳарфи равий»<sup>6</sup> га ё «ҳарфи ридф»<sup>1</sup> қа ёвукгур, «мо қаблуъити» харақати бирла охир ҳарфкача бир қофия тутарлар.

Барчадин бу қавл<sup>7</sup> акводур. Бас, қавл бирла қофия гоҳ бир калима бўлур. Гоҳ баъз калима, гоҳ бир калима. Ва баъз ва гоҳ ики калима. Масалан, бир ғазадца *парвар* ва *хохистаўлур* ва сар ва *дархур*<sup>8</sup> келди. Бир қофия *парвар* лафзқаур. Ул бир калимадур. Ва бир қофия *густар*<sup>11</sup> лафзидур. Ул баъз калимае, яъни *хокистар* лафзи тамом бир калимадур. Ва бу маҳадца равий «ро»дур. Ва анга ёвуқ сокин «син»цур. Ва «си»нинг мо қабли «коф»тур. «Коф»ти «ро»гача бир қофиядур. Ва яна бир қофия «ди сар» лафзидур. Ул бир калима ва баъздур. Яъни «ди» лафзи баъздур. Ва «сар» лафзи калимадур. Ва бир қофия «дархур» лафзидур. Ул ики калимадур. Бириси «дар» лафзидур ва бириси «хур» лафзидур.

«Ал-калимату лафзун вузиъа ли маънан муфрадани» (Калима ягона бир маънога қурилган сўздур). Ва буларнинг мисоли бу турур:

*Пеша қилди шевае жавру ситам пайваста ёр* (калима)

*Гўйиё мундоғ кечадур иқтизойи рўзгор* (калима ва баъз)...

*Гояти тақрир этармен, йўқса бўлмасмен малул,  
Заҳри қотил илқиндин кўринур хушгусвор*<sup>12</sup> (ики калима)

*Бермади зўру шижоат бирла ганжи ишқ даст,  
Саъй кўргузди нечаким Рустаму Исфандиёр* (баъз)

*Фасл.* Араб уламосининг жумхури қофияни беш қисм қилиб турлар. Аввал - *мутавотир*<sup>13</sup>. Икинчиси - *мутародиф*<sup>14</sup>. Учинчи - *мутарокиб*<sup>15</sup>. Тўртинчи - *мутадорик*<sup>16</sup>. Бешинчи - *мутаковис*<sup>17</sup>. Ва ажам фузалосининг машҳури яна уч қисм зиёда қилиб турлар. Аввал - *мутасови*. Икинчи - *мутарожих*. Учинчи - *мутазойид*.

Мутавотир ани дерларким, ул сокиниким, ҳарфи равий-ға ёвук. Андин сўнгра *сабабихафиф* келур: *фа* вазнида. Аъни бир ҳаракат, бир сокин, нетокким: *ахтар ва анбар*. Ё *кавкаб ва мазхаб* бўлғай.

Мисол бу тарика бўлур:

*Сўзидин рашк олур, шаккар юзидин ҳам чаман ва гул.  
Кўзидин уфтонур наргис, субҳидин тўлгонур сунбул.*

Ва мунда бир қофияда «гул» лафзидур ва бир қофия «сунбул».

*Мутародиф* ул бўлурким, ул сокидин сўнгра *сабаби мутавассит* келур: *фоа* вазнига. Яъни- бир *мутаҳаррик*, икки сокин - нетокким *мухтор ва агёре таъбир ва тафсир* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Қамар бўлди юзунг давринда машхур:  
Қошингдин ҳам қамуг меҳроби маъмур.*

*Мутадорик* анингтеқ бўлурким, ул сокидин сўнгра *мутаҳаррик*, бир сокин келур, *фаала* вазнига. Аъни, ватади *мажмуъ*, нетокким: *мухтасар* ва *мўътабар мумтахан* ва *ёсу-ман* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Чу қаду ораз фикридин қилсам видои анжуман.  
Қабримдин ўтгуси баса сарви сиҳи-ю настаран.*

Шайх Аҳмад Тарозий

*Мутавосий* анингтег бўлурким, ул сокиндин сўнгра *ва-тади касрат* келур. Яъни ики мутаҳаррик ва ики сокин *фаал* вазнида, нетокким *дилистонт иуд ниҳон* бўлғай. Мисол:

*Эй жамолингдин топибтур хусн ҳар дам эҳтиром,  
Мубтало бўлди гами ишқинг била ҳар хрсу ўц.*

*Мутарокиб* ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра уч мутаҳаррик, бир сокин келур: *фаалан* вазнига. Яъни *фосилаи суғро*, нетокким: *дилбари ман ва сарви чаман* бўлғай.

Мисоли бу:

*Ёраб, эл ичинда эҳсону ато бўлди адам.  
Ё магар ер юзида қолмади ҳеч аҳли карам...*

*Мутарожиҳ* ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра уч мутаҳаррик, ики сокин келур: *фаулоту* вазнига, нетокким: *нақши жаҳон ва боригарон* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Ол энгин босса энги бирла ўшул жавҳари жон.  
Кўзларим шул дам этар ер юзини доласитон.*

*Мутаковис* анингтег бўлурким, ул сокиндин сўнгра тўрт мутаҳаррик, бир сокин келур: *фаалатун* вазнида, нетокким: *гул шақари ман ва бар жигари ман* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Нисбат эмас тишинга гавҳари Адан.  
Ҳеч ўқшамас юзунга ҳам гули чаман.*

*Мутазойид* улдурким, ул сокиндин сўнгра тўрт мутаҳаррик, ики сокин келур, *фаалатан* вазнида, нетокким: *Эй шаҳи жаҳон ва бар дили касон* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Пинҳон тутар розинги бу дили ҳазин,  
Сақлар они пайваста чун дури самин.*

*Фасл.* Ажам уламосининг қошинда кофия уч навъ бўлур. Аслий ва маъмули\* шойгон.

*Лслий* улким, хар лафзекем; қофияда вокеъ бўлур, агар *асл вазъи* бирла келса ва ҳеч *раҳгузар*<sup>1</sup> 9дин анга тағйир ва табдил йўл топмаган бўлса ва ҳарфи равийси калиманинг нафсидин бўлса, ул қофияни *асл* дерлар, нетокким: *хубоб* ва *гулоб* 1 ё: *ҳабиб* ва *рақиб*; ё: *хур* ва *нур*; ё: *гул* ва *мул* бўлғай. Мисоли бу:

*Бузулган бу менинг кўнглумни, эй хур.*  
*Қил эмди бир табассум бирла маъмур.*

Қофия маъмули улким, калимани асл вазъидан тағйир этмиш бўлсалар ва қасд бирла аслга рост қилмиш бўлсалар ва ҳарфи равийси калима нафсидин бўлмаса ва бир иллат бирла анга мулҳақ бўлган бўлса, ул қофияни маъмули дерлар. Яъни лафзекем, анга амал даст топмиш бўлса, бас, амали лафзга беш нарсанинг иллатидин йўл топарким, ул масдар ва мозеъ ва музорий ва амрй робита дурур. Масдар улким: *суфтан* ва *суфтан*; ё: *нўшидан* ва *жўшидан* бўлғай. Ва қофия асликим: *Адан* ва *лабан*; *саман* ва *ватан* дурур.

Булар бирла бир ғазалда келмаги *саҳван* йўкгур. Зероки, аларнинг охир ҳарфи калиманинг нафсидин эрмас. Масдарият иллатидин мулҳактурур ва буларнинг охир ҳарфи аслдур ва мозийким, *дод* ва *қушуд*; ё: *кашид* ва *чашид*; ё: *буд* ва *қушуд*; ё охири «те» бўлса, нетокким: *сохт* ва *бохт*; ё: *тофт* ва *доит* ва *коит* турур. Ул *бод* ва *шод*; ё: *ид* ва *чид*; ё: *кабуд* ва *удким*, аслидур, булар бирла бир ғазалда жамъ бўлмоғи айбдур. Ва буларнинг ижтимои ҳеч маҳалда жоиз эрмас.

Ва *музориъумм*, *барад* ва *дарад*; ё: *занад* ва *танад*; ё: *мекашад* ва *мечашад* турур...

Ва ул қофияларким, амрият маъниси бирла бўлса келур. Агар фаолият маъниси бирла бўлса, асли қофия бирла бир ерда келса, раводур, нетокким: *жонсипор* ва *раҳгузор*; ё: *қорсоз* ва *тангудоз*, ё: *хуңрез* ва *дилсўз* бўлғай. Ва бу қофиялардин баъзиси масдарият маъниси бирла ҳам келур, нетокким: *нарҳез* ва *ситез*; ё: *шиқоб* ва *фиреб* турур. Булар ҳам асли(й) қофия бирла вокеъ бўлса раводур. Ва робитаким: *доност* ва *биност* ё: *жуст* ва *вахудрост* бўлғай. Ул *рост* ва *кост*; ё: *дўст* ва *пўст*; ё: *баст* ва *маст*; ё: *пари* ва *сарииши*, аслийдур,

Шайх Аҳмад Тарозӣ

бир ерда жойиз эрмас ва маълумки, қофиянинг асли қофия бирла ижтимои қасидада ва маснавийда раводур. Не учун, зероки қасиданинг ақалли йигирма байт бўлур, кўп қофия керак - то бир қасида тамом бўлғай.

Бас, бу сабабтин агар аслий қофия битилмаса, маъмулий қофия ҳар нечаким келтурса раводур то мақсудни интиҳога келтургай. Ва маснавийда ҳам мақсуд қиссанинг баёнидур, сўзга қофияни келтурмак керак - бу душвордур.

Вале сўзни қофияга келтурмак осон. Бас, ҳикоятка асли қофия рост келмаса, маъмул келтурса раводур - то қиссани шарҳка келтургай, нетокким малику-л-калом Фирдавсий айтур «Шоҳнома»синда:

*Баду сўфт Ковус: К-эй, нур хирад,  
Дилат яксар андешаи бад барад<sup>20</sup>.*

Ва бу байт то сўнгги мисраънинг қофияси маъмулидир ва лекин ғазалда ва қитъа ва рубоийда маъмулининг истеъмоли раво йўкгур ул жиҳаттинким, рубоий тўрт мисраъедур. Уч қофия бирла тамом бўлур. Ва қитъанинг ақалли ики байттур. Ики қофия бирла тамом бўлур. Ва ғазалнинг ҳам ози беш байттур. Ва зарурат ҳолатида тўрт байт беш қофия бирла тамом бўлур. Ҳеч муҳим эрмаским, маъмули қофия келтургайлар. Вале устодлар ғазалда маъмулий қофиянинг бир ерида жоиз тутубтурлар ул сабабтинким, шоирға хўб маъно даст берди, асли қофияға рост келмас. Бу маҳалда маъмули келтурса, раводурким, то ул маъно зоеъ бўлмағай. Мундин ўзга ҳеч ерда раво йўкгур.

Қофия шойгон беш нарсалин кўттар. Ул «алиф», «нун» жамъиҳдин, нетокким: *мардумон ва суханон* бўлғай. Ул *жон ва жаҳониши*, аслийдур, бир ғазалда келмағай - раво йўкгур.

Икинчи ҳо ва алиф жамъидин пайдо бўлур, нетокким: *сарҳо ва дилҳо* бўлғай. Ул *ато ва жудо* бирла келса, раво йўкгур.

Учинчи ё ва дол жамъ мухтабадин, нетокким: *равид* ва *шавид* бўлғай. Ул *жовид ва ийд* бирла рост келмас.

Тўртинчи нун ва дол жамъи муғойибадин, нетокким: *раванд* ва *баранд* бўлғай. Ул *қанд ва савганд* бирла бир ерда келмас.

Бешинчи ё ва мим мутакаллим муалғайрдин ҳосил бўлур, нетокким: *барим* ва *хўрим* бўлғай. Ул *рим* ва *сим* бирла раво



эрмас. Ва мажмуи уламо қошинда қофияи шойгон барча маҳалда айбтур.

Ва агар қофия шойгондин ҳам «алиф» ва «нун» жамъини васл ва хуруж еринда қилса бўлур, нетокким; *писарон ва дигарон* бўлғай.

Мисоли будур:

*Умр бигузаит ба беҳосили булҳаваси...*

Фааммо, булар равий бўлмас. Агар равий қилсалар, ул қофия майибтур.

*Мазид* ул ҳарфни айтурларким, хуруждин сўнгра келса. Ва бу аҷам ихтироидур. Ва араб қавлинда қофиянинг охири ҳарфи хуруждир. Ва мазид ҳар ҳарфдин бўлур, нетокким: *баримиш ва даримиш* бўлғай.

Мисоли бу:

*Тилар кўнглум юзунг кўрса, будур онинг хаёлоти.  
Муяссар бўлса бу давлат, бўлур зоҳир камолоти.*

Ва мунда равий «ла/и»дур. Ва «алиф» васлдур; ва «то» хуруждур ва «ё» мазид.

Ва буларнинг такрори лозимдур. Ва ул тўрт ҳарфким, равийдин бурун келур, бириси қайдгур. Ва мунунг маҳали равийдин бурундур. Ва бу ҳар ҳарфтинбўлур. Мунинг бирла равийнинг орасинда ҳеч ҳарф сиғмас, нетокким: *суфт ва суфт* бўлғай.

Мисоли бу бўлур:

*Солди усрук кўзунгиз тавба-у тақвога шикаст.  
Бўлди олам юзунгиз даврида хурушид папаст.*

Мисоли дигар: Камол Хўжандий айтур:

*Ёри мо сарви бапанд аст, бигуем баланд,  
Паст суфтан суҳан аз бийми рақибон то чанд<sup>2</sup>*

Ва мунда равий «дол»дур. Ва «нун» қайдгур. Ва мунга тақи баъзилар хуруф таъйин қилибтурларким, ул ўн ҳарф-

Шайх Ахмад Тарозий

**тур:** бе, хе, ре, зе, син, шин, айн, фе, нун, хе, **нетокким:** сабр ва абр, тахт ва бахт, дард ва мард, дузд ва музд, паст ва маст, гаитт ва даитт, мафар ва нафар, гуфт ва суфт, банд ва қанд, маҳр ва жаҳр бўлғай.

**Фааммо, мунинг эътибори йўқгур. Ул сабабтин агар қофиянинг биноси арабий бўлса, ўзга ҳуруф ҳам келур, нетокким:** атр ва сатр, мажд ва нажд, тахт ва бахт, садр ва бадр, аср ва қаср, саъд ва раъд, ақд ва нақд, мушқил ва гил, қалб ва калб, намак ва самак, натл ва ҳамл, фирдавс ва қавс, Вайс ва Қайс.

**Бас, маълум бўлдимки, ҳуруф тайин қилмоқ ғалатгур.**

**Ва асаҳ улдурким, ҳар ҳарфким, саҳихдур, равийдин бурун келур. Сокину-л-қайдтур. Ва анинг қофиясин муқаййад ўқурлар. Ва қайд ҳаргиз мутаҳаррик келмас. Ридф ҳам равийдин бурун келур. Яъни «алиф\*» ва «во»\* ва \*ё\* ва бу уч ҳарфтин ўзга ҳеч ҳарф ридф бўлмас, нетокким:** кор ва бор, ҳур ва нур, чин ва ошин бўлғай. «Алифнинг мисоли:

*Эй сенинги, ол энгингдин гулга ҳа дам инфиол<sup>22</sup>.*

*Чун қаро зулфунг эрур мушки Хутанга гўшмол.*

<...> **Дахил ул ҳарфни айтурларким, равий бирла таъсиснинг аросинда келур. Вале анинг тақрори лозим эрмас. Аъни бир байтта ўзга ҳарф келур. Ва яна бир байтга ўзга, нетокким:** тоҳир ва қосир бўлғай. Мисоли бу:

*Эй бўлди сенинг шонинга ҳусн этти но?ил.*

*Иуртур пари ҳурда бу шаклу шамойил.*

**Таъсис ул ҳарфни айтурларким, қофиянинг ҳарфининг аввалинда келур. Бу тўққуз ҳуруфнинг оғози андиндур. Ва бу «алиф»тин ўзга ҳарф бўлмас доим, нетокким:** олим ва ҳоким бўлғай.

**Мисоли будур:**

*Чун сенда бор, эй ҳур, чунин шаклу шамойил.*

*Валлоҳки, пари кўрса бўлур, жон била мойил.*

**Фасл. Бу тўққуз ҳуруфнинг ижгимои бир қофияда кам воқеъ бўлур. Улким имкони дур, мисолин кўргузולי:**

- Равийи ялғуз:** гул ва булбул.  
**Равий ва васл:** гулаш ва булбулаш.  
**Равий ва васл ва хуруж:** гулҳо ва булбулҳо.  
**Равий ва васл ва хуруж ва мазид:** гулаташ ва булбулаташ.  
**Равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира:** гулҳояш ва булбулҳояш.  
**Қайд ва равий ва васл:** гуфтам ва суфтам.  
**Қайд ва равий ва васл ва хуруж:** гуфтамаш ва суфтамаш.  
**Қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид:** гуфтастам ва суфтастам.  
**Қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира:** гуфтамашон ва суфтамашон.  
**Ридф ва равий:** камол ва хаёл.  
**Ридф ва равий ва васл:** камолаш ва хаёлаш.  
**Ридф ва равий ва васл ва хуруж:** камолот ва хаёлот.  
**Ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира:** камолатаст ва хаёлатаст.  
**Таъсис ва дахил ва равий:** комил ва восил.  
**Таъсис ва дахил ва равий ва васл:** комилаш ва восилаш.  
**Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж:** комилҳо ва восилҳо.  
**Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж ва мазид:** комилҳош ва восилҳош.  
**Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира:** комилҳост ва восилҳост.  
**Ридф ва қайд ва равий:** сохт ва пардохт.  
**Ридф ва қайд ва равий ва васл:** сохтам ва пардохтам.  
**Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж:** сохтим ва пардохтим.  
**Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид:** сохтимаши ва пардохтимаши.  
**Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира:** сохтамашон ва пардохтамашон.  
**Таъсис ва дахил ва қайд ва равий:** монанд ва хешованд.  
**Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл:** монандаш, хешовандаш.  
**Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж:** монандаст ва хешовандаст.  
**Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид:** монандаст ва хешовандаст.

Шайх Ахмад Тарозий,

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *монандасташон ва хешовандасташон.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий: *ҳомун ва қонун.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл: *ҳомунаш ва қонунаш.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж: *ҳомунаст ва қонунаст.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *ҳомунҳош ва қонунҳош.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *ҳомунҳост ва қонунҳост.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *ҳомунҳо ва қонунҳо.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий: *омухт ва восухт.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий ва васл: *омухтам ва восухтам.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж: *омухтамаш ва восухтамаш.*

Ва буларнинг жамъи бирла жамъи қофияда бас мушкилдур.

Агар воқеъ бўлса, бу тарика бўлур. Ва лекин айбдин холи бўлмас. Мисоли бу:

*Гў онки, то ман ин ҳунар омухтамаш.  
Дар ҳар дақиқа лаҳзае восухтамаш<sup>23</sup>.*

*Фасл.* Устодлар ва тўккуз ҳуруфдин бошқа равийдин ё ридфдин ё таъсисдин бурун бир ҳарфни илтизом қилурлар. Агарчи лозим эрмас ва ҳар қофияда такрор қилурлар. Ва муни «лузуму мо ло йалзаму» ўқурлар, нетокким: *кабир ва абир* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Сарв десам қаддини, сарв узра ким кўрди самар?  
Қаддига 'қуллуқ учун бағлоди белга не камар.  
Зулф ичинда кўргали юзунгни бурур меҳр ила  
Ҳар кеча то субҳ эшикинда асас янглиғ камар.*

Ва бу рубоийда равий «ро»дур. Ва мунда «лшлшш илтизом қилибтур. Ва агар «мим»ни келтурмаса ҳам, гузар ва зарар ул қофия бирла рост келур.

*Фасл.* Ул харакотиким, зикр қилдуқ, ул итлоқтур. Ул равийнинг харакатидур, нетокким: *гулаш ва булбулаш*. Ва мунга нхтилоф жойиз эрмас, магар равийнинг.мо баъди хуруфи иллатин бўлса, ул айбтур, нетокким, *сархушо ва маҳвашо*.

Ва равийнинг нафсининг ихтилофин *икфо* ўқурлар. Бу бағоят шонездур, нетокким: *ихтисод* ва *этимод*, *хос* ва *ос* бўлғай...

*Фасл.* Ҳар шеърим, анга ики қофия келтурсалар, они *зулқофиятайн* ўқурлар.

Мисоли бу тарикадур:

*Эй лаблари ақиқ, тиши дур, сўзи шакар.*  
*Гар офтоб боқса юзунга, кўзи камар.*

Бир қофия *сўзи* ва *кўзи* лафзи, бир қофия *қамар* ва *шакар*.

*Фасл.* Бу тўккуз ҳарфким, зикр қилдуқ, андин бошқа қофиядин сўнгра келтирурларким, они радиф дерлар. Ва бу ажам шуаросининг махсусидир ва мунга араб билмас. Ва анингтек бўлурким, бир ғазалда боштин аёқ ҳар байтнинг охиринда қофиядин сўнгра бир қалимани такрор қилурларким, барчаси сурат ва маънода мутаффиқ бўлғай.

Ва радиф агарчи шеърда лозим эрмас, вале андин шеърга оройиши тамом ҳосилдур. Ва араб қошинда ҳар шеърим, анда ридф ҳарфи бўлса, они *мураддаф* ўқурлар. Ва ажам қошинда ҳар шеърдаким радиф бўлса, они *мураддаф* дерлар. Мисоли бу тавр:

*Боди сабоки, зулфини гул уза тор-тор этар.*  
*Сабру қарору тоқату ақли беқарор этар.*

*Фасл.* Агар икки қофия бирла радиф келтурсалар, они *зулқофиятайн мураддаф* ўқурлар. Мисоли бу тарика:

*Олса ниқоб юзи қамарни хижил қилур.*  
*Тўкса жўллоб сўзи шакарни хижил қилур.*

...Бир тарика шеър бўлурким, анда қофия бўлмас. Ҳар байтнинг охиринда радиф-ўқ келтирурлар. Они *ҳарора* ўқурлар. Мисоли бу тарик бўлур:

Шайх Ахмад Тарозий

*Эй сўзи қанду эрни мўл, дасти манасти доманат.  
Зулфи бинафша, юзи гул, дасти манасти доманат.*

**Зухраву Ой, Мушгарий. хуснунгки, бўлди муштаои**  
*Қайдаки бўлсанг, эй пари, дасти манасти доманат.*

*Қилмагил асру кўп ситам хаста кўнгулга, қил карам,  
Бўлса қиёмат, эй санам, дасти манасти доманат.*

*Муннаки ўртадинг мени, эй кўзи шўхи кофарин,  
Яъники қўйгамен сени дасти манасти доманат...*

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

«РИСОЛАИ ҚОФИЯ»

Бисмиллаҳи-р-роҳмани-р-роҳим

(I)

Сўзни мавзун (вазли) қилганларидан сўнг, фасоҳат анжуманининг қофиясини унга такаллум қилурлар, яъни Ҳазрат Воҳибу-л-атойоти жалла жалолуху<sup>1</sup> га ҳамду санолар, ундан сўнгра Расулимизга мадҳу санолар бўлганидек, токи балоғат чаманининг булбуллари унда тараннум айласунлар<sup>2</sup>. Коинот сарвари Аллоҳга чексиз ҳамду санолар ва макговлар бўлсин... Қофия қоидаларига доир бу мухтасар рисола баъзи азизлар ва дўстлар таҳрири ва тақриридан ўтгайки, Ҳазрати борийнинг иноятдан умидвордирманки, ундан баҳраманд бўлувчиларга манзур бўлгай ва уларнинг назарига тушгай.

Қитъа:

*Чу гул ба ханда дарояд лаби амал зи нишот,*

*Агар зи гулишани лутфаш вазад насими қабул.*

(Мазмуни:

*Лабнинг сурурига амал қилиб, гул хандага кирсун,*

*Агар гулишанда шамол унинг лутфини қабул қилса).*

Муқаддима (II)

Билгилки, қофия аҷам шоирлари одатича, байтлар охиридаги сўзларнинг такрорланиб келишидир, шу шарт биланки, талаффузда мустақил бўлмасин, балки мисраънинг бир жузви бўлсин. Баъзилар жумланинг охирини қофия<sup>3</sup> дерлар, баъзилар эса равий ҳарфини қофия деб атарлар.

*Радиф* деб шундай калимани айтурларки, бу калима ҳамма байтлар охирида бир хил тарзда такрорланиб келсин.

Ва ридф мавжуд бўлган шеърни мурдаф<sup>4</sup> ўқирлар ва бу аҷам шуаросига хос ҳолатдир.

Фасл (III)

Қофия ҳарфлари тўқкиздадир.

Абдурахмон Жомий

*Шеър:*

*РавивУ ридфу дигар қайд баъд аз он таъсис.*

*Лахилу васлу хуруж<sup>у</sup> мазиду ноира дои*

(Мазмуни:

*Равийу ридфу яна қайд сўнгра таъсис.*

*Лахилу васлу хуруж<sup>у</sup> мазиду ноирадир бил).*

*Равий<sup>5</sup>* қофия асл (ўзак)даги сўнги ҳарфдир, чунонки ушбу байтда “лом” равийдир:

*Дар азал нақиши ту бар тахтаи гул дидаи дил<sup>^</sup>*

*Диду пои дили бечора фуру рафт ба гил*

(Мазмуни:

*Азалдан сенинг сурадинг гулда ва юрагимдадур,*

*Оёқ остини кўриб бечора қалбим тупроққа кетди).*

*Ридф<sup>6</sup>* деб “алиф”, “вов” ва “йо”ни шу шарт билан айтурларки, равийдан аввал келсин, мутахаррик (ҳаракатли) ҳарфларсиз ва улардан олдин келувчи ҳаракатларсиз.

Ридфни ўз ичига олувчи ҳар қандай қофияни мурдаф ўқирлар<sup>7</sup>, бунда «ро» сукунли ва “дол” фатха билан ўқилур.

Ва агар равий ва ридфнинг ўртасида сокин ҳарф бўлса, уни ридфи *муфрадли мурдаф* деб атарлар, чунонки ушбу байтда келгани каби.

*Шеър:*

*Эй аз гунафша сохта гулбаргро ниқоб,*

*В-аз шаб табончаҳо зада бар рӯи офтоб*

(Мазмуни:

*Эй бинафшадан гулбарглари ниқоб қилувчи*

*Ва тунда офтобнинг юзига ўқлар отгувчи).*

Ва агар ундош ҳарф восита бўлса, бу ундошни ридфи зойд<sup>8</sup> дерлар ва “алиф”, “вов” ва “йо”нинг ридфи аслий ва у қофияни мураккаб ридфли мурдаф дерлар.

*Шеър:*

*Азбаски танам з-оташи ишқи ту гудохт,*

*Натвон танам аз шамъи саҳар бозинохт.*

(Мазмуни:

*Жисмим сенинг ишқи оташингдан куйиб кул бўлди,*

*Нотавон жисмим саҳар шамидан яна ҳушига келди).*



Ва ридфи зои� ҳарфи олтиҗадир, ҷунонки айтурлар:

*Шеър:*

*Ридфи зои� шаш бувад, эй зуфунун,  
“Ҳо”ву “ро”ву “син”у “шин”у “фо”ву “нун”.*

(Мазмуни:

*Ридфи зои� олтиҗадир, эй соҳиби илм,  
Булар: «ҳо», «ро», «син», «шин», «фо» ва «нун»дир).*

Мисоллар: *сохт, сӯхт ва рехт; корд ва мӯрд; кост, нӯст ва зист; дошт ва гӯшт; йофт, кӯфт ва фирефт; монд ва донд*<sup>9</sup>.

Билгилки, ридф форсий қофияда “вов” ва “йо” бўлса, ики навъдир: маъруф ва мажҳул.

*Маъруф* деб шуни айтурларки, “вов” ва “йо”дан кейин келган замма ва қасра ишбоъ<sup>10</sup>тамом қилур, нур ва пир сингари<sup>11</sup>. *Мажҳул* удцирки, бунда ишбоъ тамом қилмайди, *шӯр* ва *шер* сингари<sup>12</sup>. Гӯзал (қофия)дан кейин вожибдирки, маъруф ва мажҳулни бир шеърда жамъ қилмаслар, лекин Камол Исмоил жамъ қилибдир.

*Рубоий:*

*Бо дил гӯфтам, ту боре, эй дил некӣ,  
К-аз ман дурӣ, ба ёри ман наздикӣ.  
Дил гӯфт, ки бо даҳану зулфаш умрест,  
То месозам ба тангиву торикӣ.*

(Мазмуни:

*Юракка айтдим, эй юрак бир бора менга яхшилик қил,  
Мендан йироқ бўлсанг, ёримга яқин бўл.*

*Юрак айтди: сенинг умринг ёринг даҳанию зулфи  
биландир,*

*Шундай экан, торлиҷ- ва қоронғиликни пайдо қилайин).*

Ва баъзан бўлурки, мажҳулнинг “йо”сини араб калима-сида *имола*<sup>13</sup> қилган бўлсалар, жамъ қилурлар, ҷунонки Анварий айтур:

*То моҳи руят аз ман руҳ дар хижоб дорад,  
Не дида хоб дорад, не дил шикоб дорад*

(Мазмуни:

*Юзингинг ойи менад ўзини яширганда,*

*На кўзга уйқу келади ва на юрак тоқат қилади).*

*Қайд* деб шундай сокин хзрфни айтурларки, равийдан аввал келсин, ушбу байтдаги “нун”<sup>м</sup> каби:

*Чу Зухра вақти сабўҳ аз уфуқ бисозад чацг,  
Замона тез кунад нолаи маро оҳацг*  
(Мазмуни:  
*Зухра тонг вақтида уфқда чанг чалганда  
Ҳаёт менинг нолаларимни тезда қуйга солсин).*

Ва кайд ҳарфи форсий тилда ўнгадир, чунонки айтурлар:

*Шеър:*

*Гар хуруфи қайдро гиранд ёд  
Нест дар лафзи Ажам аз даҳ зиёд.*

*“Бо у “хо”у “ро”ву “зо”ву “синУ “шин”  
Ғайн ”у “фо””ву “нун”у “ҳо” бошад яқин”<sup>15</sup>.*

(Мазмуни: %' '  
*Қайднинг ҳарфларини ёдга олсалар,  
Ажам тилида ўнтадан ошмайди.*

*Булар шубҳасиз «бо», «хо», «ро», «зо», «син», «шин»,  
«Ғайн», «фо», «нун», «ҳо» ҳарфларидир).*

Мисоллар: *абр* ва *сабр*, *тахт* ва *бахт*, *мард* ва *дард*, *базм* ва *назм*, *маст* ва *даст*, *гаит* ва *даип*, *мағз* ва *нағз*, *суфт* ва *зуфт*, *панд* ва *банд*, *чеҳр* ва *меҳр*<sup>16</sup>.

Ва агар қофиянинг биносини арабча курсалар, кайднинг риюяти жами ҳарфлар асосида бўлади, чунонки: *ваъд* ва *раъд*, *бикр* ва *фикр*, *жайб* ва *гайб* ҳамда уларнинг мисоллари каби.

*Таъсис* деб шундай “алиф”ни айтурларки, у ва равийнинг ўртасида бир мутаҳаррик ҳарф восита бўлсин<sup>17</sup>.

*Муассаса қофия* улдурки, барча байтларда “алиф”га риюя қилурлар, чунонки Камол Исфаҳоний қасидасининг матлаъсида шундай қилган:

*Шеър:*

*Эй он ки лоф мезанӣ аз дил, ки ошиқ &ст,  
Тўбӣ лак, ар забони ту бо дил мувофиқ аст*

(Маэмуни.  
*Юрагинг ҳақида у ошиқдир деб лоф урасан,  
Бехуда сўэларнинг кони, тилинг юрагингга  
мувофиқдир).*

Ва ажам шуароси араб шуаросига хилоф равишда таъсисни нафақат зарур, балки таҳсинга сазовор ҳисоблайдилар.

*Дахил*<sup>18</sup> деб шундай мутаҳаррик ҳарфни айтуларки, таъсис ва равийнинг орасида воқеъ бўлур, юқоридаги байтда “шин” ва “фо” сингари.

*Васл*<sup>19</sup> деб равийдан кейин келувчи ҳарфни айтулар, ушбу байтдаги “мим” ҳарфи сингари:

*Шеър:*

*Ман ба бўи ту ҳавохоҳи насими сахарам,  
К-ў зи бўи ту хабар дораду ман беҳабарац,-  
(Мазмуни:  
Мен менинг тароватинг учун тонг шамоли-ла дўст  
тутинаман,  
Чунки сенинг тароватингдан у хабардору мен эса  
беҳабарман).*

*Хуруж*<sup>20</sup> деб васлдан кейин келувчи ҳарфни айтулар, қуйидаги байтда “мим” ҳарфи хуруж ҳисобланади.

*Шеър:*

*Мо ҳеч касони қўи ёрем,  
Мо сўхтағони хомкорем•  
(Мазмуни:  
Биз ёр қўида ҳеч ким эмасмиз,  
• Биз мусибатга гирифтор нодонлармиз).*

*Мазид*<sup>21</sup> деб хуружга найванд ҳарфни айтулар, ушбу байтдаги “шин” ҳарфи каби.

*Шеър:*

*Ало айнайҳи айнуллаҳ, чи чашмони сийҳасташ,  
Чи миҷғони синоносо, чи мардафган нигоҳасташ.*

*Ноира*<sup>22</sup> бир ёки увдан қўпроқ ҳарфдирким, мазиддан кейин келур, ушбу байтдаги “мим” ёки “шин” сингари:

Абдураҳмон Жомий

*Он маҳ, ки ба чашии меҳр дидастемат,  
Аз жумлаи некувон гузидастемаи.  
(Мазмуни:  
Ул ойки, мен унинг қўзларида қуёи қўррапман  
Шунинг учун барча яшии нарсалардан воз кечаман).*

Фасл (IV)

*Қофия ҳаракатлари<sup>23</sup> олтигадир, чунонки айтурлар.*

Шеър:

*Рассу<sup>24</sup> ишбоъу<sup>25</sup> ҳазву<sup>26</sup> тавҷех<sup>27</sup> аст,  
Боз мажрову<sup>28</sup> баъд аз ўст намоз<sup>29</sup>.  
(Мазмуни:  
Расс. ишбоъ. хазв ва тавҷих.  
Яна мажрову сўнг эрур наФоз').*

*Расс таъсисдан аввал келувчи ҳаракатдур. Ва, шубҳасиз,  
бу фатҳадан бошқа харф эмасдир.*

*Ишбоъ деб дахилнинг ҳаракатини айтурлар ва у кўпроқ  
касрадир, биз бу ҳаққа юқорида ҳам айтиб ўтдик. Ва фатҳа  
қуйида келур, чунонки Заҳир ушбу байтида келтиргани каби:*

*Бигзаит моҳи рўза ба хайру мубораке,  
Пур кун қадаҳ зи бодаи гулбарги роваке.  
(Мазмуни:  
Рўза ойи хайру муборак билан ўтди,  
Энди гулбаргдек пок бодадан қадаҳни тўлдир).*

**Ва замма қуйида келур, ушбу байтдаги каби:**

*Эй қушта маро нарғиси шўҳат бо тағофул,  
Зулфи ту гирифтаст зи сар расми татовул.  
(Мазмуни:  
Сенинг шўҳ нарғисларинг бепарволиги билан мени  
ўлдирар,  
Зулфинг менинг бошимга тажовуз этмакни одат  
қилибдир)*

*Ҳазв деб рифд ва қайддан аввал келувчи ҳаракатни ай-  
турлар, қор ва бор ва тахт ва бахтдаги фатҳа сингари (Ва  
хар гоҳ ин қофияе муштамил бар ҳарфи қайд мавсума бошад,*

ихтилофи ҳазвро жоиз доштаанд, чунон ки Камол Исфаҳоний айтур):

*Гар сўзи дилам як нафас оҳиста шавад,  
Аз дуди дилам роҳи нафас баста шавад.  
Дар дида аз он об ҳамегардонам,  
То ҳар чи на нақши туст, аз он шуста шавад.*

(Мазмуни:

*Юрагимнинг ёниши бир нафас тинса,  
Унинг дудидан нафасим йўли беркилсин.  
Кўзларимни унинг суви билан алмаштираму лекин  
Сенинг сурагинг бўлмаса, унда ювилиб кетсин).*

*Тавжйиҳ* сокин равийдан аввал келувчи ҳаракатдир ва мухталиф келмас, агарки равий мутаҳаррик бўлса васл ҳар-фига, чунонки Анварийнинг ушбу қасидасининг матлаъси:

*Эй мусулмонон, фиғон аз жаври чархи чанбарй,  
В-аз нифоқи Тиру қасди Моҳу сайри Муштарй*

(Мазмуни:

*Эй мусулмонлар, бу чамбарак чархнинг жавридан,  
Ва Тирнинг макридан, Ойнинг қасдидан, Муштарий  
сайридан фиғондир).*

*Мажро* деб равийнинг ҳаракатини айтурлар ва унинг аслининг ихтилофи жоиз эмас.

*Нафоз* васлнинг ҳаракатидир, хуружни унга пайванд килурлар, ушбу байтдаги “йо” ҳаракати сингари:

*То чанд ба санглохи гам афканийам,  
В-аз санги ситам шишаи дил бишканийам*

(Мазмуни:

*Қачонгача бу тошлоқда гам чекаман,  
Ва бу тош ситамидан шиша қалбимни синдираман).*

Ва форсий шеърда васл ҳарфи мутаҳаррик бўлмоғи жоиз эмас, чунончи ушбу байтдагидек:

*Мо ошиқи рӯи некӯвонем,  
Девонаи шакли ҳар жавонем*

Абдурахмон Жомий

(Мазмуни:  
*Биз яхшилар дийдорининг ошиқларимиз,  
Ва ҳар эзгулик шайхонининг, девонасимиз).*

Ва хуруж ва мазиднинг ҳаракатини *нафоз* дерлар, қуйи-  
даги байтдаги “мим” ва “шин” ҳаракатлари сингари:

*То кай ба хуни дидаву дил парваремашон,  
Аз раҳ бурун раванду ба роҳ оваремашон.*  
(Мазмуни:  
*Қачонгача дил қонини қўриб тўламан,  
Иўлдан ташқари чиқаману йўлга кираман).*

#### Фасл (V)

Ушбу санъатнинг арбоблари ҳар қандай қофияни такгий  
эътибори билан агар унинг сўнггида ики сокин ҳарф кетма-  
кет келса, *мутародиф*<sup>30</sup> ўқурлар.

Ва агар қофиянинг охирида бир сокин ҳарф бўлса ва  
сокиндан аввал бир мутаҳаррик ҳарф келса, ундай қофияни  
*мутаботир*<sup>31</sup> деб атарлар. Ва агар ики мутаҳаррик ҳарф келса,  
уни *мутаборик*<sup>32</sup> ўқурлар. Агар уч мутаҳаррик келса, уни  
*мутарокиб*<sup>33</sup> ва агар тўрт мутаҳаррик келса, ундай қофияни  
*мутаковис*<sup>34</sup> ўқурлар. Ва мутаковис қофия ажам ашъорида  
учрамас ва юкоридаги барча истилоҳлар ушбу байтда жамъ  
бўлубтур:

*Мутародиф, мутаботир, мутаборик мехон,  
Мутарокиб, мутаковис лақаби қофия дон*  
(Мазмуни:  
*Шуни билгилки, мутародиф, мутаботир, мутаборик,  
Мутарокиб, мутаковислар қофиянинг атамаларидир).*

#### Фасл (VI)

Агар равий ҳарфи сокин бўлса ва васл ҳарфи унга пайваста  
бўлмаса, уни *муқаййад* ўқурлар<sup>35</sup>.

Ва агар васл ҳарфи унга пайваста бўлса, уни мутлак  
ўқурлар<sup>36</sup>. Ва муқаййад равийким, қофия таркибида ундан  
бошқа ҳарф бўлмаса, уни *муҷаррадли муқаййад* дерлар<sup>37</sup>,  
*сарвар* ва *дилбар* каби. Агар бошқа ҳарф мавжуд бўлса, ушбу  
ҳарфга қараб *ридфли* ёки *қайдли муқаййад* деб атарлар.

Ва мутлақравийким, агар кофия ҳарфларидан васл ҳарфи мавжуд бўлса, *сарварий* ва *дилбарий* сингари, уни мутлақ мужаррад дерлар ва агар кофия ҳарфларидан бирор ҳарф мавжуд бўлса, ушбу ҳарфга қараб қайдли, *ридфли*, *хуружли*, *мазидли* ва *ноирали мутлақ* деб атарлар.

#### Фасл (VII)

Кофия айблари тўртгадир: *икво*<sup>38</sup>, *икфо*<sup>39</sup>, *синод*<sup>40</sup>, *ийто*<sup>41</sup>.

*Икво* деб ҳазв ва тавжеҳнинг ихтилоф (қарама-қарши, зиддин) айтурлар, чунонки *дур* ва *давр*, *жаст* ва *жуст*, *пур* ва *барни* бир шеърда жамъ килурлар.

*Икфо* деб равий ҳарфининг ўзгартирилиши айтилу, бунда талаффузда яқинлик кузатилади, *эҳтиёт* ва *эйтимод* каби. Ва шу каби араб ва ажам ҳарфларини жамъ килмок ҳам чунончи *раг* ва *сағни шак* ва *ҳакка*, *чапни тарабгя* ва *кажш газгг* ва *почанн хожага* кофиядош кдлиш ҳам шу жумладандир. Ва бу бағоят номаъкул ишдур.

*Синод* деб ридфнинг ихтилофин айтилу, чунончи *замин* ва *замон* сўзларини кофиядош қилишдир. Ва араб шуароси ридфнинг ихтилофини “вов” ва “йо”га жоиз деб билурлар, хусусан, *амўд* ва *амиди* шеърда келтирадирлар ва бу ҳолат уларнинг шеърларида кўп учрайди.

*Ийто* икки навъли кофияни ифода килмокцир: *жалий* ва *хафий*. *Жалий* улдурким, унинг такрори очикцир, чунончи *неқўтар* ва *зеботар*, *фусунгар* ва *ситамгар*. Ва *гуфтан* ва *шуниданлаги* “нун”и масдар ҳамда *ёрон* ва *дўстонп&м* “алиф” ва “нун” ҳамда *сифот* ва *қоинотдат* “то” ҳам шундайдир. Ва *лолаҳо* ва *гунчаҳоқат* “алиф” ва “ҳо”, *хандон*, *гирён* ва *гарданв&т* “алиф” ва “нун”, *дасте* ва *мардедаги* “йо”и танкир<sup>42</sup>, *диҳад* ва *барададт* “дол”и истикбол<sup>43</sup> ҳам шу жумладандир. Ва “нун”и таҳсис<sup>44</sup> байтларда, асосан, бир маънода такрорланиб келур, бир ҳарф ёки ундан ортик бўлса ҳам йтойи жалийга<sup>45</sup> мансуб бўлади.

Жоиз эрмаски, кофиянинг асосини унга курсалар ва агар зарурат туғилса, қасидада икки ва ундан ортик келмас, бундай кофияни *шойгон*<sup>46</sup> деб атарлар.

*Ийтои* хафий<sup>47</sup> ушбу байтдаги об ва гулоб сўзларидаги кабнаир:

*Эй гули рухсори ту бурда зи рўйи гул об,  
Сўҳбати гулзорҳо карда ба бўят гулоб*

Абдурахмон Жомий

(Мазмуни:

*Эй гул юз, гулоб сенинг юзинг томчисидир,  
Гулзорда гулоб сенинг тароватингдан сўхбат қурди).*

*ХОТИМА (VIII)*

Қофия ики қисмдан иборатдур: маъмул (амалдаги, жорий) ва ғайри маъмул. *Ғайри маъмул* улдурки, агар усиз унга тасарруф қилсалар (эғалик қилсалар), қофия пайдо бўлур. Ва маъмул улдурки, унинг воситасида қофия пайдо бўлур. Бу тасарруф гоҳида ики сўзнинг бирикувидан ҳосил бўлур, чунонки “аст” сўзи “пайдо” сўзи билан бирикиб, (бунда “пайдост” сўзи ҳосил бўлади) “хост” ва “рост” сўзларига қофиядош бўлур, жумладан:

*Дар оинаи рӯи ту, гар гўям рост,  
Анвори тажамми илоҳӣ пайдост.*

(Мазмуни:

*Агар ростин айтсам, сенинг юзинг ойнасида  
Илоҳӣ тажаллининг нурлари пайдо бўлур).*

Камол Исмоил қасидасида “корд” сўзи қофия тарзида қўлланилганки, матлаъси ушбудир:

*Бартофтаст бахти маро рўзгор даст,  
3-онам намерасад ба сари зулфи ёр даст*

(1Мазмуни:

*Менинг бахтимга рўзгор чанг (қўл) солади  
У сиз ҳам ёрнинг зулфига қўлим етмайди).*

Қуйидаги байтда “корд” сўзидаги “дол”ни радиф (аст)га қўшиб ўқиш орқали қофия ҳосил қилинган:

*Хасми шутур дилатро қурбон қунад ҳаме,  
3-он рӯи саъди зобеҳ ошихта корд аст.*

(ЧМазмуни:

*Туянинг душмани сенинг юрагингни бутунлай  
қурбон қилсин,  
Бу юз гўзаллиги бахтидан қурбонлик учун пичоқ  
қинидан чиқади.)*



### АБДУРАҲМОН САЪДИЙ

«АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ АДАБИЁТ  
ДА Р СЛАРИ» дан

#### БИТИМ (ҚОФИЯ)

Тизмаларнинг муҳим бир шарти битимдир. Мисраларнинг сўнгларида бир турли ёки бир-бирига яқин бўлган овозли ҳижоларнинг келтирилиши битим бўладир.

Мисол:

*Ҳар кимда бир шодлик, ҳар кимда бир руҳ...  
Ҳар ким кулуб қарар эмиш дунёга;  
Ҳатто чол боболар айталармиш: Уҳ...  
Чиқиб юрсак эди ёзга, ҳавога!*

Мана мунда биринчи мисра билан учинчи мисра (*руҳ, уҳ*), иккинчи мисра билан тўртинчи мисра (*дунёга, ҳавога*) битимдош килингандир. Ҳар бир байтнинг (ҳар икки мисранинг) битимлари ўзига бошқа бўлуб бориши ҳам мумкиндирки, мунга «икилик» (маснавий) деб айтилади. Элбекнинг «Арғумони»да мунга мисоллар бор. Енгил бўлганлиги учун масал ва дostonларда шу йўл тутилади. Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си ҳам Навоий дostonлари ҳам шундоғдир.

Тизмаларда бир шеърда то охиригача бир турли битим билан бориш ҳам бордир. Ҳазаллар, яъни муҳаббат ва ҳасрат шеърлари каби. Баъзан мисраларнинг кетида ҳамон илгариги мисраларнинг сўнгдаги сўзларнинг ўзи такрор этила боради. Лекин бу чоғда асл битимлар шу такрорланган сўзларнинг юқори ёғқағи кўшни сўзларда бўлади. Шунга «Чўлпон»нинг «Ку...»га битган ғазали мисол бўла олади. Тизмаларда мисралар яна мана шундоғ битимланадилар. Тўртлик, яъни тўрт мисралик (рубойи) тизмаларда илгариги уч мисра бир турли битимланган бўлса, шуларга кўшила боратурган тўртинчи мисралар ўзларига махсус битим оладилар. Яссавийнинг тизмаси кўбрак шундайдир. Элбекнинг «Икинчи»си мунга мисол бўла олади.

Абдурахмон Саъдий

Вазн ва оҳанг истар тизмада ва истар сочмада бўлсин, умуман, услубда оҳанг масаласи энг аҳамиятли бир масаладир. Тизмада эса мунинг аҳамияти тағи(н)да ортиқдир. Оҳанг вазннинг туб хусусиятидандир, у вазнға лозим бўлган бир нарсадир. Вазн сўзларнинг маълум бир ўлчовға солинишлари бўлса, оҳанг ўлчовли сўзларнинг ўз ораларида кулоққа завқ ва лаззат берарлик бир равишда сайланиб тўлланишлари ва муסיкийлик туғдиришларидан иборатдир.

Бир турли овозларнинг бир сўзда ёки жумлада қатордан бирга йиғилиб келиши шу сўз ва жумлаларнинг оҳангини бузадир. *Шоиши, шоишлиши, кулишиши, сўзлашиши, чопишиши, шодлиқлиқ, тўғрилиқлиқ* сўзлари каби.

Оҳангсиз услубға тизмадан мисоллар:

*Агарчи йўқдир «дер»лиқ талоши,  
Эрур тош бўлса ҳам чақмоқ тоши.*

*Дема чақмоқ тоши кўҳ андуҳ  
Ғам андуҳ онда кўҳ огуҳ*

(Навоий)

*Бўғриқ, қисик, асабий бир кўнгил.  
Йиқитқучи, ағдарғучи кўзғалиши,  
Яқиндағи зўр кураитинг бошидир*

(Чўлпон).

*Кўз кўшини оғу тўлиқ ўқларни  
Муни билгач, улар буну тушундилар.  
Алданишға нега кўндилар?*

(Элбек).

*Уруш, талаш, тортиш, шилиш бир иш*

(Чўлпон).

Мунға сочма услубдан мисоллар:

*Чолнинг аччиг чучугин хўб танитқон. Одамларнинг шақиллашиб сўзлашлари, хохолаб кулишишлари саройни кўкка кўтарди. Чин савдогар сиз эмишсиз. Мажлис Зиё шоҳичиникида...*

(Жулқунбой)

#### Адабийёт дарслари

*Битимларда оҳанг.* Тизмада вазннинг оҳанги битимлардадир. Битимсиз вазн оҳангсиз бир вазндир. Битимларда оҳанг деганимиз бунларда оҳангларнинг бир-бирига яқинлигида, яъни ул сўзларни айтганда овоз оғизларининг ҳаракат вазни бирдан ўзгариб, бошқаланиб кетмаслигидадир. Масалан, Ғулом Зафарийнинг «Ваннайчажон» асарида «янгратар» билан «интилар» сўзларининг битимдош қилинишлари оҳангни бузадир.

Оҳанглик битимларга очиқ мисол «Чўлпон»нинг «Бокуга, Шарк қурултойиға кетганда» деган шеъриндир. Бир тизмада вазн дуруст, тўлиқ бўлса ҳам битимлардаги оҳангсизлик у тизманинг кўб ғазаллигин йўқотишга сабаб бўлади. Масалан, «Элбек»нинг «Тилак йўлида» деган шеъри мафҳум ва тасвир эътибори билан гўзал бир шеър яхши бир киноя бўлгани ҳолда битимларнинг оҳангсизлиги бу шеърнинг камчилиги яшағандир.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

ҚОФИЯ

Мисраъларнинг охирида товушлар бир хил турли бўлган сўз бўғумларига *қофия* дейиладир.

Ботунинг:

*Адам адамдир, саждалар ортиқ,  
Адам сўзлари адамга тортиқ,  
Бордан тугар куч бунга бор шоҳид,  
Ўйларинг тубсиз, самарсиз зоҳид*

деган шеърда *тортиқ* билан *ортиқ* сўзлари *қофия* бўлгани каби *шоҳид* билан *зоҳид* сўзлари ҳам *қофия*дир. Бурунги шеърларимизда *қофия*нинг жуда катта ўрни бор эди. Ҳатто, вазн, *қофия*си бўлмаган асар шеър саналмас эди.

Тизма асарларнинг шаклларига кўра *қофия*нинг белгули тартиби бор эди. Масалан, асар “маснавий” (икилик) эса ҳар ики мисраънинг ўзига махсус *қофия*си бўладир: ғазал эса, *қофия*нинг биринчи ики мисраъи билан ондан кейинги ҳар бир байт охирида бўлиши кўриладир.

Маснавийдан мисол:

*Тошкент эшиги очилгунча,  
Ондаги мастлар ойилгунча.*

*Сизни бу банд ила асрарбиз,  
Айламанг хавф бу ишлаудан сиз.*

*Қалъани холи этуб чиксунлар,  
Буржу боруларини йиксунлар.*

(“Ш айбонийнома”дан)

Ғазалдан мисол:

*Ғунчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмагай,  
Ғам билан буткан кўнгиш гулгаши ила очилматти*

Ддабиёт қондалари

*Ранго-ранг гулларингни, боғбон, арз этмагил,  
Таҳ-батаҳ қонлиқ кўнгул гул орзусин килмагай.*

*Йўқтур улким гул юзингдин айри боқсам гул сари,  
Ғунча янглиғ кўнглима юз хори гам санчилмагай.*

- *Сендин айрилдим эса бўлди насими ҳори гам,  
Сендин, эй гул, эмди Бобир бир замон айтлмагай!*

Баъзи ғазалларда ҳар мисраъдан кейин биргина сўз қайтарилиб турур. У сўзга *радиф* дейилади. Бобирнинг:

*Жонима ўт солди ул рухсорайи зебо яна.  
Кўнгулма ул зулф бўлди мойиш савдо яна*

деган байтида, *зебо*, *савдо* сўзлари(дан кейинги сўз *яна*) радифдир<sup>2</sup>. Эл адабиётимизда қофия бошқачарок бир йўсундадир: Ё маснавий йўсунла, ҳар ики мисраъда бир қофия келтирилган санарликларга бўлиниб, ҳар тўртликнинг 1-, 2-, 4- мисраъларда бир қофия қилиб (учинчи мисраъга айрича қофия қилиб), учунчи мисраъга айрича қофия берилган ё тўртликнинг 1- ва 2- мисраъларга бир қофия, 3-, 4- мисраъларида бир қофия берилган. Эл ашула ҳам дostonларида кўрганимиз каби. Ҳамда шу йўсинларнинг ҳар бири, албатга, лозим деб топилмаган. Кўб жойларда бу йўсунлар бир-бирига аралаштирилган.

Баъзи мисраълар қофиясиз ҳам бўлиб ўтган. Бизнинг бу кунги янги адабиётимиз ҳам қофия тўғрисида эл адабиёти йўли билан бормокцадир.

### БАДИЙ ИЛ ВА УСЛУБ МУАММОЛАРИ

Тил инсониятни махлуқотдан устун қиладиган бирламчи унсур экан, бадий нутқ ва услуб масалалари ҳам адабиётнинг борлигини таъминлайдиган, унга миллий ва умуминсоний моҳият бағишлайдиган адабий ҳодисалардан саналади. Шундан келиб чиққан ҳолда, бадий адабиётнинг бирламчи унсури тилдир, деган қоида мумтоз адабиётшуносликда ҳам, XX аср адабиёт илми ва ҳозирги адабиётшуносликда ҳам ўз қимматини йўқотмаган таълимот саналади. Араб адабиётшунослигида *лугат, сарф, наҳв, калом илми, иншо санъати ва баён қоидалари* ҳам бадий адабиётнинг тил жиҳатини ўрганувчи илмлар сирасига киради. Юқорида кўрганимиздек, агар назм аруз билан ўлчанса, насрнинг ўлчови наҳв (синтаксис) деган қоида шарқдаги адаб (филология) илмининг устивор қонуниятларидан саналади. Шунинг учун ҳам бадий тил, услуб ва унинг ёзувдаги ифодаси бўлган иншо масалалари қадимги араб олимларининг илмий тадқиқотлари йўналишини белгилаган.

Бадий асар табиати, бадий нутқ хусусияти қаби масалаларга умумий тарзда биринчилардан бўлиб эътибор қаратган олимлардан бири Бишр ибн Муътамирдир. Хорун ар-Рашиднинг замондоши бўлган Бишр ибн Муътамир муътазила («кегиш, узоқлашиш» сўздан олинган) оқимининг вакили бўлган. Бу қараш тарафдорлари Восил ибн Аътанинг «Фи-т-тавҳид вал-адл» («Аллоҳнинг бирлиги ва адолат») китоби орқали ҳам тарқалган. Басралик Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Саййар ан-Низом (ваф. 845) томонидан давом эттирилган. Бишр ал-Муътамир (ваф. 840) эса уни кенгайтирганлар сафида эъзозланади<sup>1</sup>.

И. Ю. Крачковскийнинг «Бадий ижод ҳақида VII асрга доир муътазила руҳидаги рисола» мақоласида ёзилишича, бу асарнинг асл қўлёзма нусхаси сақланиб

<sup>1</sup> Бу ҳақда қаранг: Х. Болтабоев. Аввал Қуръони карим, суннатда тасаввуф. / Ислоҳ тасаввуфи манбалари. — Т.: Ўқитувчи, 2005. — Б. 11-22.

қолмаган бўлса-да, IX ва XI асрларда яшаб ижод қилган тўрт машҳур муаллиф Жохизнинг «Китобу-с-синоатайн» («Икки с^нъат китоби»), Ибн Рашиқнинг «Ал-Умда» («Асослар») ва Зубайр ибн Баккорнинг «Самиъат» («Тингловчилар») асарларида Бишр ибн Муътамирнинг бадий ижод назариясига оид асарининг матни тўлиқ ҳолда келтирилган<sup>2</sup>. Булардан ташқари атоқли араб адиби, Мустофо Манфалутийнинг «Мухтороту-л-Манфалутий» («Сайланма асарлар» тўплами)да Ибн Муътамир асарини «Синоату-л-иншоъ» деб номланган. Асарда ёзилишича, юксак фикрлаш ва тафаккур даражасининг ўзи ҳали адиблик мавқеъини белгиламайди. Бишрнинг фикрича, «ким ноёб фикрни топса, унга муносиб нафис, тароватли сўзларни топсин, чунки юксак фикрга юксак сўзлар, иборалар муносибдир, агар шу икиси сенга насиб этса, уларда сакталиқ ва равонлик бузилса, сен аввал топган обрў, шухратингдан ҳам айрилсан, кўнглингда бу юксак, фикр ва нафис иборалар тугилмасдан аввалги ҳолингдан ҳам настлашиб кетасан.

Доимо мазкур уч даража манзилдан бирида бўлгин: аввало, лафзинг - сўзларинг равон, шарафли, маънолари зоҳиран макиуф (кашиф этилган), маъруф (маърифатга асосланган), аммо хослар ва омма учун ҳам яқин, тушунарли бўлсин. (Бадий) фикр хосларга аталгани учунгина юксак ёки оммага аталгани учунгина тубан бўлиб қолмайди. Фикр эзгулиги унинг ҳақиқонийлигида ва ҳар қандай ҳолатларда, ҳар қандай жойларда муносиб, хосларга ҳам, оммага ҳам савобли, манфаатли маънолар жерангидадир. Бу талаб оммабоп сўзларга ҳам, фақат хослар учун аталган сўзларга ҳам бирдай тааллуқдир. Агар тилинг равон, цаламинг ўткир, баенинг етук, лафзинг лутфли, иқтидоринг тугал, фаҳм-фаросатинг нозик бўлса, хослар учун ёзганинг оммага ҳам тушунарли бўлса ва омма учун

<sup>2</sup> Крачковский И.Ю. Му'тазилитский трактат VIII в. о литературном творчестве / Избранный произведения. Т.2. — М.-Л.: 1956. — С. 221-222.

ёзганинг хослар учун гализ, қўпол қўринмаса, бунинг учун сўз ва ибораларда мўътадил, ўрта йўлли топа олсанг, том маънода истеъдод соҳибидирсан»<sup>3</sup> . Бу талаблар ҳар бир ижодкорга тааллуқли бўлиб, у хоҳ назмда бўлсин, хоҳ насрда бўлсин адабий тил меъёрларига риоя қиладиган, бадий асарнинг руҳига уйғун равишда ифода ва баён тарзига эга бўлиши лозимлигини англатади.

Араб олимлари бадий нутқ масаласига худди бадий матннинг ўзига бўлгани каби ҳолис ва жиддий қараганлар. Буюк ватандошимиз Юсуф Саккокийнинг ёзишича, араб алломалари бадий нутқ масаласини *ал-удуму-л-хамса*, яъни *сарф*, *наҳв*, *маъно*, *баён* ва *бадиъ* билан боғлиқликда ўрганганлар<sup>4</sup>. Араб олимларининг шеърга берган таърифларида (*калому-л-мавзуну-л-муқаффа* — вазн ва қофияли сўз) ҳам дастлаб калом (фикр ва унинг нутқдаги ифодаси) ҳақидаги қарашлар акс этган. *Шеър* тушунчаси ҳам дастлаб, *билим* маъносида ишлатилган, кейинроқ эса фикрнинг назмий ифода турларидан бири деб қаралган. Араб поэтикасига оид қарашлар нисбатан тизимли суратда Жохиз, Ибн Муътазз ва Қудамма ибн Жаъфар таълимотида акс этган экан<sup>5</sup>, бадий нутқ ва унинг поэтик вазифасига доир дастлабки илмий фикрлар ҳам шу алломаларнинг илмий ижодига тегишлидир. Жохизнинг «Китабу-л-баён» ва «Китабу-л-хайвон» («Жонзодлар китоби») асарларида турли тарихий, жуғрофий, тиббиёт масалалари орасида нутқ маданияти, нотиклик санъати ва бадий асардаги муаллиф нутқи кабиларга доир фикрлар ҳам кенг баён этилган.

Урта асрлар араб шеърини ва насри поэтикасида илми бадий доирасида нафақат бадий санъатлар ўрганилган, балки илми бадий — поэтиканинг назарий

<sup>3</sup> Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. — М.-Л.: ИАН, 1956. — С.224.

<sup>4</sup> Китоб Мифтоҳу-л-удум Юсуф ибн Али ас-Саккокий. Табъу-н-наسر. УзРФАШИ Кулёмалар фонди, № 9161.

<sup>5</sup> Крачковский И. Ю. Поэзия по определению арабских критиков / Избранные сочинения. Т.2. -М.-Л.: ИАН, 1956. - С. 52-62.



жиҳатларини кенг ва чуқур ўрганувчи фан сифатида кўзга ташланади. Ибн Муътаз поэтикасида бадий санъатлар ўз-ўзидан берилмайди. Нутқнинг гўзал ва таъсирли бўлишини таъминловчи омиллар сифатида бадий санъатларга мурожаат қилинади ва уларнинг матн таркибидаги ўрни ва хислати аниқланади.

Қудамма ибн Жаъфар бу жиҳатдан ўз замондошларидан анча илгари кетиб, бадий нутқнинг икки шакли наср (сочилган) ва назм (тизимга солинган)ни моҳият эътибори билан фикрнинг ифода шакли сифатида ўзаро фарқлаган ҳолда ўз таълимотини мана шу икки йўналиш талқинига қаратди. Аллома икки муҳим асар («Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наسر») яратиб, уларнинг ҳар бирида бу ифода шаклларининг нафақат моҳиятини аниқлади, балки наср ва назм йўсинида яратилган асарларни таҳлил қилиш учун муайян мезон ва меъёрларни белгилашга ҳаракат қилди. «Нақду-н-наسر»да айтилишича, мантикий фикрлашнинг уч йўли бор: *қиёс, хабар ва фараз*. Қиёс ўз навбатида уч хил йўл билан *ташбиҳ, васф ва исм* воситасида қиёсланади ва уни тўққиз хил аниқловчи воситасида баён қилиш мумкин: *ҳол, миқдор, макон, замон, изофа, яқинлик, нисбат, ҳаракатлантурувчи ва ҳаракатланувчи*. *Хабар* ҳам ўз навбатида икки хил — *яқин (ишончли) ва тасдиқли*. Яқин (ишончли) хабарнинг уч тури — асосли (Қуръони карим асосида), Расулulloхнинг айтганлари ва хослар учун етказилган хабар. Бу ўринда хабар ҳадис маъносига яқин келади. Иккинчи хабар эса, воқеан тасдиқланган хабардан иборатдир. «*Агар (мантикий фикр — Х. Б.) қиёс билан ҳам, хабар (ҳадис) билан ҳам бўлмаса, ибратли фикрлашнинг учинчи йўли: фараз қилишдир*»<sup>6</sup>.

Ибратли фикрлаш, юқорида айтилганидек, шеърини ва насрий йўл билан баён қилинади, шеър зоҳирий жиҳатдан тўрт қисмга бўлинади: *қасида, ражаз, масаммаъ, миздивоже (ҳамжини байшар)*. Шоирлар амал қиладиган бу қондалар қаторида олим мазмун жиҳатидан шеърнинг тўрт турини тавсия қиладди: *мадҳия, ҳажвия, ҳикмат ва*

<sup>6</sup> Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. - С. 373.

ҳазил. Барча шеърлар мазмунан шу тўрт хилга яқин келганликлари учун мадҳия қаторига *ифтихор*, *шукрона* ва *лутфлик*, ҳикмат сифатига эга бўлган *мавиъза* (*ниҳсиҳат*) ҳамда ҳазил қаторида *мутойиба* ва *май васфини* ҳам келтириб ўтади. Олимнинг фикрича, шоир маҳорат ҳосил қилиш учун саккиз талабга бўйсунishi ва нутқ сўзланаётган вазият (бадий асар хусусиятини)ни ҳамда унинг ҳолатга мувофиқлиги (яъни тингловчи ва китобхонларга тушунарли бўлиши)ни ҳисобга олиши керак.

Ибратли фикрлашнинг иккинчи йўли — наср санъати тўрт навъдан иборат: *нутқи*, *расоил* (*мақтублар*), *мақсад қаратилган мавзудаги асарлар* (*вужуҳи мавзӯ*) ва *ҳикоят-ривоятлар*. Носир бу тўрт навъни ўзлаштириши билан бирга уларнинг ҳар бирига тегишли бўлган хос хусусиятларни ҳам билиши, бу соҳада дуч келиши мумкин бўлган айрим камчиликлардан (улар асарда номманом келтирилади) ўзини тийиши ҳам керак бўлади. Шу билан бирга нотикликда баҳс-мунозара одобига ҳам риоя қилиши, мақтов ва танқид маданиятидан ҳам хабардор бўлиши керак. Бу нутқ жараёнида ихтилоф ва зиддиятлар ҳам келиб чиқиши мумкинки, муаллиф улардан сақланиш йўллари ҳам эслатишни лозим кўради. Шу каби Қудама ибн Жаъфар бадий нутқда учрайдиган барча сифатларни ва айбларни кенг тушунтиради ҳамда уларни таҳлил қилиб беради. Шуниси эътиборлики, таҳлил ва талқин жараёни қуруқ кечмаган. Муаллиф ўзига замондош ва ўтмишда ўтган машҳур араб адибларининг асарларидан мисоллар келтириш орқали ўз назарий қарашларининг доимо амалиётга мос келишини таъминлаб борган.

Араб тилида яратилган бадий нутқ ва услубга доир ўнлаб манбалар қаторида Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳу-л-улум» ва Ибн Халдуннинг «Муқаддима» сингари асарларини ҳам унутмаслик лозим (таассуфки, бу улғ асарларнинг ўзбекча таржималари ҳали амалга оширилмагани учун улардан намуналар бериш имконияти бўлмади).

Гуркий адабиётда бадий нутқ ва услубга доир қараошнинг мумтоз намуналари илк туркий достчн «Қутадғу билиг»да, Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асарда ва турк дунёси адабиётининг бу соҳадаги шох асари «Муҳокамату-л-луғатайн»да акс этган.

XX аср бошларида адабий асар тилига бирламчи моҳият сифатида қараш урф бўлди, бу таълимотдан келиб чиққан ҳолда янги тартиб берилган адабиёт назариялари «Тил адабиётининг биринчи унсури сифатида» сарлавҳаси билан очилди. Рус адабиётшунослигидаги бу қарашлар<sup>7</sup> илк адабий-назарий қўлланма саналган «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»да ҳам акс этди. Муаллиф ўз асарининг бошланғичида тилга ижтимоий ҳодиса сифатида ёвдашади, гилда ифоданинг икки йўсинини ўзаро фарқлайди: тўғри англатиш ва суратли англатиш. Тўғри англатиш илмий адабиётнинг тил жиҳатига тааллуқли бўлса, суратли англатиш бадий нутқ жараёнига тегишлидир. Чунки у «шеърый (бадий маъносида - Ҳ. Б.) адабиётининг биринчи омилдир». Суратли англатиш маъно қўчиши ҳисобига бўлади. Шунинг учун ҳам адиб сўзнинг ўз маъносидан ташқари кўчма маъноларига мурожаат қилади ва бу жиҳатдан турли хил кўчим турларини аниқлайди. А. Саъдий шу ўрида ўнлаб бадий санъатларни англатгандан сўнг «Услуб масалалари» мавзусида янги боб келтиради. Чунинчи олимни услубга берган таърифи характерлидир: *«Бир тилда сўзлашгучи шоир ва муҳаррирларнинг сўз хазиналари ҳаммаси учун бир турли ва ўртоқ бир хазина бўлса-да, яъни ҳаммаси ўртоқ бир тилдан сармоя олсалар-да, шу ўртоқ хазинадан сўз сайлашлари, жумла ясашлари, фикр ва ҳисларин тартибландиришлари бир турли йўл билан бора олмайди. Бу тўғрида турли муҳаррир турли йўл тутадир. Мана шу равишча, бу тўғрида тугилти йўл ва муҳаррирнинг сайлаган англатиш равиши «услуб» деб аталадир. Шу ҳолда услубни маълум бир тартибда ишлаган, белгили бир йўл олган англатиш равиши деб таъриф қилсак, дуруст англаган бўлармиз. Услуб икки турлидир: 1) англатиш равиши; 2) сўз услуби»*. Англашмишча, муаллиф бу ўрида *идрок этиш ва ифода этиш* услубларини ўзаро фарқлаган ҳолда иш юритади. Бизнингча, адабий жараёнда услуб истилоҳи қуйидаги маънолардо қўлланилади: 1) *бадий асар услуби*: «Зарбулмасал» услуби, «Утқан қунлар» романи услуби; 2) *адиб услуби*: Навоий

<sup>7</sup> Шалиган А. Теория словесности. — Санкт-Петербург, 1910; Фриче. Проблемм искусствоведения. - М.: 1919.

<sup>8</sup> Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиётдарслари. - Т.: 1923. -Б. 39-40.

XX аср бошларида адабий асар тилига бирламчи моҳият сифатида қараш урф бўлди, бу гаълимотдан келиб чивдан ҳолда янги тартиб берилган адабиёт назариялари «Тил адабиётининг биринчи унсури сифатида» сарлавҳаси билан очилди. Рус адабиётшунослигидаги бу қарашлар<sup>7</sup> илк адабий-назарий қўлланма саналган «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»да ҳам акс этди. Муаллиф ўз асарининг бошланғичида тилга ижтимоий ҳодиса сифатида ёндашади, тилда ифоданинг икки йўсинини ўзаро фарқлайди: тўғри англатиш ва суратли англатиш. Тўғри англатиш илмий адабиётнинг тап жиҳатига тааллуқли бўлса, суратли англатиш бадий нутқ жараёнига тегишлидир. Чунки у «шеърый (бадий маъносида - Х. Б.) адабиётнинг биринчи омилдир». Суратли англатиш маъно кўчиши ҳисобига бўлади. Шунинг учун ҳам адиб сўзнинг ўз маъносидан ташқари кўчма маъноларига мурожаат қилади ва бу жиҳатдан турли хил кўчим турларини аниқлайди. А. Саъдий шу ўринда ўнлаб бадий санъатларни англатгандан сўнг «Услуб масалалари» мавзусида янги боб келтиради. Чунончи олимни услубга берган таърифи характерлидир: *«Бир тилда сўзлашгучи шоир ва муҳаррирларнинг сўз хазиналари ҳаптаси учун бир турли ва ўртоқ бир хазина бўлса-да, яъни ҳамлиси ўртоқ бир тилдан сармоя олсалар-да, шу ўртоқ хазинадан сўз сайлашлари, жумла ясашлари, фикр ва ҳисларин тартиблантиришлари бир турли йўл билан бора олмайди. Бу тўғрида турли муҳаррир турли йўл тутадир. Мана шу равишча, бу тўғрида тугилти йўл ва муҳаррирнинг сайлаган англатиш равиши «услуб» деб аталадир. Шу ҳолда услубни маълум бир тартибда ишлаган, беяғли бир йўл олган англатиш равиши деб таъриф қилсак, дуруст англаган бўлармиз. Услуб икки турлидир: 1) англатиш равиши; 2) сўз услуби»<sup>8</sup>. Англашимизча, муаллиф бу ўринда идрок этиши ва ифода этиши услубларини ўзаро фарқлаган ҳолда иш юритади. Бизнингча, адабий жараёнда услуб истилоҳи қуйидаги маъноларда қўлланилади: 1) *бадий асар услуби*: «Зарбулмасал» услуби, «Уткан қунлар» романи услуби; 2) *адиб услуби*: Навоий*

<sup>7</sup> Шальгин А. Теория словесности. — Санкт-Петербург, 1910; Фриче. Проблемы искусствознания. - М.: 1919.

<sup>8</sup> Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиётдарслари. — Т.: 1923. — Б. 39-40.

услуби, Бобур услуби; 3) *бадий оқим услуби*: романтик услуб, реалистик услуб; 4) *давр услуби* Навоий даври услуби, 20-йиллар услуби. Бундан ташқари «миллий услуб», «замонавий услуб» каби тувоунчалар ҳам таомилга кириб қолганки, улар англатаётган маъноларнинг фарқини билиб олмай туриб, услубий таҳлилга киришилганга кўпинча хато ёки бир ёқлама фикрлаш содир бўлади<sup>9</sup>. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, услуб тушунчасини «умуман» (барча юқоридаш маъноларни бирлаштирган ҳолда) ўрганиб бўлмайди, «услуб» сўзини қўллашдан аввал у бадий асарга нисбатан айтиляптими ёки ёзувчининг ижодий ўзига хослиги назарда тутиляптими ва ёхуд бошқа маъноларда ксляптими фарқлаб олиш зарур. Демак, услуб тушунчасини дастлабки икки маънодан бирида қўллаётган (адиб услуби) ижодкор истеъдоднинг бетақрор табиати, ижодий қиёфаси (манераси) ва ўзига хослигини назарда тугмоқ, услуб сўзини маълум бир асарга нисбатан ишлатаётганда ўша асар жанр ва шакл хусусиятларини ҳам инобатга олмоқ лозим бўлади.

Бадий асар услуби ҳақида фикр юритганда XV аср, да Алишер Навоий томонидан айтилган

*Ани назм этки, тарҳи тоза бўлғай,  
Улусқа, майл, беандоза бўлғай,-*

таърифи ўз кучини ҳали йўқотмаганини унутмаслик керак. Шунини ёдда тутган Абдурауф Фитратнинг «Адабиёт қондалари» китобида анча изчил тушинтириш бор: *«Услубнинг адабиётдаги ўрни жуда катта, жуда муҳимдир. Бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошица шоирлар томонидан айтилган бўлиши мумкин, уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, уни бизга ўқута олган куч услубдир. Эски адабиётимизда «Лайли, Мажнун» достони бор. Бунини форс шоирлари неча дафъалар ёзганлардир. Ҳаммасида ҳикоя бирдир, воқеа бир турлидир. Бироқ форсча-туркча билган бир киши Низомийни, ондан кейин Жомийни ўқийдир. Хисравга келгач, Навоийни*

<sup>9</sup>Бу ҳақда қаранг: Болтабоев. Наер ва услуб. Услуб муаммосига назарий нигоҳ. —Т.: Фан, 1992

албатта уларга таржиъ қилади. Фузулийни кўргач, Навоийнинг «Тайли, Маъжун»ини тоқчага қўйиб, Фузулийни ўқишга мажбур бўладир. Мана булар услубнинг шиидир»<sup>10</sup>. Бу тушунтиришда бадий асар услубини яхлит - бадий бутунлик сифатида талқин қилиш ва уни бошқа асарлардан фарқловчи «унсур» деб билиш аке этган. Шундай хулоса қилишга асос туғиладики, бадий асар услуби асарни ташкил этадиган барча унсурлар тизими (йиғиндиси) эмас, балки ўша «элементлар системасини бир-бирига туташтирадиган бадий қонуният - муаллифнинг ўзига хос принципи»<sup>11</sup>дир. Бироқ муаллиф бу туташтириш жараёнида адиб шундай ўзига хос нуқта ва чизгилардан топа билиши керакки, у бошқа ёзувчиларда учрамасин, «ўша ёзувчининг ўзи шундай кўрсин, шундай ўйласин, шундай ҳис этсин ва бошқача ҳис этиши мумкин бўлмасин»<sup>12</sup>. Кўринадики, дастлабки тушунча бадий асар услуби заминида иккинчи истилоҳ - «адиб услуби» туғилади, бу икки истилоҳ ўртасидаги нозик айирмани фарқламай туриб, услубий таҳлилга киришиш номувофиқ бўлгани каби, ҳар икки тушунчани бирдай қабул қилиш ҳам услубий таҳлилда кўп ноқулайликларни вужудга келтиради. Шунинг учун ҳам кўп олимлар иккинчи тушунчага нисбатан ижодкор шахс, ижодий индивидуаллик (ўзига хослик) каби сўз бирикмаларини қўллашни маъқул кўрадилар<sup>13</sup>.

Ҳар бир ёзувчининг дунёни ижодий ўзлаштириш давомида орттирган хиссиётлари тажрибаси, оламни ўзига хос кўриш, идрок этиш, тушуниш ва тушунтириш йўли бўлади. Ёзувчининг маҳорати, тасвирлаш санъати, ровийлик даражаси ҳақида гап кетганда ҳам, асосан, шу белгилар бадийлик мезони сифатида қаралади. Адиб услуби ўзбек адабиётшўнослигида назарий объект сифатида чуқур ўрганилмаган бўлса-да, маълум бир адиб ижоди

<sup>10</sup> Фитрат А. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллифлари ҳам хаваслилари учун қўлланма. - Т.: Ўқитувчи, 1995. - Б. 21.

<sup>11</sup> Соколов А. Н. Теория стиля. М.: Искусство, 1968. - С. 42.

<sup>12</sup> Чичерин А. В. Иден и стиль. М.: Советский писатель. 1968. - С. 287

<sup>13</sup> Поссело Г. Н. Проблем литературности. - М.: Изд. МГУ. 1970. - С.40. Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литератур. - М.: Сов. писатель, 1975. - С.93; Сидоров Е. Ю. Время, писатель, стиль. - М.: Сов. писатель, 1979. - С. 7.

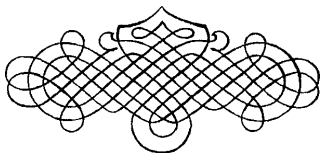
билан боғлиқ ҳолда ўша адибнинг поэтик маҳорати, услуби ва тасвирлаш санъатига бағишланган анчагина ишлар | эътиборга молик. Булардан Алибек Рустамовнинг «Навойнинг бадий маҳорати» (1979), М. Қўшжоновнинг «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» (1978), С. Мамажоновнинг «Услуб жилolari» (1972), М. Султоновнинг «Ёзувчи услубига доир» (1969) каби асарларини эслаш мумкин. Баъзан адабиётшунос ва танқидчилар бир мақола доирасида ҳам муайян адиб услубининг ўзига хос томонларини тушунтира билганлар. О. Шарафиддиновнинг «Абдулла Қаҳҳор» портрети, У. Норматовнинг «Ўзига хослик сирлари» (Ш. Холмирзаев | хақида), И. Ғафуровнинг «Ўртоқ шоир» (М. Шайхзода | хақида) мақолаларини бу ўринда эсласлик мумкин эмас. Бирок давр услуби истилоҳи юқоридаги тушунчаларни, | айниқса, бадий асар услуби ва адиб услубини, уларнинг катида ётган бетакрор ўзига хослик маъноларини инкор | қилади. Шу билан бирга адабиётшуносликда бу истилоҳ ; маъно жиҳатидан кенгайтирилиб, кейинги йиллар адабиётга нисбатан (тадқиқ этилаётган даврдан келиб чиқиб) «замонавий услуб» шаклида қўлланилгани ҳам маълум. ! «Миллий услуб» тушунчасига етарли эътибор қара- | тилмагани туфайли 30-йиллардан кейин нашр этилган адабиёт назарияларида унинг таърифини учратмаймиз. Шунингдек, услуб назариясига бағишланган қатор асосий | тадқиқотлар ҳам («Адабий услублар назарияси» туркумида эълон этилган беш коллектив тадқиқот назарда тутиляпти)<sup>14</sup> бу ҳақда «индамаслик»ни лозим кўради. Бу тушунча асримизнинг 20-йилларида Фитрат томонидан аниқ сифатлар билан таърифланган эди. Унинг «Адабиёт қондалари» китобида ўқиймиз: *«Гўзал санъатларда ҳар миллатнинг ўзига махсус услуби бордир... Алишер Навоий ўзининг «Мажolis...» китобида баъзи шоирларнинг таржимаи ҳолини ёзгандан*

<sup>14</sup> Теория литературных стилей: Типология стилиевого развития нового времени. — М.: Наука, 1976; Теория литературных стилей: Типология стилиевого развития XIX века. — М.: Наука, 1977; Теория литературных ; стилей: Многообразие стилей советской литературы Вопрос! типологии. - М.: Наука, 1978 ва бошқалар.

*(кейин) «туркона» ёзадир, «туркона шеъраари бор» деб кўрсадирким, бу «турк услубида ёзадир» демакдан бошқа нарса эмас).*

Миллий адабиётнинг ривожланиш тарихи, асрлар давомида орттирган адабий тажрибаси ва анъаналари бизнинг истагимиздан қатъий назар ўша миллатга тааллуқли ҳар бир адибга «юққан» бўлади. Ёзувчи услуби қанчалик ёрқин ва ўзига хос бўлса, унинг миллий ўзаги ҳам шунчалар чуқур ва ўша халқ маданияти учун аҳамиятли бўлади. Демак, услубнинг шаклланиши жараёнида ёки шаклланган услубнинг зоҳир бўлишида ўз миллий адабиёти тажрибаси, халқ ижоди анъаналари, урф-одатлар, тил хусусиятлари, маҳаллий руҳ каби кўп жиҳатларга эътибор қилишга тўғри келадикки, буларнинг барчаси «миллий услуб» тушунчаси «давр услуби»га нисбатан анча ёрқин, ўзига хос сифатлари билан ажралиб турадиган ҳодиса эканини, уни услубшunosликда илмий муомалага киритиш, ҳар давр адабиётининг ўзига хос жиҳатларидан келиб чиққан ҳолда унинг бойиб бориш тадрижини кузатиш ва бу борада назарий умумлашмаларга келиш ўзбек услубшunosлиги зиммасидаги вазифалардан биридир деган умумлашма қилишга асос беради<sup>15</sup>.

. Бадий нутқ, адабий асарнинг тил жиҳатлари, услуб каби муаммолар талқинида араб ва форс тилларида яратилган ўнлаб рисолалар қанчалик асқотарли бўлмасин, бу борада илк туркий дoston «Қутадғу билиг»дан тортиб Фитратгача яратилган ўзбек тилидаги адабий манбалар ҳам масалани ҳар томонлама кенг, чуқур ва холис ўрганишда аҳамиятлидир.



<sup>15</sup> Бу борада батафсил маълумот учун қаранг: Х. Болтябоев. Наср ва услуб. Услуб муаммосига назарий нигоҳ. - Т.: Фан, 1992



**ТИЛ ОПОБИ. ЕАЛИЙ НУТК ВА УСЛУБ**

**БИШР ИБН МУЪТАМИР**

**«СИНОЪА Т-У-Л-ИНШОЪ»дан**

Бишр ибн Муътамирдан эшитдимки, бир куни у (маш-хур) нотик Иброҳим ибн Жабал ибн Маҳрам Сакуний<sup>1</sup> бир гуруҳ шогирдларига сабоқ бераётган жойдан ўтаётган экан, тўхтаб қолибди. Иброҳим унинг дарсига кулоқ солиш учун ёки шунчаки томоша учун тўхтади, деб ўйлабди. Аммо Бишр шогирдларига бундай хитоб қилибди: «Устозингиз сўзларини тингладингиз, энди бу ёққа қаранглар ва буни ўқинглар!» Шундай деб, у ўз қўли билан ёзган ва ўзи устидан тузатган саҳифа найчасини<sup>2</sup> узатибди. Битик қуйидаги сўзлар билан бошланган эди: «Хаёлинг (турли ташвишларга) кўмилмаган. Қалбнинг уйғоқ лаҳзаларини тутиб ол, чунки бу лаҳзалар маъно ва моҳияти олийжаноб, юксак, оҳанглари матлуб ва дилга марғуб, хато ва ғалатликдан ҳоли, туғилажак сўзлар фасоҳатли ва фикрлар фароғатли, кўнгилларни жазб этгувчидир. Билгилки, бу юлдузли лаҳзалар сенинг тинимсиз меҳнат қилиб, жон койитиб, машаққат чеккан энг узун кунингдан кўра самаралироқ ва ҳосилдорроқдир. Бу лаҳзаларда қуйилиб келган сўзлар энг маъқул ва мавзун<sup>3</sup>, тоғдаги чашманинг зилол сувлари каби жўшқин ва ўйноқидир. Номувофик, номутаносиб сўзлардан ва фикрлардан қоч, зеро номуганосибликдан чалкашлик, чалкашлиқдан ғалат, хато фикрлар келиб чиқади, ифода ва оҳанг бузилади.

Ким ноёб фикрни топса, унга муносиб нафис, тароватли сўзларни топсин, чунки юксак фикрга юксак сўзлар, иборалар муносибдир, агар шу иккиси сенга насиб этса, улар сакталик ва паришонликдан асрашга лойиқдир. Йўқ, агар бу ноёб фикр ва ибораларни асролмай, оҳанг ва равонлик бузилса, сен аввал топган обрў, шуҳратингдан ҳам айриласан, кўнглингда бу юксак, фикр ва нафис иборалар туғилмасдан аввалги ҳолингдан ҳам пастлашиб кетасан.

Доимо мазкур уч даража манзилдан бирида бўлгин: аввало, лафзинг - сўзларинг равон, шарафли, маънолари

зохиран макшуф<sup>4</sup>, маъруф<sup>5</sup>, аммо хослар ва омма учун ҳам якин, тушунарли бўлсин. (Бадиий) фикр хосларга аталгани учунгина юксак ёки оймага аталгани учунгина тубан бўлиб қолмайди. Фикр эзгулиги унинг ҳаққонийлигида ва ҳар қандай ҳолатларда, ҳар қандай жойларда муносиб: хосларга ҳам, оммага ҳам савобли, манфаатли маънолар жарангидадир. Бу талаб оммабоп сўзларга ҳам, фақат хослар учун аталган сўзларга ҳам бирдай тааллуқлидир. Агар тилинг равон, қаламинг ўткир, баёнинг етук, лафзинг лугфли, икгидоринг тугал, фаҳм-фаросатинг нозик бўлса, хослар учун ёзганинг оммага ҳам тушунарли бўлса ва омма учун ёзганинг хослар учун ғализ, кўпол кўринмаса, бунинг учун сўз ва ибораларда мўътадил, ўрта йўлни топа олсанг, том маънода истеъдод соҳибидирсан.

Агар мана шу биринчи даража - манзил сенга мувофик келмаса, биринчи қарашда ва биринчи урунишда сўзларинг ўз ўрнига тушмаса, қофияларинг бир-бирига мувофик келмаса, бир жойда қарор топмай, омонот бўлиб қалтираб турса, бу қофияларни у жойларга зўрлаб жойлаштира, уларни бегона ватанда яшашга мажбур қилма. Бундай норавонлик ва сакталиқдан кўра (фикрни эркинрок ифодалаб) қофиясиз сўзлар билан сочма шеърга айлантирганинг яхшироқдир, чунки ҳеч ким сени қофия йўқлиги учун қойимайди (балки, аввалги ҳолда, қофияларнинг қовушмагани учун қоралайди). Агар зўраки қофияларни қалаштираверсанг, истеъдоди сендан паст шоирлар ҳам сени айблаб ўзини сендан баланд чоғлайди.

Агар сен вазият тақозоси билан мавзун, равон шеър ёзишга мажбур бўлсанг, табиат, ҳолат сенга бу ишда қаршилик қилаётган бўлса, фикрларингни йиғиб, жон-жаҳдинг билан урунсанг ҳам равонликка эришмаётган бўлсанг, яхшиси, ўзингни мажбур қилма, асабийлашма. Бу ишни бошқа ёруғ кунларга ёхуд бошқа қоронғу кечаларга қолдир. Рухинг уйғоқ, фикр-ўйларининг эмин-эркин бўладиган ҳолатларни қутгил. Ана шу вақтларда сен табиатнинг қийин саволларига жавоб бера оласан, хаёлингга фикр ва оҳанглар яна қуйилиб кела бошлайди.

Ва агар бу иккинчи манзилда ҳам мақсадингга эришмасанг, бекорчилик вақтингда ҳам, ёзишни хоҳлаб турганигда ҳам шеър саънати сенга бўйсунмай қаршилик қила-

верса, сен хафа бўлма ва бу манзилни тарк этиб, учинчи манзилга, сенга шеър санъати зарур бўлмайдиган, ўзинг учун ёқимли бирор қарбни танла. Сенинг кўнглинг билан шеърият ўртасида яқинлик бўлмаса, ўзингни ҳам, шеърни ҳам қийнамаганинг яхши. Чунки табиатда ўзаро ўхшаш, тўйғун ва уйғун мавжудотлар бир-бирига интилади. Севганинг агар сенга ўз ихтиёри билан мойиллик билдирмаса, мажбурлашдан фойда йўқ. Ҳар ики томон севги ва эҳтиросда бир-бирига интилганидагина осонлик билан мурод-мақсадга етишиш мумкин. Шоир ва шеър санъати ҳам шунга ўхшашдир».

У (Бишр ибн Муътамир) яна айтдики: «Мутакаллим (сўзловчи, нотик) ўз фикрлари даражасини (савиясини) тингловчиларнинг савияси билан ва уларнинг рухий ҳолатлари билан мувофиқлаштирсин. Ҳар бир даража ва ҳолатдаги тингловчилар учун нотик алоҳида нутқ даражасини тайинлаб олсин, ҳар бир ҳолатни эътиборга олсин, Ана шунда нутқнинг даражалари тингловчиларнинг фикрлаш даражаларига мувофиқланади, нотикларнинг фикрлаш даражалари эса жойларнинг мавқеига, вазиятларга мувофиқлашади»<sup>6</sup>.

Ал-Жоҳизнинг «Хитобу-л-баён...» асари орқали келтирилган матн парчаси охирида бундай қўшимча бор: «Бишрнинг асари ўқиб- бўлинганида нотик Иброҳим ибн Жабал айтдики: «Бу ёшлардан кўра сенинг маслаҳатларингга мен муҳтожроқцирман».

### **ҚУДАМА ИБНЖАЪФАР (IX аср)**

*IX аср араб адабиётишуноси Қудамма ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наsr» асарлари бошдан оёқ илми бадий - поэтика масалаларига бағишланган. Бу икки асар ҳам минг йиллар оша бизнинг давримизгача тўлиқ ҳолда етиб келган (асл нусхаси Испанияда, Эскуриал кутубхонасида ва фотонусхаси Россия Фанлар академиясининг Осие музейида сақланади). Оврўпа шарқишунослари бу иккала асар учун «Риторика» («Хитоба») номини қўллаганлар. «Нақду-н-наsr» яна «Китобу-л-баён» ҳам деб аталган. Бундай аталишининг сабаби шуки, асарда муаллиф фақат поэтика мавзулари билан чекланмай, умуман, адабий масалалар: тил, баён, ишио, ёзувчиликка ва илми бадеъга ҳамда нутқ маданиятига алоқадор барча масалалар ҳақида фикр юритади.*

*Китоб тўрт бобдан иборат: 1 боб. Қандай аталишига қарамай нарсаларнинг мазмун, моҳиятини баён қилиши. 2 боб. Ақл ва фикр юритганда кўнгилга келадиган нарсаларнинг баёни. 3 боб. Тил ифодалари, яъни нутқ санъати баёни. 4 боб. Олисларга ва ўзга жойдаги (келгусидаги) одамларга етиб борадиган ёзув санъатининг баёни. Қуйида шу асардан айрим намуналар келтирамиз.*

«НАҚДУ-Н-НА СР»дан

Нарсаларнинг мазмун, моҳияти эътиборли<sup>1</sup> бўлиши керак. Буларда, асосан, мантикий фикрлашга риоя қилинади.

Мантикий ва ибратли фикрлашнинг уч асосий йўли бор:

I. Қиёслаш. Ўз навбатида қиёслаш ҳам уч хил: ташбиҳ (ўхшатиш), васф ва исм билан қиёслаш. Қиёсни яна тўққиз хил аниқловчи билан баён қилиш мумкин: 1. Ҳол. 2. Адад, миқдор. 3. Макон. 4. Замон. 5. Изофа. 6. Яқинлик. 7. Нисбат. 8. Фойил-ҳаракатлантирувчи. 9. Мунфаил - ҳаракатланувчи.

Қиёс яна тўққиз хил саволга жаноб тарзида бўлиши мумкин:

1. Нарса ҳақиқатнинг сабаби нимада? 2. Нарса мавжудотнинг қайси турига киради? 3. Нарса қайси фасдда? 4. Нарса қайси аҳволда? 5. Мавжудотнинг миқдори, кам ё кўплиги. 6. Мавжудотнинг замони, вақти. 7. Мавжудотнинг макони, ўрни.

II. Хабар (ҳадис)<sup>2</sup>. Бунинг ики хили бор: 1. Яқин (аниқ).

2. Тасдиқчи. Аниқ хабар уч хил: 1. Мугавотир - асосли. 2. Расул(уллоҳ) айтганлари. 3. Омма учун эмас, хослар учун хабар.

Иккинчи тур хабар, фақат бир хил: тасдиқланган хабар(дан иборат).

III. Агар қиёс билан ҳам, хабар (ҳадис) билан ҳам бўлмаса, ибратли фикрлашнинг учинчи йўли: фараз қилишдир. Бу турга фол очиш ҳам киради.

Қудамма ибн Жаъфар биринчи бобда аниқлик, тасдиқ ва фараз ҳақида гапирганида қадимги қозилар учун аниқлик, соҳиби мазолим (зулм қўрганлар, мазлумларни ҳимоя қилувчи) мансабдор учун соҳиби шурга (полиция), маршаблар бошлиғи учун тасдиқланган хулосаларни билдириш зарурлиги ҳақида фикр юритади. Муаллиф баённинг иккинчи тури - ишонч, эътиқод (иймон) асосида фикрлашнинг уч шаклини кўрсатади<sup>3</sup>:

1. Шақ, шубҳасиз ҳақиқат.

2. Гумонли қисми бўлгани билим.

3. Шақ, шубҳасиз ботил, ёлғон баён.

Асарнинг учинчи бобида баённинг ибора, ифода қилиш шакллари ҳақида кенг фикр юритилади. Мазкур бобда мантиқ ва тилшунослик илмларига, турли ибратли воқеаларга кўпроқ эътибор берилади.

Бу тур баён ҳам ики хил: зоҳирӣ ва ботиний маъноларни ифодалайди. Ботиний маъноларнинг баёнида қиёс, тафсир, истидлод (далил, исбот) ва хабар (ҳадис) асосий ўрин тугади. Муаллиф буларнинг ҳар бири ҳақида муфассал, кенг фикр юритади. У йўл-йўлакай, ровийларнинг кунялари ва лақабларини ҳам билиш зарурлигини тушунтиради. Кишиларнинг куняси ва лақабларини (масалан, Асадуллоҳ - Аллоҳнинг шери. Сайфуллоҳ - Аллоҳнинг қиличи, Каъбул-ахбор - Хабарлар уйи каби - *тарж.*) тўғри маънода эмас, кўчма маънода, қиёсан тушуниш кераклигини айтади. Бундай кўчма маъноли, мажозий сўзлар барча тилларда мавжуддир. Лекин шулардан ўн олти хили, муаллиф фикрича, фақат араб халқларига хосдир (фақат арабларга хос ташбиҳ, лаҳн — ашула, рамзлар, лавҳалар, истиора, тимсоллар, луғз, ҳузүф, муболаға, қитъа, лутф, тақдим, ихтироъ, таъаххара - кечиктирув ва бошқалар.)

<sup>1</sup> Муаллифнинг изоҳлашича, бундай сўзларнинг маъноларини тушуниш учун уларнинг келиб чиқишини (лотинча этимологиясини) билиш зарур.

Шуқдан сўнг Қудама ташбиҳ - ўхшатиш ва унинг турларига тўхталади. Ташбиҳлар ашғёнинг нималигини, кўриниш-шаклини, ҳажмини, турларини, микдорини, маъноларини аниқлаш учун қўлланилади. У, имо-ишора санъатининг етти турини кўрсатади: бу санъат мақгов - таъзим, таҳфиф - енгил, нозиклик, истихйо (яшовчан), боқия - умри узунлик, инсоф-адолат, эҳгирос туйғулари ифодалайди. Рамз (лотинча: аллегория)га қисқа изоҳберилади.

Муаллиф сўзсиз фикрни узатиш - ваҳийнинг олти турини кўрсатади (туш кўриш, хаёл, овоз келиши, илҳом, китоб туширилиши - нозил этилиши). Масал, луғз - жумбоқ, ҳузүф - пасайтириш, суруф - бир шахсни икинчи шахсга кўчириш ҳақида қисқа изоҳца берилади. Муболағанинг ики тури: маъно ва ҳаш муболағаси (тарж). Тақдим - охириги фикрни аввалга олиш. Таъаххара - олдинги фикрни кейинга олиш. (Юнон ва лотин) сўзларини арабийлаштириб илмий истилоҳларни ихтироъ қилиш жоиздир.

Сўнгги бобда муаллиф шеър ва наср қоидалари ҳақида фикр юритади. Аввал шеъриятни кўриб чиқади. Зоҳирӣ (яъни шакл турлари) жиҳатидан шеърият тўрт қисмга

бўлинади: қасида, ражаз (уржуза шу сўздан - тарж.), мусаммо, миздивож (ҳамжинс байтлар). Бу шакллардан шоирлар кўпроқфойдаланади, аммо адабий қоидаларга насрнавислар ҳам амал қилиши зарур<sup>4</sup>. Шеърият мазмун жиҳатидан тўрт турга бўлинади: 1. *Мадҳия, ифтихор, шукрона, лутф*. 2. *Ҳажвия*. 3. *Ҳикмат (фалсафий шеър), мавъиза (панд, насиҳат - кўплиги мавоъиз)*. 4. *Ҳазил, мутойиба, майни куйлаш (васф ал-хамр)*<sup>5</sup>. Шоир маҳорат ҳосил қилиш учун саккиз талабга жавоб бериш керак: 1. *Соғлом ҳаёт (сиҳҳату-л-муқобила)*. 2. *Тартиб, интизом (хусни низом)*. 3. *Сўз нафосати (жозибу-л-лафз)*. 5. *Сўз оҳангдорлиги (сиҳофату-л-лафз)* 6. *Вазн мувофиқлиги (эътидоли вазн)*. 7. *Таибх, ўҳшатишида моҳирлик*. 8. *Шакл ва қофияларда мувофиқлик (ал-мутобиқа вал-мушокила)*.

Бундан ташқари шоир сўзларини вазиятга, ҳолатга мувофиқ келишини (тингловчилар, ўқувчиларнинг савиясини ва бошқа ҳолатларни) ўйлаши зарур.

Аммо наср санъатига келсак, наср тўрт навъдан иборат:

1. *Нутқ*. 2. *Расоил - мактуб ёҳуд нома*. 3. *Вужуҳи мавзуъ (муайян мақсадли мавзудаги асарлар)*. 4. *Ҳикоя, ривоят*.

Аммо нутқ ва расоил (нома)га келсак, бу соҳада пайғамбар хутбалари<sup>6</sup>: “*Мин ар-расоилу-л-қасийрат ал-аътайа ала-л-маъонийу-л-қасийрат*” (қиска нутқда кўпгина маъноларни ифодалаш) энг яхши намуналардир<sup>7</sup>. Нома элтувчи элчиларни танлашда уларда учраши мумкин бўлган тўққизта камчиликдан эҳтиёт бўлиш зарур: 1. *Қизиққонлик (ужб — тез жаҳл чиқиши)*. 2. *Ҳасадгўйлик*. 3. *Бепарволик, эътиборсизлик*. 4. *Шошқалоқлик*. 5. *Тўхматчилик*. 6. *Ёлгончилик (кизб, қазоблик)*. 7. *Лоқайдлик (намима)*. 8. *Манманлик, такаббурлик (ал-аъжаллат)*. 9. *Лақмалик, эзмалик*.

Аммо нотикликда баҳс-мунозара (жадал ва мужодала) одобларига риоя қилиш зарур. Мужодала санъатида яна ики одобга - мақгов ва танқид (маҳмуд ва мазмум) одобларини билиш вожибдир.

Аммо нутқ санъатида (кўрилаётган масалада) бирор воқеа, ҳодиса — маълун ва иллатларнинг, ихтилоф ва зиддиятларнинг келиб чиқиши сабабларини ва оқибатларини яхши билиш зарур. Турли ихтилоф ва зиддиятларни бартараф этишда нотик ўз фикрини исботлашда Қуръони карим аҳ-

комларини, Тафсирни, ижмоъни<sup>8</sup>, хусусий ва умумий (фикҳий ҳукмлар)ни, ижмоъ ва раъй<sup>9</sup> фикрини яхши билиш керак.

Аммо мунозара, мужодаланинг одобларини муфассал, яхши билганлар оқилона хулосага, бир битимга келадилар, иншооллоҳ.

Аммо ҳикоя, ривоя, ҳадислар (ровийларнинг ҳикоялари) йигирма тўрт хилдир: 1. *Жиддий ҳикоя*. 2. *Ҳазил-мутойиба*. 3. *Саҳиҳ, рост*. 4. *Заиф*. 5. *Ҳасан (яхши)*. 6. *Қабиҳ (тубан)*. 7. *Малиҳ (гўзал, малоҳатли)*. 8. *Фасиҳ (фасоҳатли, нозик, зариф)*. 9. *Ҳато*. 10. *Савобли*. 11. *Сидқ (садоқатли)*. 12. *Кизб (ёлгонли)*. 13. *Нофеъ (нафъли, фойдали)*. 14. *Зорр (зарарли)*. 15. *Ҳаққоний*. 16. *Ботил (ноҳақ)*. 17. *Ноқис (нуқсонли)*. 18. *Томм (туғал, тўлиқ)*. 19. *Мардуд (рад этилган)*. 20. *Мақбул (қабул қилинган, маъқул, оқилона)*. 21. *Муҳим (аҳамиятли)*. 22. *Фузул (яроқсиз)*. 23. *Болиғ (балогатли, етук)*. 24. *Айбли (уятли)*. Арабча матнда бу турлар ҳақида кўпгина мисоллар келтирилади<sup>10</sup>.

*Ва аммо савобли ва хато ҳикоятларни қаерда ва қайси вақтда айтиши ва қайси вақтда айтмаслик (сукут сақлаши) кераклигини ҳам билиши зарур.*

Ва аммо сўз мартабаларини ва эшитилган ривоятларнинг мартабаларини (халққа) тақдим этишда баён мукамаллиги муҳим аҳамиятга эга. *Биҳамдилааҳи таоло ва ҳасана авниҳи ва-с-салот ат-томмати ала-с-саййидино Муҳаммад набийҳи ва абдуҳу*".



**ЮСУФ ХОС ХОЖИБ**

**«ҚУГАДҒУ БИЛИГ»дан**

*Тил ардамин асгин мунларин сўзлайур  
(Тилнинг фазилати, фойда-зарарлари ҳақида сўзлайди)*

Уқушқа билигқа бу тилмочи тил  
Йарутгачи эрни йорик тилни бил  
(Уқувга, билимга тилмоч - бу тил,  
Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин).

Кишиг тил ағирлар булур қут киши  
Кишиг тил ужузлар йарир эр баши  
(Кишини тил эъозлайди, киши шу туфайли бахтга  
эришади, Кишини тил кадрсиз қилади, эр бошини  
ёради).

Тил арслан турур кўр эшикда йатур  
Айа эвлуг арсиқ башингни йейур  
(Тил ҳовлида (яъни қафасда) ётган арслон кабидир,  
Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди).

Тилин эмгамиш эр неку тер эшит  
Бу сўз ишка тутғил ўзунгга иш эт  
(Тил туфайли озор топган киши нима дейди, эшит,  
Бу сўзга амал қилгин, ўз фойдангга ишлат):

Мени эмгатур тил эди ўг тилим  
Башим кесмасуни кесайин тилим  
(Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,  
(У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин).

Сўзунгни кўзазгил башинг бармасун  
Тилингни кўзазгил тишинг синмасун  
(Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,  
Тилиннга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин).

Будун тили йавлак сени сўзлагай  
Киши қилки киртуч этингни йегай

#### Кутадгу билиг

(Халкнинг тили ёмон, (доим) сени сўзлагани-сўзлаган,  
Кишилар феъли ҳасадли, у сенинг этингни ейди).

Билиглиг билиг берди тилка бишиғ  
Ай тил идиси кўз азгил башиғ  
(Билимли (яъни Худо) тилга пишиқ билим берган,  
Эй, тил эгаси, бошингни асрагин).

Эсанлик тиласа сенин бу ўзунг  
Тилингда чиқарма йарағсиз сўзунг  
(Сенинг ўзинг эсонлик тиласанг,  
Тилингдан яроғсиз сўзингни чиқарма).

Билиб сўзласа сўз билигга санур  
Билигсиз сўзи ўз бошини йейур  
(Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,  
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди).

Ўгуш сўзда артуқ асиғ кўрмадим,  
Йана сўзламишида асиғ бўлмадим  
(Кўп сўзда ортик фойда кўрмадим,  
Яна (кўп) сўзлашдан наф топмадим).

Ўгуш сўзлама сўз бирар сўзла аз  
Туман сўз тугунин бу бир сўзда йаз  
(Сўз кўп сўзлама, бир оз озрок сўзла,  
Туман минг сўз тугунини (яъни жумбоғини) шу  
бир сўзда еч).

Қиши сўз била қопти бўлди малик  
Ўгуш сўз башиғ йерка қилди кулик  
(Қиши сўз туфайли кўтарилади, малик бўлади,  
Кўп сўз бошни ерга эгади).

Ўгуш сўзласа йангшади тер тилиг  
Йана сўзламаса ағин тер тилиг  
(Ортиқча сўзласа, тилни эзма(ланди) дейилади,  
Сўзламасачи, (уни) яна гунг-лол дейилади)...

Юсуф Хос Хожиб

<...> Тилиғ сўкса бўлмас телим ўтгуси  
Сўзуг ўтгуси бар йема сўкгуси  
(Тилни сўкса ярамайди, унинг мадҳи жуда кўп,  
Сўзнинг макговлиси бор (ва) яна сўкишлиги ҳам).

Қамуғ тебранигли бу сансиз қалин  
Тануқлук беруур бир байатиғ тилин  
(Тамоми тебранувчи, бу сон-саноксиз зич (одамлар),  
Яккаю ягона Худонинг мавжудлигидан тили билан  
шаҳодат беради).

Тўрутти туман минг халайқлариг  
Тили бирла Тангриғ ўгарлар ариғ  
(У туман минг халойиқни яратгандир,  
(Улар эса) Тангрини тилларида холис мадх қиладилар).

Этўзлуг кишика кераки бу-ул  
Бириси тилин сўз бириси кўнгул  
(Танасида жони бор киши учун кераги ушбудир,  
Бири тил (ва) сўз, бири эса кўнгил (дил)дир).

Кўнгул тил тўрутти кўнгул сўз учун  
Сўзи эгри бўлса куяр ул кучун  
(Дил (ва) тилни яратди, дил (эса) сўз учундир,  
Сўзи эгри бўлса, у киши ночор куяци).

Кўни сўзласа сўз кўр асғи ўкуш,  
Қали сўзласа эгри барча сўкуш  
(Сўзни тўғри сўзласа, кўр, фойдаси кўп,  
Агар эгри сўзласачи, барчаси - сўкиш).

Кўну сўзлар эрса тилинг тебрасу  
Сўзунг эгри эрса ўзунг кезласу  
(Агар тўғри сўзласанг, тилинг тебрасин (гапиргин).  
Сўзинг эгри бўлса, сен уни яширгин).

Тилин сўзламаса ағин тер киши  
Ўкуш сўзласа ати йангшак баши  
(Тилинг билан сўзламасанг, кишилар лол дейдилар,  
Кўп сўзласа, уни оти эзмалар бошидир).

Куталгу билиг

<...> Кўни сўзладим сўз ириг хам ачиғ  
Кўни сўзни йудкан уқушлуғ эр-а  
(Сўзни тўғри сўзладим, (у) дағал хам эчкиқир,  
Тўғри сўзни кўтаролган заковатли кишидир).

Ўқуғлиқа артуқ агир келмасу  
Ўзум ўзри қулдум ача хам йўра  
(Ўқувчига ортиқ оғир тушмасин,  
(Улардан) аниқ ва равшан қилиб ўзимга узр сўрадим).

Кўни сўзда таштин сўзуг сўз тема  
Кўни эфи фарқи ўрунгли қара  
(Тўғри сўздан ташқари сўзни сўз дема,  
Тўғри (ва) эгрининг фарқи оқ (ва) қора (фарқи кабидир).

Йил айтмиш эки эрди тўрт юз била  
Бу сўз сўзладим мен тутуб жан сура  
(Тўрт юз олтмиш икинчи йил эди,  
Мен жонни койитиб ушбу сўзни сўзладим).

Тугал ўн сакиз айда айдим бу сўз  
Ўдурдум адирдим сўз эвдиб тара  
(Бу сўз(лар)ни тугал ўн саккиз ойда айтиб бўлдим,  
Танладим, фарқладим, териб сўз йиғиб (тўпладим).

Йалим ту чечактег йиди кин бурар  
Утундум мен этну тугаттим тура  
(Йилган хилма-хил чечаклар каби хиди мушк таратади  
Мен ҳозирланиб хикоя қилдим, хулосалаб тугатдим)...